

ศึกษาวิเคราะห์การบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร
AN ANALYTICAL STUDY OF ENLIGHTENMENT OF
PANDITA SĀMANERA

พระมหาวิชราวุฒิ วชิรเมธี (แก้วจันทร์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

ศึกษาวิเคราะห์การบรรลุนิเทศของบัณฑิตสามเณร

พระมหาชราวุฒิ วชิรเมธี (แก้วจันทร์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

An Analytical Study of Enlightenment of Paṇḍita Sāmanera

Phramaha Wachirawut Vajiramedhī (Kaewchan)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นักศึกษานิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์การบรรลุลหกรรมของบัณฑิตสามเณร” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบูรณ์ วุฑฒิโกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบนิพนธ์

(พระครูโกศลศาสนบัณฑิต, ผศ.ดร.)

ประธานกรรมการ

(พระครูสิริธรรมากิจ, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระครูโสภณรัตน์บัณฑิต, ดร.)

กรรมการ

(ดร.สิทธิโชค ปาณะศรี)

กรรมการ

(ดร.สวัสดี อโณทัย)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมนิพนธ์

ดร.สิทธิโชค ปาณะศรี

ประธานกรรมการ

ดร.สวัสดี อโณทัย

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระมหาชราวุฒิ วชิรเมธี)

ชื่อวิทยานิพนธ์	: ศึกษาวิเคราะห์การบรรลุลหธรรมของบัณฑิตสามเณร
ผู้วิจัย	: พระมหาวชิราวุฒิ วชิรเมธิ (แก้วจันทร์)
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาพระพุทธศาสนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	: ดร.สิทธิโชค ปาณะศรี ป.ธ.๔, พธ.บ. (ปริญญา), ศศ.บ. (สื่อสารมวลชน), ศศ.ม.(ปริญญา), ปร.ด. (ปริญญาและศาสนา) : ดร.สวัสดี อโณทัย ป.ธ.๔, พธ.บ. (ภาษาอังกฤษ), ศศ.ม. (ปริญญา), ปร.ด. (ปริญญาและศาสนา)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๘ มีนาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) การบรรลุลหธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ๒) ประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุลหธรรมของบัณฑิตสามเณร ๓) วิเคราะห์การบรรลุลหธรรมของบัณฑิตสามเณรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาเรียบเรียงบรรยายเป็นเชิงพรรณนาเสนอผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบและแก้ไขตามคำแนะนำ

จากการศึกษาพบว่า

๑. การบรรลุลหธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง สำเร็จ หรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้นๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจเข้าถึงธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตตระ ดังนั้น คนที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้ว ย่อมประสบความสำเร็จ พระอรหันต์ระดับต่างๆ กันไป กล่าวโดยย่อ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

๒. ประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุลหธรรมของบัณฑิตสามเณร ได้ทราบว่า เคยเกิดเป็นคนเฉลียวใจในสมัยพระกัสสปะพุทธเจ้า วันหนึ่งตนและภรรยาได้ถวายภิกษาแก่พระพุทธเจ้า ทำให้ตนเกิดความปลื้มใจ หลังจากพระพุทธเจ้าฉันเสร็จแล้วทรงทำการอนุโมทนา มหาทุกตะจึงกลายเป็นเศรษฐี ตนถวายทานตลอดอายุ เสียชีวิตไปเกิดในเทวโลก จุดมาปฏิสนธิในครรภ์ของธิดาคณโฑในตระกูลอุปัฏฐาก พระสารีบุตร เมื่อคลอดมามารดาจึงตั้งชื่อว่า บัณฑิต เมื่อโตได้ ๗ ขวบ จึงขอบรรพชากับพระสารีบุตร เมื่อบวชได้ ๘ วัน ก็บรรลุลหธรรมเป็นพระอรหันต์เพียงเพราะฟังธรรม ๔ ข้อของพระพุทธเจ้า

๓. วิเคราะห์การบรรลุลหธรรมของบัณฑิตสามเณรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้ทราบว่า การเจริญวิปัสสนาภาวนา มีแนวทางปฏิบัติ ๒ แบบ คือ สมถยานิก การปฏิบัติวิปัสสนาโดยอาศัยสมถะเป็นพื้นฐาน ทำฌานให้เกิดขึ้นจนมีสีในองค์ของฌานทั้ง ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา เมื่อจิตถอนออกจากฌานแล้ว จึงพิจารณาด้วยหลักวิปัสสนาจนเห็นความเป็นไตรลักษณ์ของรูปนาม ส่วนวิปัสสนายานิก คือ การปฏิบัติวิปัสสนาล้วนๆ โดยอาศัยขณิกสมาธิที่มีเฉพาะอยู่ในอารมณ์ปัจจุบันขณะนั้นๆ เป็นการเจริญปัญญาเพื่อเข้าไปรู้สภาวะของรูปนามตามความเป็นจริงจนเกิดวิปัสสนาญาณ

Thesis Title : An Analytical Study of Enlightenment of Paṇḍita Sāmanera

Researcher : Phramaha Wachirawut Vajiramedhī (Kaewchan)

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Dr.Sitthichok Panasree, Pali IV, B.A. (Philosophy), B.A. (Mass Communication), M.A. (Philosophy), Ph.D. (Philosophy & Religion)

: Dr.Sawat Anothai, Pali IV, B.A. (English), M.A. (Philosophy), Ph.D. (Philosophy & Religion)

Date of Graduation : March 8, 2018

Abstract

The thesis entitled “An Analytical Study of Enlightenment of Paṇḍita Sāmanera” 1) to study the enlightenment in Theravada Buddhist scriptures, 2) to study the historical cultivation of perfection and enlightenment of Paṇḍita Sāmanera, and 3) to analyze the enlightenment of Paṇḍita Sāmanera in Theravada Buddhist doctrines. This is a documentary research done by studying documents from Theravada Buddhist texts i.e. Tipitaka, discourses, commentaries and related academic works. The research findings were found as follows.

1. The enlightenment in Theravada Buddhist doctrines basically means the success or attainment the goal in Buddhism beginning from basic understanding of Dhamma i.e. worldly level up to higher level called supramundane level those who entered the process of training will become the noble person in each level, it can be briefly said the stream enterer, once returner, non-returner and the Worthy one.

2. The history of concerning the accumulation perfection and enlightenment of Paṇḍita Sāmanera showed that he was born as a poor man in the time of Buddha named Kassapa, one day he together with his wife offered food to the Buddha, as a result of that merit, he was pleased after breakfast, the poorest man became a richer, he donated whole life, after death he was born in the world of god and then came to be born in the womb of elder daughter of the family who provide support to Venerable Sārīputta. After birth, he was named as Paṇḍita. Later on, when he was

seven years of age, he asked for ordination in the school of Venerable Sāriputta and then got enlightenment at the day of eight because of listening to four questions given by the Buddha.

3. An analysis of enlightenment of Paṇḍita Sāmanera in Theravada Buddhist doctrine showed that the development of Vipassanā can be done through two kinds of practice, Samathayānika; the insight development can be done through the concentration development as the foundation where in the absorption is caused giving rise to the realization of five factors, Vitaka, Vicāra, Pīti, Sukha and Ekaggatā. Once one's mind was taken from such absorption then one started to examine three common characteristics of corporeality and abstract. It can be also done by Vipassanāyānika; it means pure Vipassanā which can be actualized through only moment concentration arising the present emotion, this is the development of wisdom wherein the state of corporeality and abstract can be seen as they really are giving rise to Vipassanāyāna respectively.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์นี้ สำเร็จเรียบร้อยได้ด้วยดี ด้วยความเสียสละและความอนุเคราะห์จากบุคคลหลายฝ่าย ตลอดจนบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้ให้โอกาสในการศึกษาและการทำวิจัย ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณและเจริญพรขอบคุณในความกรุณาของท่านมา ณ โอกาสนี้

ขอกราบขอบพระคุณและเจริญพรขอบคุณ พระครูโฆสิตวิธานานุกุล, ดร. ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์นครศรีธรรมราช มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ดร.สิทธิโชค ปาณะศรี ประธานคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์, ดร. สวัสดิ์ อโณทัย กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ เจ้าหน้าที่บัณฑิตศึกษา อาจารย์ประจำหลักสูตร อาจารย์ผู้ให้ความรู้ทุกๆ ท่าน ตลอดถึงพระเดชพระคุณ พระเทพคุณาธาร พระอุปัชฌาย์ พระมหาสุวรรณ วิชชาโร พระกรรมวาจาจารย์ พระครูวินัยธรสุวิจักขณ์ มหาปณฺเฑียร พระอนุสาวนาจารย์ และทุกฝ่ายที่ได้ให้คำปรึกษาแนะนำ ให้แนวคิด และช่วยตรวจแก้ไขในส่วนที่บกพร่องต่างๆ ตั้งแต่เริ่ม จนกระทั่งเขียนวิทยานิพนธ์สำเร็จเรียบร้อยเป็นรูปเล่ม บรรลุผลสำเร็จเป็นอย่างดี

สุดท้ายนี้ ขอคุณความดีและกุศลที่พึงบังเกิดมีจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ เป็นผลมาจากความเมตตากรุณาของครูบาอาจารย์ พร้อมทั้งโยมแม่ ญาติพี่น้องทุกๆ คน ที่คอยเป็นกำลังใจตลอดมา ขออนุโมทนาขอบคุณคณะครุศาสตร์สาธิตทุกท่านที่มีส่วนช่วยเหลือถวายปัจจัยในการเล่าเรียนครั้งนี้ คณาจารย์ทุกๆ ท่านผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ทางพระพุทธศาสนาแก่ผู้วิจัย ขอยกคุณความดีเหล่านั้นเป็นเครื่องบูชาพระคุณของท่านเหล่านั้นด้วยความเคารพและสักการะยิ่ง

คุณค่าและประโยชน์อันพึงมีจากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ขอมอบเป็นเครื่องบูชาพระคุณ พระรัตนตรัย พระคุณบุพการีและผู้ให้กำเนิด ตลอดถึงคณาจารย์ทุกท่านผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ และผู้มีพระคุณทุกท่านต่อไป

พระมหาชิราวุฒิ วชิรเมธี (แก้วจันทร์)

๘ มีนาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามคำศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๐
บทที่ ๒ การบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	
๒.๑ ความหมายของการบรรลุลุทธิธรรม	๑๑
๒.๒ ความหมายของวิปัสสนา	๑๓
๒.๓ ประเภทของวิปัสสนา	๑๔
๒.๓.๑ สังขารปริคคัณหนกวิปัสสนา	๑๔
๒.๓.๒ ผลสมาบัติตวิปัสสนา	๑๔
๒.๓.๓ นิโรธสมาบัติตวิปัสสนา	๑๔
๒.๔ การปฏิบัติวิปัสสนา ๔ แบบ	๑๔
๒.๔.๑ สมถปุพพังคมวิปัสสนา	๑๕
๒.๔.๒ วิปัสสนาปุพพังคมสมถะ	๑๖
๒.๔.๓ ยุคนัทธสมถวิปัสสนา	๑๖
๒.๔.๔ ัมมุตัจจวิคคหิตมานัส	๑๗
๒.๕ ข้อตกลงเบื้องต้นในการปฏิบัติธรรม	๑๘
๒.๖ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุลุทธิธรรมแบบสมถยานิก	๑๘
๒.๖.๑ กสิณ ๑๐	๑๙
๒.๖.๒ อสุภะ ๑๐	๒๐
๒.๖.๓ อนุสสติ ๑๐	๒๑
๒.๖.๔ อัปมัณญา ๔	๒๑
๒.๖.๕ อาหาเรปฏิกูลสัญญา	๒๓
๒.๖.๖ จตุธาตววัตถาน ๑	๒๔

๒.๖.๗ อรูปกรรมฐาน ๔	๒๔
๒.๗ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมแบบวิปัสสนาญาณิก	๒๖
๒.๗.๑ ชั้นธ ๕	๒๗
๒.๗.๒ आयตนะ ๑๒	๒๙
๒.๗.๓ ธาตุ ๑๘	๓๐
๒.๗.๔ อินทรีย์ ๒๒	๓๑
๒.๗.๕ อริยสัจ ๔	๓๒
๒.๗.๖ ปฏิจจนุปบาท ๑๒	๓๔
๒.๗.๗ ไตรลักษณ์	๓๖
๒.๗.๘ อนุปัสสนา ๓	๓๘
๒.๘ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมในขณะฟังธรรม	๓๙
๒.๘.๑ ความสำคัญของการฟังธรรม	๓๙
๒.๘.๒ ปัจจัยแห่งความสำเร็จของการฟังธรรม	๓๙
๒.๘.๓ องค์ธรรมแห่งการฟังธรรม	๔๒
๒.๘.๔ การบรรลุธรรมในขณะฟังธรรมของปฐมสาวก	๔๕
๒.๙ การบรรลุโลกุตตรธรรม	๔๖
๒.๙.๑ มรรค ๔	๔๖
๒.๙.๒ ผล ๔	๔๗
๒.๙.๓ นิพพาน ๑	๔๗
๒.๑๐ ระดับการบรรลุธรรม	๕๐
๒.๑๐.๑ การบรรลุธรรม ๔ ระดับ	๕๑
๒.๑๑ ประเภทของพระอรหันต์	๕๓
๒.๑๒ การบรรลุธรรม ๕ ขณะ	๕๕
๒.๑๓ การบรรลุธรรม ๗ แบบ	๕๖
๒.๑๔ ธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุธรรม	๕๗
๒.๑๔.๑ สติปัฏฐาน ๔	๕๗
๒.๑๔.๒ สัมมปปธาน ๔	๖๐
๒.๑๔.๓ อิทธิบาท ๔	๖๒
๒.๑๔.๔ อินทรีย์ ๕	๖๓
๒.๑๔.๕ พละ ๕	๖๕
๒.๑๔.๖ โพชฌงค์ ๗	๖๖
๒.๑๔.๗ มรรคมี่องค์ ๘	๖๙
๒.๑๕ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม	๗๑
๒.๑๕.๑ อูบาทาน ๔	๗๑
๒.๑๕.๒ นิวรณ์ ๕	๗๔
๒.๑๕.๓ อนุสัย ๗	๗๕

๒.๑๕.๔ มิจฉัตตะ ๘	๗๖
๒.๑๖ สรูป	๗๘
บทที่ ๓ ประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร	
๓.๑ การสั่งสมบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในอดีตชาติ	๘๐
๓.๑.๑ สมัยพระพุทธเจ้ากัสสปะ	๘๐
๓.๑.๒ มหาทุคติตายแล้วเกิดในกรุงสาวัตถี	๘๑
๓.๒ ประวัติบัณฑิตสามเณรสมัยพระพุทธเจ้าโคตมะ	๘๒
๓.๓ การบรรพชาของบัณฑิตสามเณร	๘๒
๓.๔ ลักษณะการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร	๘๒
๓.๕ สรูป	๘๔
บทที่ ๔ วิเคราะห์การบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณรในคัมภีร์พระพุทธศาสนา	
เถรวาท	
๔.๑ แนวทางการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร	๘๖
๔.๒ การบรรลุโลกุตตรธรรมของบัณฑิตสามเณร	๘๙
๔.๓ ระดับการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร	๘๙
๔.๔ ประเภทของพระอรหันต์ที่บัณฑิตสามเณรได้รับ	๙๐
๔.๕ การบรรลุธรรม ๕ ขณะของบัณฑิตสามเณร	๙๐
๔.๖ การบรรลุธรรม ๗ แบบของบัณฑิตสามเณร	๙๐
๔.๗ ธรรมที่สนับสนุนให้บัณฑิตสามเณรบรรลุธรรม	๙๑
๔.๘ ธรรมที่อาจเป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร	๙๒
๔.๙ สรูป	๙๓
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๙๕
๕.๑.๑ การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	๙๕
๕.๑.๒ ประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร	๙๗
๕.๑.๓ วิเคราะห์การบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณรในคัมภีร์	
พระพุทธศาสนาเถรวาท	๙๗
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๙๘
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้	๙๘
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการศึกษาครั้งต่อไป	๙๙
บรรณานุกรม	๑๐๐
ประวัติผู้วิจัย	๑๐๔

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย การอ้างอิงใช้ระบบระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ตัวอย่างเช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖/๑๐. หมายถึง พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๑๖ หน้า ๑๐

อักษรย่อพระวินัยปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.ม. (บาลี)	วินัยปิฎก มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ม. (ไทย)	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)

อักษรย่อพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.ส. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (บาลี)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎีกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปนิบาต	(ภาษาไทย)
ม.อุ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปนิบาต	(ภาษาไทย)
ส.ส. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
ส.นิ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ส.สพ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
อง.ต.ก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก. (บาลี)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต	(ภาษาบาลี)
อง.ปญจก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ฉก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.สตตก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามวรรค	(ภาษาไทย)

อักษรย่อคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภิ.วิ. (ไทย)	อภิธรรมปิฎก วิมังค์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และภาษาไทย ใช้ฉบับพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๔ รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย เล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่างเช่น ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๓/๒๐. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีลขณวรรค อฎฐกถา เล่มที่ ๑ ข้อ ๑๓ หน้า ๒๐ และ ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๕๕/๑๐๗. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีลขณวรรค อรรถกถา เล่มที่ ๑ ข้อ ๒๕๕ หน้า ๑๐๗ เป็นต้น กรณีที่อรรถกถาเล่มใดไม่มีเลขข้อ รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์ แล้วตามด้วย เล่ม/หน้า ตัวอย่าง อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๗๒ หมายถึง อภิธมมปิฎก ธมมสงคณิ อฎฐสาลินี อฎฐกถา เล่มที่ ๑ หน้า ๑๗๒ หากคัมภีร์มีจำนวนเล่มเดียว จะใช้วิธีการอ้างอิง ข้อ/หน้า ตัวอย่าง ชุ.ม.อ. (บาลี) ๒/๔. หมายถึง ชุททกนิกาย สหธรรมปปัจโชติกา มหานิทเทศ อฎฐกถา ข้อ ๒ หน้า ๔ เป็นต้น

อักษรย่อคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.ม.อ. (ไทย)	วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.จ.อ. (ไทย)	วินัยปิฎก สมันตปาสาทิกา จุฬวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อักษรย่อคัมภีร์อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ม.ม.อ. (ไทย)	มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มูลปณณาสก์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ. (ไทย)	มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มัชฌิมปณณาสก์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.อ. (ไทย)	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี เอกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ติก.อ. (บาลี)	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี ติกนิบาตอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
อง.ติก.อ. (ไทย)	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี ติกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก.อ. (ไทย)	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี จตุกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก.อ. (ไทย)	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี ปญจกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.สตตก.อ. (บาลี)	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี สตตกนิบาตอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
อง.สตตก.อ. (ไทย)	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี สตตกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ช.ธ.อ. (บาลี)	ชุตทกนิกาย ธมมปทอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ช.ธ.อ. (ไทย)	ชุตทกนิกาย ธรรมบพทอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ช.อุ.อ. (ไทย)	ชุตทกนิกาย ปรมัตถทีปนี อุทานอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ช.อิติ.อ. (ไทย)	ชุตทกนิกาย อิติวุตตกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ช.สุ.อ. (ไทย)	ชุตทกนิกาย ปรมัตถโชติกา สุตตนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ช.ม.อ. (ไทย)	ชุตทกนิกาย สัทธัมมปปัจโชติกา มหานิทเทศอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาปกรณ์วิเสส

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทธ.มหาฐีกา. (ไทย)	วิสุทธิมัคคมหาฐีกา	(ภาษาไทย)

ฐีกาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อง.ติก.ฐีกา (บาลี)	องคุดตตรนิกาย ติกนิปาตฐีกา	(ภาษาบาลี)

ไวยากรณ์

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภิธา. (ไทย)	อภิธานัปทีปิกา	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นในโลกผ่านมาแล้ว ๒๖๐๐ กว่าปี ในดินแดนชมพูทวีปซึ่งปัจจุบันอยู่ในประเทศปากีสถาน อินเดีย บังคลาเทศ ภูฏาน และเนปาล เป็นต้น โดยเริ่มต้นขึ้นในวันที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ ในเวลาต่อมาทรงแสดงปฐมเทศนาแก่ปัญจวัคคีย์^๑ ตรงกับวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะ (ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘) จากวันนั้นเป็นต้นมา พระพุทธเจ้าได้เสด็จจาริกออกเผยแผ่ศาสนธรรมไปทั่วชมพูทวีป ทำให้พระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองและแผ่ขยายไปอย่างรวดเร็ว มีผู้เลื่อมใสศรัทธาเพิ่มมากขึ้น พระสงฆ์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญและเป็นส่วนหนึ่งของพระรัตนตรัย^๒ พระสงฆ์สาวกในสมัยพุทธกาลส่วนใหญ่เป็นผู้บรรลุธรรมตามสมควรแก่ธรรม มีปฏิปทาในการประพฤติตนเป็นแบบอย่างของพุทธบริษัทเหล่าอื่น และรักษาพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด การเผยแผ่ธรรมของพระพุทธเจ้าทรงมุ่งประโยชน์แก่ผู้ฟังเป็นหลัก ไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่ลาภสักการะ มีจิตประกอบด้วยพระเมตตาคุณ พระกรุณาคุณ และพระบริสุทธิ์คุณ พระพุทธเจ้าทรงสอนทั้งสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยทรงสอนให้ใช้สมถกัมมัฏฐานเป็นอุบายในการปรับพื้นฐานจิตให้เกิดความสงบก่อน พระพุทธพจน์ทั้งหมดหยั่งลงสู่อริยสัจ ๔^๓ แม้จะมีเพียงคาถาหนึ่งก็นับเข้าใจในอริยสัจประการหนึ่งหรือหลายประการตามสมควรแก่เนื้อความนั้นๆ และแม้จะกล่าวถึงอริยสัจ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งโดยตรง ก็จัดว่าได้กล่าวถึงอริยสัจอื่นโดยอ้อม

ในสมัยพุทธกาลมีบุคคลบางท่านเมื่อฟังธรรมก็สามารถบรรลุเป็นพระอริยบุคคลได้ เพราะเข้าใจหลักธรรมตามแนวทางของอริยสัจ ๔ จึงกำหนดรู้ทุกขสัจแล้วบรรลุธรรมในขณะที่ฟังธรรมจบ ทุกขสัจดังกล่าวอาจเป็นการกำหนดรู้สภาวะการเห็นและได้ยินในขณะที่ฟังธรรมจนรู้เห็นสภาวะที่ไม่เที่ยง คือ ความเกิดดับ ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน ในสภาวะเห็นหรือได้ยิน เป็นการพัฒนาอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญ กำหนดรู้สภาวะกระทบสัมผัสที่ปรากฏในร่างกายว่า เวทนา คือ ความรู้สึกว่าสุขหรือทุกข์ เป็นต้น ดังคัมภีร์เนตติอรรถกถาว่า ยสฺมา ภควโต วจันเอกคาถามตตมปิ สจฺจวินิมุตฺตํ นตฺถิ. พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า แม้มีเพียงคาถาเดียว ก็ไม่พ้นจากสัจจะ

จุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา คือ นิโรธ หรือ โมกษะ หรือ นิพพาน คือ ธรรมเดียวกัน แปลว่า ความดับของกองทุกข์ พระพุทธเจ้าทรงค้นพบความจริงแท้อันประเสริฐ ๔ ประการ คือ

^๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐/๑๕.

^๒ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^๓ ตตถ ยสฺมา ภควโต วจันเอกคาถามตตมปิ สจฺจวินิมุตฺตํ นตฺถิ, ตสฺมา ปทสฺส อตฺถํ ทสฺเสตฺถ จตฺตฺสู อริยสจฺเจสุติ วุตฺตํ., พระคันธสาราภิวงศ์, เนตติอรรถกถา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีไอโอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑), หน้า ๒๒๑.

๑.ทุกข์ ความบีบคั้นของกายและใจ อันได้แก่ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย การพลัดพราก จากของที่รักที่ชอบใจ การประสบกับสิ่งที่ไม่รักไม่ชอบใจ การคาดหวังแล้วไม่ได้อย่างที่หวัง ล้วนแต่ เป็นทุกข์ ๒.สมุทัย เหตุแห่งทุกข์ ได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ๓.นิโรธ ความดับไปแห่งทุกข์ ๔.มรรค ทางเพื่อความดับแห่งทุกข์มีองค์ ๘ ประการ

จุดมุ่งหมายสูงสุดของศาสนาพุทธ คือ นิพพาน เป็นการหลุดพ้นจากกิเลสตัณหาทั้งปวง และวิญญูณก็ดับไปด้วย ไม่เวียนว่ายตายเกิดอีก แต่เป็นการยากนักที่จะปฏิบัติธรรมไปจนถึงขั้นบรรลุ นิพพานได้ ระหว่างทางที่จะไปถึงนิพพาน มีธรรมหลายขั้นที่ต้องฝึกปฏิบัติให้ได้ คือ การถือศีล ๕ เป็นการประพฤติดีทั้งกายและวาจา ขั้นต่อไปคือการปฏิบัติตามมรรค ๘ ซึ่งเป็นหนทางที่นำไปสู่การ พ้นทุกข์ จะทำจิตใจให้บริสุทธิ์ ปราศจากกิเลส โลภ โกรธ หลง ซึ่งการปฏิบัติตามมรรค ๘ นี้ ครอบคลุมทั้งศีล สมาธิ และปัญญา ทำให้เกิดญาณ เมื่อจิตนิ่งปราศจากนิวรณ์แล้วก็ฝึกให้บรรลุฌาน แล้วจะได้วิชชา ๘ ซึ่งเป็นธรรมชั้นสูงของพระพุทธเจ้า เมื่อฝึกได้แล้วจะได้อิทธิปาฏิหาริย์ คือ มีฤทธิ์ ทางใจ แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ มีหุทิพย์ อ่านใจผู้อื่นได้ ระลึกชาติได้ มีตาทิพย์ และหมดสิ้นกิเลสตัณหา ทั้งปวง

การบรรลุธรรม คือ การเห็นแจ้งด้วยปัญญาประจักษ์ในรูปนามที่ปรากฏ จนคลาย อุปาทานจากอารมณ์ทั้งปวงตามลำดับขั้น เข้าถึงมรรคผลนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล แบ่งตาม มรรคผลที่ได้ประหารสังโยชน์แล้วเป็น ๔ ระดับ คือ ๑.พระโสดาบัน ๒.พระสกทาคามี ๓.พระอนาคามี ๔.พระอรหันต์ การบรรลุธรรมสำเร็จหรือถึงจุดมุ่งหมายในทางพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรม ในระดับต้นๆ คือ ระดับโลกียะ จนเข้าใจถึงธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตระ หลักคำสอน ของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกกาย วาจา ใจ เพื่อพัฒนามนุษย์ ดังนั้น มนุษย์ที่เข้าสู่ กระบวนการฝึกตนแล้ว ย่อมประสบผลสำเร็จ คือ เข้าถึงจุดมุ่งหมายในการบรรลุธรรม เพื่อเป็นมนุษย์ โดยสมบูรณ์ แล้วใครเป็นผู้สร้างความทุกข์ให้แก่เรา และทำไมมนุษย์ต้องมีความทุกข์ กล่าวคือ มนุษย์ มีความไม่รู้จักจริง นี่แหละเป็นตัวการให้เกิดทุกข์ เราเป็นทุกข์อยู่ทุกวันนี้เพราะไม่รู้จักความจริง (อวิชชา) ตามความเป็นจริงว่า ชีวิตนี้ไม่มีสิ่งใดเลยที่ต้องให้ความสำคัญถึงกับต้องเป็นทุกข์เป็นร้อนไป เพราะไม่ มีสิ่งใดที่เป็นของเราจริง แม้แต่ร่างกายที่ใช้สอยอยู่ในตอนนี้ ก็มีใช่เป็นของเราจริง จะบังคับบัญชา ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บ ไม่ให้ตาย ก็เป็นไปไม่ได้ จะบังคับจิตของตนเองไม่ให้เป็นทุกข์เป็นร้อนก็ไม่ได้

ฉะนั้น วิธีที่จะหลุดพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตาย และความทุกข์ทั้งปวง ได้มีอยู่ เพียงวิธีเดียวเท่านั้นก็คือ “การไม่เกิดอีก” เพราะเมื่อไม่เกิดอีก เราก็ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตาย ไม่ต้องทุกข์กายทุกข์ใจ และไม่ต้องทุกข์ทรมานในนรกอีกต่อไป สิ่งที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องเกิดอีกไม่มี ที่สิ้นสุดก็คือ ความต้องการของสรรพสัตว์นั่นเอง จึงเห็นได้ว่าการหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดใน สังสารวัฏ จะต้องบรรลุธรรมเท่านั้นที่เรียกว่า วิมุตติ คือ ความหลุดพ้น เป็นวัตถุประสงค์มุ่งหมายของ การปฏิบัติธรรมในทางพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระไตรปิฎก เพื่อให้ศึกษา หลักธรรมและนำไปปฏิบัติตามแนวทางแห่งการบรรลุธรรม ได้แก่ ธรรมที่เป็นฝึกฝายแห่งอริยบุคคล หรือมรรคญาณ ธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ประกอบความเพียรเนื่องๆ ในการเจริญ อริยมรรคให้วิปัสสนาพัฒนาขึ้น ชื่อว่าเป็นฝึกฝายแห่งโพธิปักขิยธรรม การที่จะเข้าถึงสภาวะกระแส แห่งพระนิพพาน จะต้องเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ในอริยสัจ ๔ ด้วยวิปัสสนาภาวนา เพื่อพัฒนาปัญญา ในการกำหนดรูปนามให้รู้ตามความเป็นจริงของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา จึงจะต้อง

เจริญวิปัสสนาตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ จึงจะหลุดพ้นเข้าสู่อริยมรรคในโลกุตตรธรรมได้ การเจริญวิปัสสนาจัดเป็นหลักใหญ่ๆ ได้ ๒ ทาง คือ ๑.สมถยานิก หมายถึง ผู้บำเพ็ญสมณะมาก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาที่หลัง ๒.วิปัสสนายานิก หมายถึง ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาล้วนๆ โดยอาศัยขณิกสมาธิที่อยู่ในอารมณ์ปัจจุบันขณะนั้นๆ เป็นการเจริญปัญญา วิปัสสนาทั้ง ๒ ทางนี้เป็นแนวทางในการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เป็นแนวทางในการบรรลุธรรมได้

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยประสงค์จะศึกษาวิเคราะห์การบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณรให้กระจ่างชัด รู้ถึงแนวคำสอนของพระพุทธเจ้า โดยเน้นศึกษาแนวทางการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม ผู้ศึกษาวิจัยได้ค้นคว้าหาหลักฐานที่เป็นประวัติความเป็นมาของบัณฑิตสามเณร ทั้งในด้านการบำเพ็ญบารมี และเหตุปัจจัยต่อการบรรลุธรรมในการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ซึ่งเป็นเหตุทำให้ท่านบรรลุธรรมถึงความสำเร็จเป็นพระอรหันต์ เพื่อจะเป็นแนวทางให้ศึกษาแก้กฏเกณฑ์การปฏิบัติพัฒนาตน และบุคคลผู้สนใจที่จะปฏิบัติตามแนวการปฏิบัติวิปัสสนาของท่านสืบไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาประวัติการสั่งสมบารมีของบัณฑิตสามเณร
- ๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์การบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ ประวัติการสั่งสมบารมีของบัณฑิตสามเณรเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ การบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) เกี่ยวกับเนื้อหา การศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท การศึกษาชีวประวัติความเป็นมา ปฏิภา และปัจจัยที่เอื้อต่อการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ คัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา ภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕ อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ และคัมภีร์ปรมัตถทีปนี เป็นต้น ตลอดจนหนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการและงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

การศึกษาด้านเนื้อหาการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับเรื่อง การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท ประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณรครั้งนี้ กำหนดขอบเขตเฉพาะคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ คัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕ อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสสอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเอกสาร

ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในฐานะข้อมูลปฐมภูมิ และหนังสือวิชาการทางพระพุทธศาสนา ตลอดทั้งเอกสารและข้อมูลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ในฐานะเป็นข้อมูลทุติยภูมิ

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

การบรรลुरुธรรม หมายถึง การบรรลุเป็นพระอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ ผู้ที่บรรลุเป็นพระอริยบุคคลท่านรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสังขธรรมทั้ง ๔ ด้วยโลกุตตรปัญญา แต่ก่อนที่ปัญญาขั้นโลกุตตรจะเกิดขึ้น ปัญญาขั้นโลกียะคือวิปัสสนาญาณต้องเกิดก่อน โดยเริ่มตั้งแต่ ๑.นามรูปปริเฉทญาณ ๒.ปัจจัยปริคคญาณ ๓.สัมมสนญาณ ๔.อุท্থัพพญาณ ๕.ภังคญาณ ๖.ภยญาณ ๗.อาทิวณญาณ ๘.นิพพิทาญาณ ๙.มูญจิตุกัมมยตาญาณ ๑๐.ปฏิสังขารญาณ ๑๑.สังขารุเปกขญาณ ๑๒.อนุโลมญาณ ๑๓.โคตรภูญาณ ต่อจากนั้นเป็นมรรคญาณ (๑๔) และผลญาณ (๑๕) และปัจจเวกขณญาณ (๑๖) ผู้ที่ผ่านญาณทั้ง ๑๖ ขั้น เรียกว่า พระอริยบุคคล

บารมี หมายถึง ปฏิปทาอันยอดเยี่ยม คือ ความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษ เพื่อบรรลุซึ่งจุดหมายอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน

บัณฑิตสามเณร หมายถึง เหล่ากอลของสมณะที่บรรพชาตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ จนได้บรรลुरुธรรมเป็นพระอรหันต์เพียงเพราะฟังธรรม ๔ ข้อจากพระพุทธเจ้า

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาเกี่ยวกับการบรรลुरुธรรมของบัณฑิตสามเณร ผู้วิจัยได้ทบทวนวรรณกรรมเอกสาร ตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๑.๖.๑ คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๖.๑.๑ พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้แสดงเกี่ยวกับการบรรลุในขณะฟังธรรมไว้ในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ว่า “พระพุทธเจ้าหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุบางรูป แสดงธรรมแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม ในธรรมนั้น ตามที่พระพุทธเจ้าหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุบางรูปแสดงแก่เธอ เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่ ๑ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้นย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลुरुธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุ”^๔

๑.๖.๑.๒ ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ได้แสดงการบรรลुरुธรรมว่า “ธรรมเหล่าไหนเป็นโลกุตตระ คือ สติปฏิฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ธรรมเหล่านี้เป็น โลkutตระ คำว่า โลkutตระ อธิบายว่า ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะมีความหมายว่าอย่างไร คือ ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นโลก

^๔ อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๓.

ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นแต่โลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามไปจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะล่องพ้นโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะล่องพ้นโลกอยู่ ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะเป็นอดีตแรกในโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามที่สุดโลก”^๕

๑.๖.๑.๓ คัมภีร์ฎีกา เช่น “อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี” แสดงรูปขันธ์ (กองรูป) เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายเมื่อได้กระทบกับวิโรธปัจจัย คือ เหตุที่ไม่ถูกกัน ได้แก่ ความเย็น ความร้อน หิวข้าว กระจายน้ำ ยุง รื่น เหลือบ ไร ลม แดด งูกัด ของแข็ง เป็นต้น รูปขันธ์มี ๒๘ รูป ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ มี ดิน น้ำ ลม ไฟ และอุปาทายรูป ๒๔ อุปาทายรูป คือ รูปที่อิงอาศัยมหาภูตรูป ๔ เช่น สี เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพารมณ^๖

๑.๖.๑.๔ ปกรณ์วิเสส “วิสุทธิมรรค” พระพุทธโฆสจารย์ ได้แสดงถึงการบรรลุธรรมไว้ว่า “อันพระนิพพานนี้เที่ยงแท้ เพราะมีสภาวะ คือ ความถูกต้อง (ชอบด้วยเหตุผล) ดังกล่าวแล้วเป็นอรุณ เพราะล่องเสียซึ่งสภาวะแห่งรูป (มีความเสื่อมโทรมเป็นต้น) มิใช่สิ่งไม่มีอยู่โดยปรมาตม เพราะเป็นสิ่งที่พึงบรรลุได้ด้วยญาณวิเศษ สำเร็จด้วยความบากบั่น อันสม่าเสมอ ไม่ย่อหย่อน เพราะเป็นพระดำรัสของพระสัพพัญญูเจ้าด้วย จจริงอยู่ พระสัพพัญญูเจ้าได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิด ไม่เป็น อันเหตุอะไร มิได้ทำขึ้น อันปัจจัยอะไร มิได้แต่งขึ้น”^๗

๑.๖.๒ ตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนา

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) กล่าวว่าไว้ว่า พระนิพพานเป็นภาวะที่พ้นจากสภาพทั้งหลายที่ปุถุชนรู้จัก นอกเหนือออกไปจากการรับรู้ที่ถูกอวิชชา ตัณหา อุปาทานครอบงำ เป็นภาวะที่เข้าถึงทันทีพร้อมกับการละกิเลสที่เคลือบคลุมใจ หรือพ้นจากภาวะลักษณะต่างๆ ที่เป็นวิสัยของปุถุชน เหมือนเลื่อนฉากออกก็มองเห็นท้องฟ้า นิพพานไม่มีลักษณะอาการเหมือนสิ่งใดที่ปุถุชนเคยรู้ เคยเห็น ปุถุชนจึงไม่อาจนึกเห็นหรือคิดเข้าใจได้ แต่จะว่านิพพานไม่มี ก็ไม่ถูก มีผู้กล่าวอุปมาบางอย่างไว้ เพื่อให้ปุถุชนพอสำนึกได้ว่า สิ่งที่ตนนึกไม่เห็น คิดไม่เข้าใจ ไม่จำเป็นต้องไม่มี^๘

พระปราโมทย์ ปาโมชโช กล่าวว่าไว้ว่า นิพพานคือสภาวะที่สิ้นตัณหา นิพพานมีสภาวะ มีลักษณะเฉพาะ คือ มีความสงบ มีสันติ สันติเพราะปราศจากความเสียดแทง เพราะปราศจากความปรุงแต่ง ฉะนั้น ถ้าถามว่านิพพานมีลักษณะอย่างไร นิพพานมีสันติลักษณะ มีลักษณะสงบจากกิเลส สงบจากความปรุงแต่ง นิพพานเป็นบรมสุข นิพพานจริงๆ แล้วเป็นสภาวะยังงินิพพานคือสภาวะที่สิ้นตัณหา หรือคำว่า วิราคะ ไม่มีราคะ ไม่มีตัณหา นิพพานเป็นสภาวะที่เรียกว่า วิสังขาร สิ้นความปรุงแต่ง เป็นอสังขตะ คือไม่ปรุงแต่ง^๙

^๕ พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓/๕๑๑-๕๑๒.

^๖ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีหยาดอ), อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๖๐๕.

^๗ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๘๕๒.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๓๔.

^๙ พระปราโมทย์ ปาโมชโช, การเดินทางสู่ความดับสนิทแห่งทุกข์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เมตตาวิทย, ๒๕๕๘), หน้า ๒๑.

พระเทพญาณมงคล (เสริมชัย ขยมงคล) กล่าวไว้ว่า อายตนะ คือ พระนิพพาน ตามพระพุทธดำรัสในนิพพานสูตรที่ ๑ นั้น เป็นที่สถิตอยู่ของอนุปาติเสสนิพพานธาตุของ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันตปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ผู้เบญจขันธ์แตกทำลาย (ตาย) แล้ว กล่าวคือ ผู้ดับขันธ์เข้าปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุอย่างแน่นอน

ผู้ศึกษาสัมมาปฏิบัติสัทธรรมตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ได้ถึงธรรมกายแล้ว ทำนิโรธ ดับสมุทัยไปสู่ตละเอียต ก็จะถึงและได้เห็นอายตนะ คือ พระนิพพานนั้นได้ด้วย ตั้งแต่โคตรภูญาณ ขึ้นไปถึงมรรคญาณ ผลญาณ ก็จะยิ่งเห็นชัดแจ้ง รู้แจ้งได้ชัดเจนตามระดับภูมิธรรมที่ปฏิบัติได้ว่า อายตนะ คือ พระนิพพานนั้น เป็นแดนโลกุตระที่พ้นโลก ไม่มีดิน น้ำ ไฟ ลม แม้พระอาทิตย์ พระจันทร์ก็ไม่มี แต่ไม่มีด และกลับโชติช่วงสว่างไสวด้วยธรรมรังษีของพระธรรมกายของพระอรหันต สัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันตปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวกผู้ดับขันธ์ปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ สถิตอยู่ ณ อายตนะ คือ พระนิพพาน เข้านิโรธสงบตลอดกันหมด นับไม่ถ้วน มีรัศมี โชติช่วง สว่างไสว และขาวใสบริสุทธิ์ยิ่งกว่าความใสสว่างใดๆ ในโลก^{๑๐}

หลวงพ่อดี วิจิตตมโม กล่าวไว้ว่า โยคีผู้ปฏิบัติธรรม โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ บรรลุถึงพระนิพพานนั้น สัมมาทิฏฐิเป็นสาระสำคัญที่มีประโยชน์มากเป็นอันดับหนึ่งข้อปฏิบัติเพื่อให้ บรรลุถึงพระนิพพานที่สงบเย็น ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ก็คือ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นถูกต้องนี้เอง เป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งยวด สัมมาทิฏฐินี้เป็นธรรมมีอุปการะ ช่วยให้บุคคลเข้าสู่ความเป็นพระอริยะ ๘ จำพวก การที่จะปฏิบัติตนให้บรรลุถึงพระนิพพานได้นั้น นอกเสียจากทาง คือ สัมมาทิฏฐินี้แล้วเป็นอัน ไม่มี หากดำเนินบนเส้นทางแห่งการให้ทาน ผลที่จะได้ก็คือ ความอยู่ดีมีสุขในโลกมนุษย์และสวรรค์ เท่านั้นเอง หากดำเนินบนเส้นทางแห่งศีล (รักษาศีล) ผลที่จะได้ก็คือความสุกายสุขใจและความอุดม สมบูรณ์ในโลกมนุษย์และสวรรค์เช่นเดียวกัน หากดำเนินบนเส้นทางแห่งสมณะ (ฝึกสมาธิ) ผลที่จะได้ก็ คือ จิตสงบเป็นโลกียสุขในโลกนี้ และเมื่อตายไปก็ไปเกิดในพรหมโลก เสวยผลเป็นรูปพรหม ๑๑ ชั้น หรือรูปพรหม ๔ ชั้น ทางดำเนินไปสู่ทางพระนิพพานก็คือ สัมมาทิฏฐิ เห็นสภาวะปรมาตม์เป็นอนัตตา สัมมาสังกัปปะพิจารณาปรมาตม์ที่เป็นอนัตตา ซึ่งหมายถึงเห็นถูกต้อง คิดถูกต้องนั่นเอง ความเห็น ความคิดอันถูกต้องดังกล่าวนี้มีลักษณะ ๖ ประการ คือ ๑.เห็นถูกต้อง หมายถึง สัมมาทิฏฐิเห็นขั้น ๕ ว่า “เป็นอนัตตา” ๒.คิดถูกต้อง หมายถึง สัมมาสังกัปปะพิจารณาขั้น ๕ ว่า เป็นอนัตตา บังคับบัญชา ไม่ได้ ๓.ทำถูกต้อง หมายถึง เมื่อปฏิบัติถูกต้องแล้ว อนุโลมญาณ หรือสัจจานุโลมญาณจะเกิดขึ้นมา เป็นโอปนยิกระดมแล้วส่งเข้าสู่มรรคญาณ ๔.ได้ถูกต้อง หมายถึง มรรคญาณเกิดขึ้นมาตัดกิเลสขาด สะบั้นลงไป ๕.เป็นถูกต้อง หมายถึง เป็นผล เป็นอริยะ ๖.คำพูดและพฤติกรรมถูกต้อง หมายถึง พระอริยะเจ้าเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์สมบูรณ์แล้ว คำพูดและพฤติกรรมของท่านจึงถูกต้อง^{๑๑}

พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี) กล่าวไว้ว่า การเกิด ปัญญาเห็นแจ้งโลกุตตรธรรม ๙ และอริยะสัจ ๔ ชั้นสูงสุดก็คือ การบรรลุวิชชาและวิมุตตินั่นเอง สำเร็จ

^{๑๐} พระเทพญาณมงคล (เสริมชัย ขยมงคล), สมถวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ถึง ธรรมกายและพระนิพพานของพระพุทธเจ้า, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (นครปฐม: เพชรเกษมการพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๒๒๙-๒๓๐.

^{๑๑} หลวงพ่อดี วิจิตตมโม, ทางเดินสู่พระนิพพาน, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สามลดา, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

เป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะและวิปัสสนาตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวิถีสถิต ผู้ปฏิบัติสามารถรู้แจ้งแห่งตลอดอริยสัจ ๔ ละสังโยชน์และอนุสัยได้ตามกำลังของมรรค บรรลุมรรคผลนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพุทธศาสนา^{๑๒}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระมหาวิสุทธิ ธรรมธีโร ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง ศึกษาภักตยาณมิติรที่มีผลต่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท ผลการศึกษาพบว่า การบรรลุธรรม หมายถึง การอบรมพัฒนาปัญญาเพื่อให้รู้แจ้งอริยสัจ ๔ กล่าวคือ เมื่อเข้าใจอริยสัจ ๔ เป็นครั้งแรก ตามระดับโลกุตตรธรรม ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ย่อมก้าวล่วงความเป็นปุถุชน เข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล จึงกล่าวได้ว่า การบรรลุธรรมเป็นอริยบุคคลชั้นโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และพระอรหันต์ก็ตี การตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าหรือพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ตี ขึ้นอยู่กับระดับปัญญาญาณหยั่งรู้ในอริยสัจ ๔^{๑๓}

พระครูนนทธรรมมาภิมุข (ผิน อชิโต) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง ศึกษาวิปัสสนาภาวนาเพื่อการรู้แจ้งพระนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ผลการศึกษาพบว่า หลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาภาวนามีเฉพาะในพระพุทธศาสนาเป็นวิธีฝึกจิตเพื่อหลุดพ้นจากทุกข์ คือ การรู้แจ้งพระนิพพานเพื่อให้เกิดปัญญาที่รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง การเจริญภาวนาหรือการปฏิบัติกัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนา มีอยู่ ๒ ประการ คือ ๑. สมถภาวนาหรือสมถกัมมัฏฐาน คือ การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ ได้แก่ การทำจิตใจให้เป็นสมาธิตั้งมั่นไม่หวั่นไหวด้วยนิวรณ ๒. วิปัสสนาภาวนาหรือวิปัสสนกัมมัฏฐาน คือ การฝึกอบรมจิต เพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งอริยสัจ ทั้งสองอย่างต่างเป็นปัจจัยสนับสนุนซึ่งกัน พระนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือ อสังขตธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร คือ สภาวะที่พ้นจากชั้นทั้ง ๕ หมายถึงสภาพที่หมดสิ้นราคะ สิ้นโทสะ และสิ้นโมหะ เมื่อว่าโดยปรมาตล์ ผู้บรรลุนิพพานถือว่าเป็นผู้สิ้นกิเลสอย่างสิ้นเชิง มีจิตหลุดพ้นจากภาระใดๆ แบบโลก เป็นอิสระ และมีความสุขสงบอย่างแท้จริง^{๑๔}

พระระพิน พุทธิสาร, ดร. ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง พระอรหันต์สิ่งสร้างทางความเชื่อในสังคมไทย: การเปลี่ยนแปลงจากความจริงสู่ความลวง ผลการศึกษาพบว่า พระอรหันต์เป็นคุณสมบัติและอุดมธรรมสูงสุดที่ผู้ปฏิบัติประสงค์ไปให้ถึงตามหลักปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา ซึ่งในปัจจุบันคุณสมบัตินี้กลายเป็นช่องทางทำคนให้กลายเป็น “ผู้วิเศษ” พระอรหันต์เป็นองค์คุณปลายทาง

^{๑๒} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสารสันไทยการพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๓๕๑.

^{๑๓} พระมหาวิสุทธิ ธรรมธีโร, “ศึกษาภักตยาณมิติรที่มีผลต่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘). บทคัดย่อ.

^{๑๔} พระครูนนทธรรมมาภิมุข (ผิน อชิโต), “ศึกษาวิปัสสนาภาวนาเพื่อการรู้แจ้งพระนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘). บทคัดย่อ.

ของชาวพุทธ แต่มีหนึ่งพระอรหันต์กลายเป็น “สิ่งสร้าง” ให้เกิดขึ้นมีในสังคมไทย ผ่านกระบวนการ “สร้าง” (Creation) การทำให้เป็นที่ยอมรับ (Adoption) การประชาสัมพันธ์ (Promote) จนกลายเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทย ผลที่เกิดขึ้น พระอรหันต์จึงกลายเป็นเพียง “สิ่งสร้าง” ที่ฉาบทา มิใช่เนื้อมาบุญหรืออุดมธรรม จนส่งผลแปรเปลี่ยนกระทบต่อความเชื่อความศรัทธาของชาวพุทธในภาพรวม^{๑๕}

พระสมุห์มานัส อคฺคธมฺโม ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง ศึกษาเมตตาเจโตวิมุตติอันเป็นบาทฐานในการบรรลุธรรม ผลการศึกษาพบว่า การบรรลุธรรม คือ การพัฒนาปัญญาให้เกิดญาณหยั่งรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ตามระดับโลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ บรรลุคุณธรรมสำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ส่วนพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด คือ พระอรหันต์ละสังโยชน์ได้ ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา โดยสิ้นเชิง^{๑๖}

พระสมุห์พรเลิศ วิสุทฺธิสโร ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษามรรคมีองค์ ๘ เพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ผลการศึกษาพบว่า มรรคมีองค์ ๘ เป็นหลักธรรมที่แสดงถึงทัศนคติและปัญญา โดยให้เดินทางสายกลาง อันนำไปสู่ความสงบและความหลุดพ้น มีอยู่ ๘ ประเภท คือ ๑. สัมมาทิฏฐิ คือ ความเข้าใจถูกต้อง ๒. สัมมาสังกัปปะ คือ ความใส่ใจถูกต้อง ๓. สัมมาวาจา คือ การพูดจาถูกต้อง ๔. สัมมากัมมันตะ คือ การกระทำถูกต้อง ๕. สัมมาอาชีวะ คือ การดำรงชีพถูกต้อง ๖. สัมมาวายามะ คือ ความพากเพียรถูกต้อง ๗. สัมมาสติ คือ การระลึกประจําใจถูกต้อง และ ๘. สัมมาสมาธิ คือ การตั้งใจมั่นถูกต้อง เป็นหลักธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติทางจิต จึงละเอียดอ่อนลึกซึ้งมากกว่าหลักธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติทางกาย ถ้ามองมรรค ๘ ตามนัยพระพุทธศาสนา คือ สิกขา ๓ ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา ผู้เจริญตามมรรคมีองค์ ๘ บริบูรณ์แล้วย่อมได้ จึงเป็นเหตุให้เกิดวิชา คือ ความรู้ ความรู้ที่เข้าถึงตามความเป็นจริง มีลักษณะสามารถตัดอวิชชาให้ขาดสิ้น วิชาเปรียบเหมือนแสงสว่าง เพราะเป็นแสงสว่างที่ส่องทางดำเนินเพื่อความหลุดพ้นทุกข์ทั้งในปัจจุบันและอนาคตได้ ซึ่งก็มีศัพท์ที่เป็นชื่อใช้แทนกันได้ เช่น ญาณ ปัญญา วิปัสสนา และสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น^{๑๗}

วิระดา แก่นกระโทก ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์การบรรลุธรรมของกลุ่มบุคคลหลากหลายอาชีพในพระพุทธศาสนาเถรวาท ผลการศึกษาพบว่า การบรรลุธรรม คือ การบรรลุมรรคผลในระดับต่างๆ ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ตั้งแต่ระดับต้นจนถึงระดับสูงสุด ได้แก่

^{๑๕} พระระพิน พุทธิสารโร, ดร., “พระอรหันต์สิ่งสร้างทางความเชื่อในสังคมไทย: การเปลี่ยนแปลงจากความจริงสู่ความลวง”, วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๑, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖). บทคัดย่อ.

^{๑๖} พระสมุห์มานัส อคฺคธมฺโม, “ศึกษาเมตตาเจโตวิมุตติอันเป็นบาทฐานในการบรรลุธรรม”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘). บทคัดย่อ.

^{๑๗} พระสมุห์พรเลิศ วิสุทฺธิสโร, “การศึกษามรรคมีองค์ ๘ เพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖). บทคัดย่อ.

พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา และกัมมัฏฐาน พระมหาสาวก ๘๐ องค์ มาจากกลุ่มบุคคลหลากหลายสถานะและอาชีพในสมัยพุทธกาลที่ได้บรรลุธรรม คือ พระอรหันต์ตผล จัดเป็น ๑๗ สถานะและอาชีพ คือ นักบวช พระสงฆ์ กษัตริย์ พระโอรสหรือพระนัดดา บุโรหิต อำมาตย์ เศรษฐี บุตรหรือหลานเศรษฐี อาจารย์สอนมนต์ บุตรพรหมณ์ทั่วไป บุตรพรหมณ์ร่ำรวย หมอคู่ ช่างกลบกลบ ชาวประมง คนอาศัยวัด โจร คนลวงโลก และสามารถจัดลักษณะการบรรลุธรรมเป็น ๓ ประเภท คือ บรรลุธรรมจากการฟังธรรม บรรลุธรรมจากการปฏิบัติ และบรรลุธรรมจากการฟังธรรมและปฏิบัติคู่กัน^{๑๘}

เสฐียร ทังทองมะดัน ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง สมถกัมมัฏฐานในฐานะเป็นบาทฐานของวิปัสสนากัมมัฏฐาน ผลการศึกษาพบว่า เมื่อวิเคราะห์สมถกัมมัฏฐานในฐานะเป็นบาทฐานของวิปัสสนา จะเห็นได้ว่า เมื่อเจริญสมถกัมมัฏฐานข้อใดข้อหนึ่ง จิตตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ จากนั้นองค์ฌานก็จะเกิดขึ้น ก็ใช้องค์ฌานนั้นเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน หรือใช้อารมณ์สมถกัมมัฏฐานบางหมวด เพื่อเป็นบาทฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนา จนสามารถบรรลุอรหันต์ตผลได้^{๑๙}

พระมหาสามารถ อธิจิตโต ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง ศึกษาการบรรลุธรรมด้วยการเจริญอานาปานสติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ผลการศึกษาพบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสการเจริญอานาปานสติอย่างพิสดารไว้ ๑๖ ชั้นในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท อานาปานสติเป็นการเจริญวิปัสสนามีสมถะเป็นพื้นฐานแบ่งเป็น ๔ จตุกกะ เมื่อเจริญให้มากแล้วสติปัญญา ๔ ย่อมบริบูรณ์ไปพร้อมๆ กัน สติปัญญา ๔ เจริญให้มากแล้วย่อมทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ เจริญให้มากแล้วย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ อานาปานสติเป็นวิถีทางการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ และโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเมื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์ ก็จะหลุดพ้นจากราคะด้วยเจโตวิมุตติ และจากอวิชชาด้วยปัญญาวิมุตติ^{๒๐}

จากการทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง การบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณรปรากฏว่า ยังไม่มีผู้วิจัยท่านใดนำเรื่องของบัณฑิตสามเณรมาวิจัย ซึ่งท่านเป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งในพระพุทธศาสนาที่บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ตั้งแต่ยังไม่บรรลุสติภาวะ สามารถบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ เพียงเพราะได้ฟังธรรม ๔ ข้อที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระสารีบุตร ดังนั้นจึงทำให้ผู้วิจัยมีศรัทธาที่จะศึกษาเรื่องของบัณฑิตสามเณรอย่างสมบูรณ์ เพื่อเป็นประโยชน์แก่พุทธบริษัทและบุคคลผู้มีความสนใจศึกษาพระพุทธศาสนา

^{๑๘} วิระดา แก่นกระโทก, “ศึกษาวิเคราะห์การบรรลุธรรมของกลุ่มบุคคลหลากหลายอาชีพในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕). บทคัดย่อ.

^{๑๙} เสฐียร ทังทองมะดัน, “สมถกัมมัฏฐานในฐานะเป็นบาทฐานของวิปัสสนากัมมัฏฐาน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖). บทคัดย่อ.

^{๒๐} พระมหาสามารถ อธิจิตโต, “ศึกษาการบรรลุธรรมด้วยการเจริญอานาปานสติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕). บทคัดย่อ.

๑.๗ วิธีการดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้ เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพโดยใช้การวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) เป็นหลักโดยใช้วิธีการวิจัย ดังต่อไปนี้

๑.๗.๑ ชั้นรวบรวมข้อมูล โดยแบ่งเป็น ๒ คือ

๑.๗.๑.๑ ศึกษาเอกสารชั้นปฐมภูมิ อันได้แก่ พระไตรปิฎกและอรรถกถา

๑.๗.๑.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ อันได้แก่ หนังสือ ตำรา บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๒ ชั้นวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยนำข้อมูลที่รวบรวมมาได้ มาจัดเรียงเป็นหมวดหมู่เป็นลำดับ เพื่อนำเสนอให้เห็นถึงความเชื่อมโยงสอดคล้องกันของข้อมูลที่ศึกษามา

๑.๗.๓ ชั้นนำเสนอข้อมูล

หลังจากวิเคราะห์ข้อมูลแล้ว ผู้วิจัยได้นำข้อมูลที่วิเคราะห์ได้มาเขียนสรุปเพื่อนำเสนอแบบพรรณนาวิเคราะห์

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทราบการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทราบประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร

๑.๘.๓ ทราบแนวทางปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

บทที่ ๒

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา มีหลักธรรมคำสอนที่เป็นเหตุเป็นผล เพื่อให้หลุดพ้นจากทุกข์และออกจากทุกข์ได้ โดยเน้นความสำคัญของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อความหลุดพ้นจากอสังขารกิเลส มีเป้าหมายสูงสุด คือ การบรรลุธรรม และเข้าสู่พระนิพพาน สำหรับในบทที่ ๒ นี้ว่าด้วยการบรรลุธรรมที่เกี่ยวข้องกับบัณฑิตสามเณร ผู้วิจัยจึงได้กำหนดประเด็นในการศึกษาไว้ ดังนี้

- ๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม
- ๒.๒ ความหมายของวิปัสสนา
- ๒.๓ ประเภทของวิปัสสนา
- ๒.๔ การปฏิบัติวิปัสสนา ๔ แบบ
- ๒.๕ ข้อตกลงเบื้องต้นในการปฏิบัติธรรม
- ๒.๖ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมแบบสมถยานิก
- ๒.๗ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมแบบวิปัสสนายานิก
- ๒.๘ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมในขณะฟังธรรม
- ๒.๙ การบรรลุโลกุตตรธรรม
- ๒.๑๐ ระดับการบรรลุธรรม
- ๒.๑๑ ประเภทของพระอรหันต์
- ๒.๑๒ การบรรลุธรรม ๕ ขณะ
- ๒.๑๓ การบรรลุธรรม ๗ แบบ
- ๒.๑๔ ธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุธรรม
- ๒.๑๕ ธรรมที่เป็นปฏิกษต่อการบรรลุธรรม
- ๒.๑๖ สรุป

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

คำว่า “บรรลุ” หมายถึง สำเร็จ^๑ ภาษาบาลีใช้ว่า “อริคม” (กิริยาเป็น อริคจฉติ) และศัพท์ว่า “อภิสมโย” มาจากคำว่า อภิ+สมย แปลว่า ความตรัสรู้ ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้) คราวเป็นที่ตรัสรู้ สมัยเป็นที่บรรลุ ความถึงพร้อมเฉพาะ^๒ นิยมนำ “ธมม” เชื่อมเข้าด้วยกันกับ “อภิสมโย”

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธารนิเวศการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๗๔.

^๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๘๑.

เป็น “ธมฺมาภิสมฺโย” ตัวอย่างเช่น “เทศนาวสานเน จตุราสีติยา ปาณสหัสสาณิ ธมฺมาภิสมฺโย อโหสิ แปลว่า ในกาลจบเทศนา ธรรมาภิสมัยได้บังเกิดแก่สัตว์แปดหมื่นสี่พัน”^๓

อภิสมโย เมื่อนำมาใช้เป็นคำกริยา ใช้ว่า อภิสมิโต หรือ อภิสมโต มีความหมายกว้างๆ คือ เข้าใจธรรมหรือเข้าถึงธรรม ตั้งแต่บุคคลต่างๆ ไปที่เข้าใจธรรมชัดเจนขึ้นมา หรือเข้าใจธรรมในชั้น วิปัสสนาจนถึงขั้นมรรคผลในระหว่าง โดยเฉพาะความเข้าใจหรือเข้าถึงในระดับโสดาบัน

นอกจากนี้ยังมีศัพท์กริยาอื่นที่ใช้แสดงถึงการบรรลุหรือถึงธรรม เช่น ปาปุณาติ ปาปุณติ ปโปติ^๔ เป็นต้น ซึ่งก็เป็นคำที่แสดงถึงการบรรลุธรรมอันได้แก่ มรรคผลในระดับต่างๆ ตั้งแต่ระดับ ตันๆ จนถึงระดับสูงสุดเช่น “เทศนาวสานเน กสกอุปาสโก โสตาปัตติผลปโปโต สมปตติภิกขุปี พุโโสตาปัตติผลาทีนิ ปาปุณิสฺสูติ แปลว่า ในกาลจบพระธรรมเทศนา กสกอุบาสกบรรลุแล้วซึ่ง โสตาปัตติผล แม้ภิกษุผู้ประชุมกันแล้วเป็นอันมาก บรรลุแล้วซึ่งโสตาปัตติผล เป็นต้น”^๕

ศัพท์ดังกล่าว ใช้สำหรับแสดงถึงการบรรลุธรรมในระดับต่างๆ ตั้งแต่ความเข้าใจธรรมในระดับต้นๆ หรือการบรรลุมรรคผล แต่เมื่อต้องการกล่าวถึง “การบรรลุนิพพาน” จะใช้ศัพท์เฉพาะ ได้แก่คำว่า “สจฺฉิกิริยา” ซึ่งแปลว่า “การทำให้แจ้ง” หรือ “การทำให้ประจักษ์” หมายถึง ประสบเอง และคำว่า “ปัตติ” (รูปกริยาและคุณนามที่ใช้กับนิพพานคือ ปัตต) ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้กับนิพพาน หลายแห่งและส่วนมากใช้ในคำร้อยกรองคือ คาถา^๖ อย่างไรก็ดี พระพุทธองค์ เมื่อตรัสถึงการตรัสรู้ของพระองค์ทรงใช้ศัพท์ “ญาณทัสสนะ” แยกออกเป็น ๒ คำ คือ “ญาณ” แปลว่า ความรู้ ปรีชาหยั่งรู้ ปรีชากำหนดรู้^๗ และ “ทัสสนะ” หมายถึง การเห็นด้วยปัญญา ความเห็นสิ่งที่เห็น ดังนั้น ญาณทัสสนะจึงแปลว่า การรู้เห็นด้วยปัญญา หมายถึง การรู้เห็นอริยสัจ ๔ ครบ ๓ รอบ เป็นอาการ ๑๒ ของพระพุทธเจ้าในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร ญาณทัสสนะทรงนำมาเป็นบทสรุปของศัพท์เหล่านี้ คือ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา อาโลกะ อันเป็นปัญญาที่ตรัสรู้ อริยสัจครบ ๓ รอบ ๑๒ อาการ ดังมีพระพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ญาณทัสสนะตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อาการ อย่างนี้ ยังไม่หมดจดดีตราบใด เราก็ยังไม่ยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ อันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ ตราบนั้น ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดความรู้เห็นตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อาการ อย่างนี้ หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้นเราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า ความหลุดพ้นของเราไม่กำเรบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก^๘

^๓ ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒๔/๓/๑๓๔.

^๔ ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒๔/๓/๕๒๒.

^๕ ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒๔/๓/๑๓๔.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๖๕.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัท เอส.อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๒๒๒.

^๘ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๖/๑๕., วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๓.

สรุปได้ว่า การบรรลุ หมายถึง สำเร็จหรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้นๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจเข้าถึงธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตระ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกปรือพัฒนามนุษย์ ดังนั้นคนที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้วย่อมประสบผลสำเร็จ คือ เข้าถึงจุดหมายในระดับต่างๆ กันไป^๙

๒.๒ ความหมายของวิปัสสนา

คำว่า วิปัสสนา แยกออกเป็น ๒ คำ คือ วิ+ปัสสนา วิ แปลว่า วิเศษ, แจ่ม หรือ ต่าง^{๑๐} ปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ่ม^{๑๑} การเห็นแจ่มเป็นพิเศษซึ่งเป็นตัววิปัสสนาปัญญานี้ มีอยู่ ๒ ประการ คือ

๑. การเห็นแจ่มเป็นพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นรูปนาม

๒. การเห็นแจ่มเป็นพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภะ

การเห็นเช่นนี้จึงกล่าวเรียกว่า มีการเห็นเป็นพิเศษ เพราะว่าอารมณ์ต่างๆ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้ ในขณะแรกๆ ล้วนแต่เป็นปรมาตถ์ อันได้แก่ รูปนามทั้งสิ้น แต่สัตว์ทั้งหลายไม่รู้ไม่เห็นในความเป็นไปของอารมณ์เหล่านี้ว่า เป็นรูป เป็นนาม คงรู้คงเห็นที่เป็นไปในฝ่ายบัญญัติอย่างเดียว คือ เมื่อได้แลเห็นรูปารมณ์ด้วยตา ก็รู้ว่าตนได้เห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ เมื่อได้รับคันธารมณ์ด้วยจมูก ก็รู้ว่าตนได้กลิ่นชนิดนั้นชนิดนี้ ได้รับรสารมณ์ด้วยลิ้น ก็รู้ว่าตนได้ลิ้มรสชนิดนั้นชนิดนี้ ได้รับโณภูฏัพพารมณ์ด้วยกาย ก็รู้ว่าตนได้สัมผัสกับวัตถุชนิดนั้นชนิดนี้ซึ่งเป็นบัญญัติ ได้รับธัมมารมณ์ด้วยใจ ก็รู้ว่า เป็นหญิง เป็นชาย เป็นสัตว์ เป็นบุคคล ดี เลว ผิด ถูก ดีใจ เสียใจ โง่ ฉลาด เลื่อมใส สงสาร รักใคร่ ซึ่งเป็นบัญญัติ ความรู้ ความเห็นที่เป็นบัญญัติดังกล่าวมาแล้วนี้ ย่อมเป็นไปตามธรรมดา ส่วนความรู้ ความเห็นในอารมณ์ต่างๆ โดยความเป็นรูปนามนั้น เป็นความรู้ ความเห็น เป็นพิเศษ^{๑๒}

วิปัสสนากาวนา หมายถึง การอบรมกาย อบรมจิต และ การอบรมปัญญา โดยการทำให้มีขึ้นในจิตใจ สำรวมใจให้แน่วแน่มีสติ เป็นสมาธิ เพื่อทำลายโมหะ ทำกุศลให้เจริญขึ้นจนมีปัญญาเห็นแจ้งสภาวะธรรม นาม รูป ชั้น ๕ ด้วยอาการต่างๆ ตามความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั้น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา นั่นทุกข์ นั่นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ รู้ชัดคุณ รู้ชัดโทษ และรู้ทางออกจากกามทั้งหลาย การเห็นดังที่กล่าวมานี้ เป็นการเห็นโดยวิเศษ เห็น

^๙ พระมหาคณฤศย์ ยโสธร (บุตรตะเคียน), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องบังเอิญเกี่ยวกับการบรรลุธรรม”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๖๑-๖๓.

^{๑๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *บาลีไวยากรณ์ วชิรวิภาคที่ ๒ หลักสูตรเปรียญธรรมตรี*, พิมพ์ครั้งที่ ๔๖, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๙๓.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธิมม์, ๒๕๕๖), หน้า ๓๗๓.

^{๑๒} ญัฐพร จงกลการพาณิชย์, “การศึกษาวิเคราะห์ผัสสะในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาภาคสนาม ๗ เดือน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, สาขาวิปัสสนากาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๐.

แจ่มแจ้งชัดเจนด้วยปัญญา ซึ่งทำให้กิเลสลดน้อยลงไปตามลำดับแห่งปัญญาจนเข้าสู่อรหัตตมรรค และอรหัตตผล

๒.๓ ประเภทของวิปัสสนา

วิปัสสนานั้นพระอรธกถาจารย์กล่าวขึ้นว่า หมู่เสื่อย่อมแอบจับหมู่เนื้อเป็นอาหาร แม้นินไต พุทธบุตรผู้ประกอบความเพียร บำเพ็ญเฝ้าดูอย่างมีสติ เฝ้ากำหนดจจจต่อเนืองไปตามฐานของกาย เวทนา จิต และธรรม อย่างต่อเนื่องด้วยความอดทนไม่ยอมลดละ นี้ก็เหมือนกัน เมื่อเข้าไปสู่ป่าแล้ว ย่อมยึดไว้ได้ซึ่งผลอันอุดม วิปัสสนาสามารถจำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สังขารปริคคณหนกวิปัสสนา วิปัสสนากำหนดรู้สังขาร
 ๒. ผลสมาบัติวิปัสสนา วิปัสสนาของผลสมาบัติ
 ๓. นิโรธสมาบัติวิปัสสนา วิปัสสนาของนิโรธสมาบัติ^{๑๓}
- ๒.๓.๑ สังขารปริคคณหนกวิปัสสนา

วิปัสสนาญาณที่มีการกำหนดรู้ในสังขารธรรม คือ รูปนามและสังขารปริคคณหนกวิปัสสนานั้น ไม่ว่าจะเป็นชนิดมันทะ^{๑๔} หรือติกขวิปัสสนาก็ตาม เมื่อเข้าถึงความเป็นวภูฐานคามินีวิปัสสนา^{๑๕} แล้ว ก็ยอมเป็นเหตุไถ่ที่จะให้ได้มรรคทั้งนั้น ต่างกันก็เพียงแต่ว่าได้สำเร็จมรรคช้าหรือเร็ว คือ ถ้าวิปัสสนาเป็นมันทะก็ให้สำเร็จมรรคช้า มรรคนั้นเรียกว่า ทันธาภิญญามรรค ถ้าวิปัสสนาเป็นติกขะก็ให้สำเร็จมรรคเร็ว มรรคนั้นเรียกว่า ขิปปาภิญญามรรค

๒.๓.๒ ผลสมาบัติวิปัสสนา

วิปัสสนาญาณที่เป็นเหตุให้เข้าผลสมาบัติได้ และผลสมาบัติวิปัสสนานั้น จะต้องเป็นติกขวิปัสสนา (การกำหนดเห็นสภาวะอย่างชัดเจน) จึงจะเข้าถึงผลสมาบัติได้ ทั้งนี้ก็เพราะว่าติกขวิปัสสนานี้เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้ผลจิตตูปบาทเกิดขึ้นได้โดยไม่ต้องอาศัยมรรค จิตตูปบาท (จิตที่ตื่นรู้เต็มที) เช่นเดียวกับมรรคจิตตูปบาทในมรรควิถึ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้ผลจิตตูปบาทเกิด ๒-๓ ขณะ มุ่งหมายเอาเฉพาะผู้ที่เริ่มเข้าผลสมาบัติใหม่ๆ เท่านั้น ถ้าผู้นั้นชำนาญในการเข้าผลสมาบัติแล้ว มันทวิปัสสนา (การกำหนดเห็นสภาวะไม่ค่อยชัด) ก็ได้เช่นเดียวกัน

๒.๓.๓ นิโรธสมาบัติวิปัสสนา

วิปัสสนาญาณที่เป็นเหตุให้เข้านิโรธสมาบัติได้ ส่วนนิโรธสมาบัติวิปัสสนานั้น จะต้องเป็นวิปัสสนากลางๆ จะเป็นมันทะหรือติกขวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่งไปไม่ได้ เพราะว่านิโรธสมาบัติวิปัสสนานี้ เป็นวิปัสสนาที่เกิดขึ้นสลับกันไปกับสมณะเรื่อยๆ ฉะนั้น จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ยุคนัทธวิปัสสนา

๒.๔ การปฏิบัติวิปัสสนา ๔ แบบ

การปฏิบัติวิปัสสนาทั้ง ๔ แบบนี้ คือ การปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาเป็นธรรมคู่กัน ที่ใช้ในการฝึกจิตเพื่อให้เกิดบรรลुरुธรรมโดยวิธีปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติจะปฏิบัติแบบสมณะนำหน้า หรือจะปฏิบัติแบบ

^{๑๓} พระเมธีกิตโยดม, ธนิต อยุธยา, วิสุทธิมรรค เล่ม ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๑), หน้า ๔๕๖.

^{๑๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๔/๓๕๔.

^{๑๕} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๘/๑/๒/๒๘๘-๓๑๕.

วิปัสสนานำหน้า หรือจะปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป เมื่อปฏิบัติจนถึงขั้นจะละกิเลสได้ ทั้งสมณะและวิปัสสนาก็จะมารวมกันเป็นพลังส่งเสริมในการละกิเลสเป็นปัจจัยที่เกื้อกูลซึ่งกันและกัน การปฏิบัติวิปัสสนามี ๔ อย่าง ที่ท่านกล่าวไว้ในบาลี คือ

๑. สมณุปพพังคมวิปัสสนา คือ วิปัสสนามีสมณะนำหน้า
๒. วิปัสสนาปุพพังคมสมณะ คือ สมณะมีวิปัสสนานำหน้า
๓. ยุคนัทรสมณวิปัสสนา คือ สมณะและวิปัสสนาคู่กัน
๔. รัมมูทัจจวิคคหิตมานัส คือ วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยรัมมูทัจจ^{๑๖}

วิธีทั้ง ๔ นี้ สรุปรวมจากมรรค ๔ แบบ ซึ่งเกิดขึ้นจากการปฏิบัติ ๔ อย่าง ดังที่พระอานนท์ได้แสดงไว้ ดังนี้

ผู้มีอายุทั้งหลาย ผู้ใดก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นภิกษุหรือภิกษุณี เปิดเผยการบรรลุอรหัตตผลในสำนักของเราด้วยมรรค ๔ ประการโดยประการทั้งปวง หรือมรรคใดมรรคหนึ่งบรรดามรรค ๔ ประการนี้ ผู้ใดก็ตาม จะเป็นภิกษุหรือภิกษุณี เปิดเผยการบรรลุอรหัตตผลในสำนักของเราด้วยมรรค ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญวิปัสสนาอันมีสมณะนำหน้า เมื่อเธอเจริญวิปัสสนาอันมีสมณะนำหน้า มรรคย่อมเกิด เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรค เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้นอยู่ ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป

๒. ภิกษุเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานำหน้า เมื่อเธอเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานำหน้า มรรคย่อมเกิด เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป

๓. ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป เมื่อเธอเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป มรรคย่อมเกิด เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป

๔. ภิกษุมีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่ง ผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดขึ้นแก่เธอ เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป^{๑๗}

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัสมิทามมรรค มีปรากฏดังนี้

๒.๔.๑ สมณุปพพังคมวิปัสสนา

สมณุปพพังคมวิปัสสนา หมายถึง วิปัสสนามีสมณะนำหน้า คือ จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่ซัดส่าย มีสมาธิเกิดขึ้นด้วยอำนาจเนกขัมมะ (ความคิดสลัดออก ไม่โลภ ไม่พัวพันในกาม) ก็ดี ด้วยอำนาจอพยาบาล (คิดเมตตา) อาโลกสัญญา (ทำใจนึกถึงแสงสว่าง ไม่ให้ว่างเหงา) อวิกเขปะ (ความไม่ฟุ้งซ่าน ปราศจากอุทัจจะ) ธรรมวัตถาน (การกำหนดข้อธรรม ซึ่งทำให้ไม่มีวิจิจจณา) ญาณ (ความรู้) ปราโมทย์ (ความแช่มชื่นใจ) ก็ดี ด้วยอำนาจปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน ด้วยอำนาจ อากาธานัญญาตณสมาบัติ วิญญาณัญญาตณสมาบัติ อากิญจัญญาตณสมาบัติ เนวสัญญา

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๕), หน้า ๔๔๕.

^{๑๗} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๗.

นาสัญญาตนสมาบัติก็ดี ด้วยอำนาจกสิณ ๑๐ กิติ อนุสสติ ๑๐ อสุภะ ๑๐ หรือปฏิบัติต่างๆ เกี่ยวกับ อานาปานสติ ๓๒ รายการก็ดี ไม่ว่าจะอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม (ครั้งแล้ว) เกิดปัญญามองเห็นแจ้งซึ่ง ธรรมทั้งหลายที่เกิดแล้วในสมาธินั้นๆ ว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างนี้เรียกว่า สมถะ มาก่อน วิปัสสนาภายหลัง คือ เป็นสมถุพพังคมวิปัสสนา^{๑๘}

อรรถกถาอธิบายให้เข้าใจง่ายขึ้นอีกว่า ผู้ปฏิบัติทำสมถะ คือ สมาธิ ให้เกิดขึ้นก่อน จะเป็นอุปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิได้ จากนั้นจึงพิจารณาสมถะหรือสมาธินั้น ไม่ว่าจะเป็นอุปจารสมาธิ หรือฌานสมาบัติขั้นใดก็ตาม กับทั้งธรรมอื่นๆ ทั้งหลาย ที่ประกอบร่วมกับสมาธินั้น ให้เห็น สภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น จนอริยมรรคเกิดขึ้น

๒.๔.๒ วิปัสสนาพุพังคมสมถะ

วิปัสสนาพุพังคมสมถะ หมายถึง สมถะมีวิปัสสนานำหน้า คือ วิปัสสนาใช้ปัญญา พิจารณาเห็นสิ่งต่างๆ ตามสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (ครั้งแล้ว) จิตเกิดความปล่อยวาง ธรรมทั้งหลายอันปรากฏในวิปัสสนานั้น และยึดเอาสภาวะปล่อยวางนั่นเองเป็นอารมณ์ จิตจึงมีภาวะ อารมณ์หนึ่งเดียวปราศจากขัดส่าย มีสมาธิ อย่างนี้เรียกว่า วิปัสสนามาก่อน สมถะมาภายหลัง คือ เป็นวิปัสสนาพุพังคมสมถะ^{๑๙}

ขยายความตามอรรถกถาว่า ผู้ปฏิบัติยังมิได้ทำสมถะให้เกิดขึ้นเลย แต่มาพิจารณา เห็นแจ้งอุปาทานชั้น ๕ ตามสามัญลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นต้น อันนับว่าเป็นวิปัสสนา เมื่อวิปัสสนา เต็มเปี่ยมดี จิตก็เกิดสภาวะมีอารมณ์หนึ่งเดียวเป็นสมาธิขึ้น โดยมีความปล่อยวางธรรมทั้งหลายที่เกิด ในวิปัสสนานั้นเองเป็นอารมณ์อันนับว่าเป็นสมถะ เมื่อปฏิบัติโดยวิธีนี้ อริยมรรคก็เกิดขึ้นได้เช่นกัน อย่างไรก็ตาม อรรถกถาสรุพบว่า ไม่ว่าจะเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า หรือเจริญสมถะโดยมี วิปัสสนานำหน้าก็ตาม เมื่อถึงขณะที่อริยมรรคเกิดขึ้น ทั้งสมถะและวิปัสสนาจะต้องเกิดขึ้นด้วยกัน อย่าคบคู่เป็นการแน่นอนเสมอไป ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่า โดยหลักพื้นฐานแล้ว สมถะและวิปัสสนา คือ องค์มรรคนั้นเอง วิปัสสนา ได้แก่ สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ สมถะ ได้แก่ องค์มรรคที่เหลืออีก ๖ ข้อ ซึ่งเป็นธรรมดาอยู่แล้วที่องค์มรรคเหล่านี้จะต้องเกิดขึ้นพร้อมกันในขณะที่บรรลุอริยมุขิ

๒.๔.๓ ยุคนัทสมถวิปัสสนา

ยุคนัทสมถวิปัสสนา หมายถึง สมถะและวิปัสสนาคู่กัน คือ ผู้ปฏิบัติเจริญสมถะ และวิปัสสนาคู่กันไปโดยอาการ ๑๖ เช่น โดยอรรถแห่งอารมณ์ เป็นต้น ตัวอย่างเมื่อละอุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน ก็เกิดสมาธิ กล่าวคือ ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่พละนส่าย ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์ พร้อมกันนั้น เมื่อละอวิชชา ก็เกิดวิปัสสนา คือ การตามดูรู้เห็นแจ้ง ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์ อย่างนี้ เรียกว่า ทั้งสมถะและวิปัสสนามีกิจเดียวกัน เป็นควบคู่กัน ไม่เกินกัน โดยอรรถแห่งอารมณ์^{๒๐}

สำหรับวิปัสสนานี้ อรรถกถามีคำอธิบายมากขึ้น โดยบรรยายว่า การเจริญสมถ วิปัสสนาคู่กัน มิใช่หมายความว่าทำทั้งสองอย่างพร้อมกันทีเดียว เพราะเราไม่สามารถพิจารณา สังขารด้วยจิตเดียวกันกับที่เข้าสมาบัติ คำว่า เจริญสมถะวิปัสสนาคู่กัน หมายความว่า เข้าสมาบัติถึง ไหนก็พิจารณาสังขารถึงนั้น พิจารณาสังขารถึงไหนก็เข้าสมาบัติถึงนั้น กล่าวคือ เข้าปฐมฌาน ออก

^{๑๘} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔-๔๑๘.

^{๑๙} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘-๔๑๙.

^{๒๐} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๙-๔๒๔.

จากปฐมฌานแล้วพิจารณาสังขาร ครั้นพิจารณาสังขารแล้วก็เข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้วพิจารณาสังขารอีก ครั้นพิจารณาแล้วเข้าตติยฌาน ฯลฯ อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับ จนเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว ก็พิจารณาสังขารอีก อย่างนี้เรียกว่า เจริญสมถวิปัสสนาควบคู่กันไป ตัวอย่างสำคัญที่ท่านกล่าวถึงคือ พระสารีบุตรซึ่งได้เจริญสมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กันมาตั้งแต่ปฐมฌานตลอดจนบรรลุมรรคผล

๒.๔.๔ ัมมัทธัจจวิคคหิตมานัส

ัมมัทธัจจวิคคหิตมานัส หมายถึง วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยอัมมัทธัจจ เมื่อผู้ปฏิบัติกำลังมโนการขั้น ๕ อย่างหนึ่งอย่างใดอยู่โดยไตรลักษณ์ เกิดมีโอภาส (แสงสว่าง) ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ (ความสงบเย็น) สุข อธิโมกษ์ (ความปลงใจหรือศรัทธาแก่กล้า) ปคคาหะ (ความเพียรที่พอดี) อุปัญฐาน (สติชัดหรือสติกำกับอยู่) อุเบกขา (จิตเรียบเสมอเป็นกลาง) หรือนิกันติ (ความตั้งใจ) ขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ปฏิบัติถึงโอภาสเป็นต้นนั้นว่า เป็นธรรม คือ เข้าใจว่าเป็นมรรค ผล หรือนิพพาน เพราะการนึกไปเช่นนั้น ก็จะเกิดความพึงชานเป็นอุทัจจะ ผู้ปฏิบัติมีใจถูกชักให้เขวไปด้วยอุทัจจะ และก็จะไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งสภาพที่ปรากฏอยู่ โดยภาวะเป็นของไม่เที่ยง โดยภาวะที่เป็นทุกข์ โดยภาวะที่เป็นอนัตตา ดังนั้นจึงเรียกว่า มีจิตถูกชักให้เขวไปด้วยอัมมัทธัจจ แต่ครั้งมีเวลาเหมาะที่จิตตั้งมั่นสงบสนิทลงได้ในภายในเด่นชัดเป็นสมาธิ มรรคก็เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติ^{๒๑}

วิธีปฏิบัติที่จะให้จิตสงบเป็นสมาธิได้ก็คือ กำหนดด้วยปัญญารู้เท่าทันฐานะทั้ง ๑๐ มีโอภาส เป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุให้จิตกวัดแกว่งหวั่นไหวเหล่านี้ เมื่อรู้เท่าทันแล้ว ก็จะเป็นผู้ฉลาดในอัมมัทธัจจ จะไม่ลุ่มหลงคล้อยไป จิตก็จะไม่หวั่นไหว จะบริสุทธิ์ ไม่หมองมัว จิตภาวนาก็จะไม่คลาด ไม่เสื่อมเสีย

คัมภีร์ชั้นอรรถกถาเรียกอัมมัทธัจจนี้ว่า วิปัสสนูปกิเลส คือ อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ๑๐ อย่าง ซึ่งจะเกิดขึ้นแก่ผู้ได้วิปัสสนาญาณอ่อนๆ (ตรุณวิปัสสนา)

วิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง คือ ให้รู้เท่าทัน เมื่อมันเกิดขึ้น ก็ให้กำหนดพิจารณาด้วยปัญญาว่า โอภาสนี้ ญาณนี้ ฯลฯ หรือนิกันติ เกิดขึ้นแล้วแก่เรา แต่มันเป็นของไม่เที่ยง เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง เป็นปฏิจสมุปบันธรรม จะต้องเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ดังนั้นเป็นต้น จนมองเห็นว่า สิ่งนี้ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา แล้วไม่ตื่นตื่นหวั่นไหวไปกับวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น เป็นอันวางอุปกิเลสเสียได้ ดำเนินก้าวหน้าไปในมรรคาที่ถูกต้องต่อไปจนบรรลุมรรคผล

บรรดาวิธีทั้ง ๔ ที่กล่าวมานี้ ถ้าถือตามแนวอธิบายของอรรถกถาแล้ว ก็จัดได้ว่ามีวิธีที่เป็นหลักใหญ่เพียง ๒ อย่าง คือ วิปัสสนามีสมณานำหน้า และสมณะมีวิปัสสนานำหน้า ส่วนสองวิธีหลังเป็นเพียงวิธีการที่แทรกซ้อนเข้ามาในระหว่างการปฏิบัติ หรือเป็นส่วนเสริมขยายออกไปจากสองวิธีแรก กล่าวคือ สมณะและวิปัสสนาคู่กัน จัดได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ซับซ้อน ซึ่งขอยหรือขยายออกไปจากวิปัสสนามีสมณานำหน้านั้นเอง ส่วนวิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยอัมมัทธัจจ ก็เป็นเพียงวิธีปฏิบัติที่แทรกเข้ามาในระหว่าง ในเมื่อปฏิบัติตามวิธีการข้อต้นๆ ไปบ้างแล้ว จนถึงขั้นตอนหนึ่งที่เกิดปัญหาจำเพาะอย่างนี้ขึ้น แทบจะเรียกได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติพิเศษเฉพาะกรณี หรือเป็นกลวิธีอย่างหนึ่งสำหรับใช้แก้ปัญหาบางอย่างในระหว่างการปฏิบัติธรรม

^{๒๑} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕-๔๒๗.

๒.๕ ข้อตกลงเบื้องต้นในการปฏิบัติธรรม

ก่อนที่จะลงมือปฏิบัติธรรม ไม่ว่าจะเป็นสมถกรรมฐานหรือวิปัสสนากรรมฐานก็ตาม ผู้ปฏิบัติจะต้องดำเนินตามกิจ ดังต่อไปนี้ คือ

๑. การรักษาศีล เป็นการเพียรพยายามเพื่อระงับโทษทางกายและวาจาอันเป็นเพียงกิเลส หยาบมิให้กำเริบขึ้น ศีลนั้นมีหลายระดับ คือ ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ และ ศีล ๒๒๗ และในบรรดาศีล ชนิดเดียวกัน ก็ยังจัดแยกออกเป็นระดับธรรมดา มัชฌิมศีล (ระดับกลาง) และอธิศีล (ศีลอย่างสูง ศีลอย่างอุกฤษฏ์)

๒. ตัดปถิโพธ คือ ความกังวลน้อยใหญ่ต่างๆ ออกไปจากจิตใจให้หมด

๓. แสวงหากัลยาณมิตรที่เคยปฏิบัติมาแล้ว และประกอบด้วยคุณธรรม คือ เป็นบุคคลที่ น่าเลื่อมใส น่าเคารพ น่าสรรเสริญ เพราะประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา มีจิตใจที่เที่ยงธรรม ไม่ ลำเอียงต่อลูกศิษย์ นอกจากนี้ผู้ที่จะเป็นกัลยาณมิตรได้นั้น ต้องเป็นบุคคลที่มีความสามารถในการ อบรมชี้แจงเรื่องการปฏิบัติได้ดีและถูกต้อง สามารถแสดงธรรมอันลึกซึ้งซึ่งให้เกิดความกระจ่างแจ้งแก่ ผู้ฟัง กล่าวคือ แสดงความเป็นไปของรูปนามชั้น ๕ มีสัจจะ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ไตรลักษณ์ เป็นต้น ประการสำคัญสุดท้ายของกัลยาณมิตร คือ ต้องเป็นบุคคลที่ไม่ชักชวนให้ทำในสิ่งไม่เป็นประโยชน์ มีแต่ชักชวนให้ทำในสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อตนเองและประโยชน์ต่อผู้อื่น ตลอดจนถึงประโยชน์ใน พระพุทธศาสนา

๔. ต้องศึกษาอบรมกัมมัฏฐานที่เหมาะสมกับจริตของตน

๕. หลีกเลี้ยงสถานที่ๆ เป็นโทษแก่การปฏิบัติ คือ สถานที่ๆ ไปอยู่แล้วทำให้การปฏิบัติไม่ เจริญก้าวหน้า

๖. อยู่ในสถานที่ๆ สะดวกสบายแก่การปฏิบัติ คือ สถานที่ๆ ไปอยู่แล้วทำให้การปฏิบัติ เจริญก้าวหน้า อันเป็นสถานที่ประกอบไปด้วยองค์ ๕ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ได้แก่

๑) หนทางไปมาสะดวกสบาย ไม่ไกลนัก ไม่ไกลน้ก

๒) ไม่มีเสียงอึกทึก ไม่จอแจด้วยผู้คน มีความเงียบสงบ

๓) ไม่ถูกรบกวนด้วยแมลงวัน ยุง สัตว์เลื้อยคลาน ลม แดด

๔) บริบูรณ์ด้วยปัจจัย ๔

๕) มีอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิ เป็นพหูสูต มีความรู้กว้างขวางลึกซึ้ง คอยให้คำแนะนำ

สั่งสอน

๒.๖ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมแบบสมถยานิก

สมถยานิก แปลว่า ผู้มีสมถะเป็นยาน หมายถึง ผู้บำเพ็ญสมถะก่อนแล้วจึงเจริญ วิปัสสนาที่หลังตามความหมายอย่างกว้าง สมถะที่บำเพ็ญมาก่อนนั้น อาจได้เพียงอุปจารสมาธิ หรือ ก้าวไปถึงอัปนาสมาธิ ได้ฌานสมาบัติก็ได้ แต่อรรถกถานิยมใช้ในความหมายที่จำกัดหรือจำเพาะ กว่านั้น คือ มุ่งเอาเฉพาะผู้ได้ฌานสมาบัติแล้ว ดังนั้นจึงได้กล่าวว่า วิธีปฏิบัติตามแนวพุทธพจน์ เกี่ยวกับการบรรลุอาสวกัยอภัยปฐมฌานก็ได้ ทุตติฌานก็ได้ ฯลฯ เป็นปฏิปทาของพระสมถยานิก

คำว่า “สมถะ” แปลว่า สงบ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สงบจากนิรวณ วิเคราะห์ว่า กามจณนทาทโย ปจจณีกรมเม สมตติ สมโถ นีรวณ สมตติ สมโถ โย สมธาิ ธรรมใด ทำธรรมที่เป็นข้าศึกมีกามฉันทะนิรวณ เป็นต้น ให้สงบ เหตุุนั้น ธรรม นั้น ชื่อว่า สมถะ ได้แก่ สมธาิ

๒. สงบตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว ไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่าน วิเคราะห์ว่า สมโถติ จิตเตกคคตา. วิกุเขปฏูเจณ สมโถ สมธาอิวเสน เอกการมณมเปกขิตวา เอกคคฏูเจณ ชื่อว่า สมถะ เพราะไม่ซัดส่าย ไม่ ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์หลากหลาย เพ่งกำหนดอยู่แต่ในอารมณ์เดียวด้วยอำนาจสมธาิ

๓. สงบลงจากองค์ฌานชนิดไหน วิเคราะห์ว่า วิตกุกาทีโอฬาริกรมเม สมตติ สมโถ ธรรมใด ยังองค์ฌานที่หยาบๆ มีวิตก เป็นต้น ให้สงบ คือ ไม่ให้เกิด เหตุุนั้นชื่อว่า สมถะ คัมภีร์ อรรถกถาธัมมสังคณีให้ความหมายว่า สมถะ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่าน ภาวะที่จิตไม่ ส่ายไป ความสงบแห่งจิต คัมภีร์ปรมัตถทีปนี อธิบายความไว้ว่า สมถภาวนา คือ สภาพธรรมที่ระงับ กิเลสหรือธรรมหยาบอย่างอื่นมีวิตก เป็นต้น หมายถึง ฌานสมธาิที่เรียกว่า เอกคคตาจิต^{๒๒} สมถะโดย องค์ธรรม ได้แก่ สมธาิ คือ เอกคคตาในมหากุศลจิต ๘ และรูปาวจรปฐมฌานกุศลจิต หมายถึง บุณุชน ที่กำลังเจริญสมถะ ในขณะนั้นมหากุศลจิตตูปบาทย่อมเกิดขึ้นเรื่อยๆ ถ้าผู้นั้นเป็นติเหตุกบุณุชน และมีความพยายามอย่างเพียงพอแล้ว ก็จะสามารถสำเร็จเป็นฌานลาภิบุคคล คือ รูปาวจรปฐมฌานกุศล ย่อมเกิดขึ้น มหากุศลจิตตูปบาทและปฐมฌานกุศล จิตตูปบาทเหล่านี้มีเอกคคตาเจตสิกเป็น ประธาน^{๒๓}

ดังนั้น การเจริญสมถยานิก ผู้มีสมถะเป็นยาน เป็นการเพ่งอารมณ์ไว้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยว หรือที่ตั้งมั่นของจิตเพื่อให้เกิดความสงบ มีวิธีการปฏิบัติทั้งหมด ๔๐ ประการ คือ

๑. กสิณ ๑๐
๒. อสุภะ ๑๐
๓. อนุสสติ ๑๐
๔. อัปปมัญญา ๔
๕. อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑
๖. จตุธาตววัตถาน ๑
๗. อรูปกรรมฐาน ๔^{๒๔}
- ๒.๖.๑ กสิณ ๑๐

คำว่า “กสิณ” แปลว่า ทั้งหมด หมายความว่า ผู้เพ่งกสิณ จะต้องเพ่งองค์กสิณ ทั่วไปทั้งหมด กสิณมี ๑๐ อย่าง ในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ เมื่อใช้เพ่งเป็นอารมณ์แล้ว จะทำให้จิต แนบแน่นกับอารมณ์ และทำให้กิเลสนิรวณระงับ สามารถทำให้ฌานจิตเกิดได้ ตั้งแต่ปฐมฌานเป็น ลำดับ ไปจนถึงปัญจฌาน กสิณมี ๑๐ อย่าง ได้แก่

^{๒๒} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), อานาปานสติภาวนา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๕๘.

^{๒๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปนี, พิมพ์ ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖-๑๗.

^{๒๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๘๒-๑๘๕.

๑. ปฐวีกสถิน กสถินสำเร็จด้วยดิน	}	ภุตกสถิน ๔
๒. อาโปกสถิน กสถินสำเร็จด้วยน้ำ		
๓. เตโชกสถิน กสถินสำเร็จด้วยไฟ		
๔. วาโยกสถิน กสถินสำเร็จด้วยลม		
๕. นีลกสถิน กสถินสำเร็จด้วยสีเขียว	}	วิณณกสถิน
๖. ปิตกสถิน กสถินสำเร็จด้วยสีเหลือง		
๗. โลหิตกสถิน กสถินสำเร็จด้วยสีแดง		
๘. โอทาทกสถิน กสถินสำเร็จด้วยสีขาว		
๙. อาโลกกสถิน กสถินสำเร็จด้วยแสงสว่าง		

๑๐. ปริจฉินนาทกสถิน กสถินสำเร็จด้วยช่องว่างซึ่งกำหนดขึ้น^{๒๕}

กสถินในอารมณกรรมฐานนี้ สำเร็จมานด้วยกสถินอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็สามารถยังนิमितในกสถินอื่นที่เหลือให้เกิดขึ้นได้ ผู้ที่ไดรูปรมาณทั้ง ๕ โดยอาศัยการเพ่งกสถินอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดากสถิน ๑๐ นั้น ถ้าต้องการอุคคหนิमितและปฏิภาคนิमितที่เกี่ยวกับกสถินที่เหลืออีก ๙ อย่าง นอกจากที่ตนเคยใช้เพ่งมาแล้ว ไม่จำเป็นต้องจัดทำองค์กสถินขึ้นมาใหม่

๒.๖.๒ อสุภะ ๑๐

คำว่า “อสุภะ” แปลว่า ไม่สวยไม่งาม มีวจนัตถะว่า น สุภํ = อสุภะ แปลความว่า สิ่งที่ไม่สวยไม่งาม ชื่อว่า อสุภะ ในธรรมหมวดนี้มุ่งหมายเอาความเปลี่ยนแปลงแห่งร่างกายของคนทั้งหลายที่ตายไปแล้วเท่านั้น เป็นอารมณอสุภกรรมฐาน ๑๐ อย่าง คือ

๑. อุทรุมตกอสสุภะ ซากศพที่น้ำเกลียด โดยอาการขึ้นพอง ตายแล้ว ๒-๓ วัน
๒. วินีลกอสสุภะ ซากศพที่น้ำเกลียด โดยมีสีต่างๆ ปนกัน คือ สีแดง สีขาว สีเขียว
๓. วิปุลพกอสสุภะ ซากศพที่น้ำเกลียด โดยมีน้ำเหลืองและมีหนองไหลออกมาจาก
๔. วิจฉิทกอสสุภะ ซากศพที่น้ำเกลียด โดยถูกฟันขาดเป็นท่อนๆ
๕. วิกขยิตกอสสุภะ ซากศพที่น้ำเกลียด โดยถูกสัตว์กัดแทะกิน ยื้อแย่งกัน
๖. วิกขิตตกอสสุภะ ซากศพที่น้ำเกลียด โดยมีมือ เท้า ศีรษะ อยู่กระจัดกระจาย

คล้ำ

เนื้อ

กันไป

๗. หตวิกขิตตกอสสุภะ ซากศพที่น้ำเกลียด โดยถูกสับฟันยับเยิน
๘. โลหิตกอสสุภะ ซากศพที่น้ำเกลียด โดยมีโลหิตไหลอาบ
๙. ปุฬวกอสสุภะ ซากศพที่น้ำเกลียด โดยมีหนอนชอนไชอยู่ทั่วร่างกาย
๑๐. อัญญิกกอสสุภะ ซากศพที่น้ำเกลียด เหลือแต่กองกระดูก^{๒๖}

การเจริญอสุภะกรรมฐานนี้ หมายถึง การพิจารณาซากศพที่ตายแล้วในลักษณะอาการ ๑๐ อย่างต่างๆ กัน โดยถือเอาอารมณของซากศพที่ต่างกันมาเป็นอารมณกัมมัญฐาน

^{๒๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓/๖๖.

^{๒๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๘๓.

๒.๖.๓ อนุสสติ ๑๐

คำว่า “อนุสสติ” แยกศัพท์ได้เป็น ๒ ศัพท์ คือ อนุ+สติ คำว่า ‘อนุ’ แปลว่า ตาม หรือ หนึ่งๆ ‘สติ’ แปลว่า ระลึก มีวจนัตถะว่า สรณํ = สติ แปลว่า การระลึกได้ ชื่อว่า สติ

อนุปนฺนํ = อนุสสติ แปลความว่า การระลึกถึงหนึ่งๆ ชื่อว่า อนุสสติ องค์ธรรม ได้แก่ “สติเจตสิก” คำว่า “อนุสสติ” หมายถึง “การตามระลึก” หรือ “ระลึกถึงหนึ่งๆ” เช่น พุทธานุสสติ หมายถึง การระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าหนึ่งๆ ชื่อว่า พุทธานุสสติ อนุสสติมี ๑๐ อย่าง คือ

๑. พุทธานุสสติ การระลึกถึงหนึ่งๆ ซึ่งคุณของพระพุทธเจ้า
๒. อัมมานุสสติ การระลึกถึงหนึ่งๆ ซึ่งคุณของพระธรรม
๓. สังฆานุสสติ การระลึกถึงหนึ่งๆ ซึ่งคุณของพระอริยสงฆ์
๔. สีลานุสสติ การระลึกถึงหนึ่งๆ ซึ่งคุณของศีล
๕. จาคานุสสติ การระลึกถึงหนึ่งๆ ซึ่งคุณของการบริจาคทาน
๖. เทวตานุสสติ การระลึกถึงหนึ่งๆ ซึ่งคุณของเทวดา
๗. มรณานุสสติ การระลึกถึงหนึ่งๆ ซึ่งความตาย
๘. กายคตาสติ การระลึกถึงหนึ่งๆ ซึ่งกายโกฏฐาสะ มีเกสา เป็นต้น
๙. อานาปานสติ การระลึกถึงหนึ่งๆ ซึ่งลมหายใจเข้า ลมหายใจออก
๑๐. อุปमानุสสติ การระลึกถึงหนึ่งๆ ซึ่งคุณพระนิพพานอันเป็นที่ดับทุกข์

ในบรรดาอนุสสติทั้ง ๑๐ อย่างนี้ ใช้เป็นอารมณ์ของสมถกรรมฐานได้ เพราะทำให้สงบจากกิเลสนิวรณ์ได้ แต่ส่วนที่จะเป็นอารมณ์ให้เข้าถึงฌานจิตนั้นมีอนุสสติ ๒ ประการ คือ

กายคตาสติ การเพ่งผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ให้สำเร็จได้ถึงปฐมฌานเท่านั้น
อานาปานสติ เป็นการเจริญได้ตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึงปัญจฌาน

ส่วนอนุสสติที่เหลือ ๘ อย่างนั้น สามารถเจริญได้เพียงอุปจารสมาธิ คือ สมาธิที่แนบแน่นกับอารมณ์จนใกล้จะไดฌานและสามารถข่มกิเลสนิวรณ์ให้สงบลงได้ แต่ยังไม่ถึงอัปปนาฌาน เพราะอารมณ์ละเอียดไม่ปรากฏแจ้งชัดเหมือนกสิณ

๒.๖.๔ อัปปมัญญา ๔

อัปปมัญญา หมายถึง ธรรมที่เป็นไปในสัตว์ทั้งหลายอันหาประมาณมิได้ ชื่อว่า “อัปปมัญญา” หมายความว่า บรรดาธรรมทั้งหลายที่จะแผ่ไปในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงได้ตลอดทั่วถึงกัน โดยไม่มีจำกัดนั้น มีธรรมอยู่ ๔ ประการเท่านั้น ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ที่เป็นอัปปมัญญาธรรมอันจะแผ่ไปในสัตว์โดยไม่จำกัดบุคคลและสถานที่ ธรรมเหล่านี้ต้องอาศัยสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์ อัปปมัญญา ๔ ประการ คือ

๑. เมตตา ความรักที่มุ่งช่วยทำประโยชน์
๒. กรุณา ความสงสารที่มุ่งช่วยบำบัดทุกข์
๓. มุทิตา ความพลอยยินดีต่อสมบัติ
๔. อุเบกขา ความเป็นกลางไม่เข้าฝ่ายใด^{๒๗}

^{๒๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๔๒/๔๒๖.

๑. เมตตา คือ การแผ่ความรัก ความปรารถนาดีต่อสัตว์ อันเป็นที่รักที่ชอบใจ เรียกว่า ปิยมนาปัสตว์บัญญัติ หรือปิยมนาปบุคคล คือ สัตว์หรือบุคคลอันเป็นที่รักที่พอใจเป็นอารมณ์

๑) ปิยมนาปบุคคล มี ๒ จำพวก ได้แก่

(๑) พวกธรรมดา

(๒) พวกที่เป็นไปด้วยอำนาจภาวนาสมาธิ

องค์ธรรมของเมตตา ได้แก่ อโทสเจตสิก ที่มีปิยมนาปัสตว์บัญญัติเป็นอารมณ์

องค์ประกอบของเมตตา คือ

ลักษณะ คือ มีความเป็นไปแห่งกาย วาจา ใจ ในอันที่จะอำนวยประโยชน์สุขให้สัตว์ทั้งหลาย

หน้าที่ คือ มีการนำประโยชน์สุขให้แก่สัตว์ทั้งหลายอย่างใกล้ชิด

ผลปรากฏ คือ มีการบำบัดความอาฆาต

เหตุใกล้ คือ มีการพิจารณาแต่ความดีที่น่าพึงพอใจของสัตว์ทั้งหลายโดยไม่มี การนึกถึงสิ่งที่ไม่ดีไม่งาม^{๒๘}

๒. กรุณา คือ การแผ่ความสงสารต่อสัตว์ที่ได้รับความยากลำบาก เรียกว่า ทุกขิตตส์ตว์บัญญัติ คือ มีสตัว์บัญญัติ คือ มีสตัว์ที่กำลังได้รับความลำบาก หรือที่จะได้รับความลำบาก เรียกว่า ทุกขิตตส์ตว์บัญญัติ คือ มีสตัว์ที่กำลังได้รับความลำบาก หรือที่จะได้รับความลำบากเป็น อารมณ์

๑) ทุกขิตตส์ตว์ มี ๒ จำพวก คือ

(๑) ผู้ที่ได้รับความลำบาก เนื่องจากพยสนะ ๕

(๒) ผู้ที่จะต้องประสบกับพยสนะ ๕

องค์ธรรมของกรุณา ได้แก่ กรุณาเจตสิก ที่มีทุกขิตตส์ตว์บัญญัติเป็นอารมณ์

องค์ประกอบของกรุณา คือ

ลักษณะ คือ มีความเป็นแห่งกาย วาจา ใจ ในอันที่จะบำบัดทุกข์ของผู้อื่นให้ปราศจากไป

หน้าที่ คือ มีความอดกลั้น นิ่งดูตายอยู่ไม่ได้ต่อทุกข์ของผู้อื่นและอยากช่วย

ผลปรากฏ คือ มีการไม่เบียดเบียนผู้อื่น

เหตุใกล้ คือ การพิจารณาเห็นบุคคลที่ตกอยู่ในความทุกข์ไรที่พึง^{๒๙}

๓. มุทิตา คือ การแผ่ความชื่นชมยินดีต่อสัตว์บุคคลที่กำลังได้รับความสุขอยู่ หรือที่จะได้รับความสุขในภายหน้า เรียกว่า มีสุขสตัว์บัญญัติเป็นอารมณ์

๑) สุขิตตส์ตว์ มี ๒ จำพวก คือ

(๑) ผู้ที่เคยมีความสุขสบายอยู่ หรือที่จะได้รับความสุขสบายใน

กาลข้างหน้า

^{๒๘} ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะกิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๕๑), หน้า ๕๑.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒.

(๒) ผู้ที่เคยมีความสุขสบายมาแล้ว แต่เวลานี้กำลังได้รับความ

ลำบาก

องค์ธรรมของมูทิตา ได้แก่ มูทิตาเจตสิก ที่มีสุขิตสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์

องค์ประกอบของมูทิตา คือ

ลักษณะ คือ มีการบันเทิงใจในคุณความดี ทรัพย์ บริวาร ความสุขของผู้อื่น

หน้าที่ คือ มีการไม่ริษยาในคุณความดี ทรัพย์ บริวาร ความสุขของผู้อื่น

ผลปรากฏ คือ ทำลายความริษยา

เหตุใกล้ คือ มีการรู้เห็นความเจริญด้วยคุณความดี ทรัพย์ บริวาร ความสุข

ของผู้อื่น^{๓๐}

๔. อุเบกขา คือ ความวางเฉยต่อสัตว์ทั้งหลาย โดยไม่โน้มไปในความปรารถนาดี ไม่คิดช่วยบำบัดทุกข์ ไม่ชื่นชมยินดีในความสุขของสัตว์แต่อย่างใดทั้งสิ้น เพ่งพิจารณาว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นไปตามอำนาจแห่งกรรมของตนๆ ด้วยการวางใจเป็นกลางอยู่ได้ โดยอาศัยมัชฌัตตสัตว์บัญญัติ หรือมัชฌัตตบุคคล ซึ่งมีอยู่ ๒ พวก คือ

๑) พวกธรรมดา

๒) พวกที่เป็นไปด้วยอำนาจภาวนาสมาธิ

องค์ธรรมของอุเบกขาพรหมวิหาร คือ ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิกที่มีมัชฌัตตสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์

องค์ประกอบของอุเบกขา คือ

ลักษณะ คือ มีอาการเป็นไปอย่างกลางในสัตว์ทั้งหลาย

หน้าที่ คือ มีการมองดูสัตว์ทั้งหลายด้วยความเสมอกัน

ผลปรากฏ คือ มีการสงบจากความเกลียดและไม่มีความรักในสัตว์ทั้งหลาย

เหตุใกล้ คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นการกระทำของตนเป็นของตนเอง

เป็นไปอย่างนี้ว่า “สัตว์ทั้งหลายมีการกระทำของตนเป็นของตนเอง จะมีความสุขหรือพ้นจากทุกข์ หรือจักไม่เสื่อมจากโภคสมบัติของตนที่มีอยู่เหล่านี้ ด้วยความประสงค์ของผู้หนึ่งผู้ใดนั้น ย่อมเป็นไปไม่ได้เลย ดังนี้”^{๓๑}

อัปมัญญาธรรม ๔ ประการนี้ บางที่เรียกว่า พรหมวิหารธรรม หมายถึง ธรรมที่เป็นเครื่องอยู่ของบรรดาพรหมทั้งหลาย ปิยมนาปสัตว์บัญญัติ ทุกขิตสัตว์บัญญัติ และสุขิตสัตว์บัญญัติ ทั้ง ๓ อารมณ์สามารถเจริญให้เข้าถึงได้ตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงจตุตถฌาน ส่วนมัชฌัตตสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์ของอุเบกขาพรหมวิหารเฉพาะปัญจฌานเท่านั้น

๒.๖.๕ อหारेปฏิกุลสัญญา

อหारेปฏิกุลสัญญา การพิจารณาอาหารที่บริโภคว่าเป็นของน่าเกลียด จนเกิดความรู้อีกว่าเป็นของน่าเกลียดเป็นไปตามอาการที่พิจารณานั้น ชื่อว่า อหारेปฏิกุลสัญญา การพิจารณาว่า อาหารที่บริโภคนั้น หมายถึงว่า เป็นของน่าเกลียดโดยอาการต่างๆ ๑๐ ประการ ผู้เจริญอหारेปฏิกุลสัญญา พึงพิจารณาเห็นอาหารในการบริโภคเป็นของน่าเกลียดโดยอาการ ๑๐ อย่าง คือ

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔.

๑. โดยไปสู่อสถานที่ที่มีอาหาร
๒. โดยการแสวงหา
๓. โดยการบริโภค
๔. โดยที่อยู่ มีน้ำดี เสมหะ เป็นต้น
๕. โดยกระเพาะ ซึ่งเป็นที่หมักหมมของอาหารใหม่
๖. โดยไม่ย่อย
๗. โดยย่อยแล้ว
๘. โดยผลที่สำเร็จ
๙. โดยการหลั่งไหล
๑๐. โดยเพื่อน^{๓๒}

องค์ธรรม ได้แก่ สัญญาเจตสิกในมหากุศลจิตและมหาภิรียาจิต ที่มีการพิจารณาอาหารเป็นของนำเกลียดในอาการ ๑๐ อย่างเป็นอารมณ์

๒.๖.๖ จตุธาตววัตถาน ๑

จตุธาตววัตถาน การพิจารณาธาตุทั้ง ๔ มีปฐวี อาโป เตโช และวาโย ธาตุที่ปรากฏอยู่ในร่างกายของตน นับโดยพิสดารแล้วมีอาการ ๔๒ คือ ปฐวีธาตุ ๒๐ อาการ อาโปธาตุ ๑๒ อาการ เตโชธาตุ ๔ อาการ และวาโยธาตุ ๖ อาการ ในบรรดาธาตุทั้ง ๔๒ อาการนี้ คือ

๑. ปฐวีธาตุ มีลักษณะสัณฐานแข็งหรืออ่อน เป็นก้อน เป็นแท่ง
๒. อาโปธาตุ มีลักษณะเหลว ไหลไปได้ หรือเกาะกุม
๓. เตโชธาตุ มีลักษณะเป็นไออุ่น ให้ความร้อนในร่างกาย
๔. วาโยธาตุ มีลักษณะเคลื่อนไหว พัดขึ้นเบื้องสูง หรือพัดลงเบื้องต่ำ หรือทำให้

เครื่องตั้ง

ที่สำคัญว่า เป็นเรา เขา หญิง ชาย สัตว์ บุคคล มนุษย์ เทวดา และพรหมนั้นหาใช่ไม่ แท้จริงนั้น ได้แก่ การประชุมกันของธาตุทั้ง ๔ ที่รวมกันเป็นกลุ่มเป็นก้อน ปรากฏเป็นรูปร่าง สัณฐานต่างๆ กัน ด้วยอำนาจของกรรม จิต อุตุ และอาหารนั่นเอง การพิจารณาธาตุทั้ง ๔ ที่ปรากฏอยู่ภายในร่างกายนี้จึงเห็นเป็นเพียงกองแห่งธาตุ ปราศจากความเป็นเรา เขา สัตว์ บุคคลได้ นี้เรียกว่า จตุธาตววัตถาน องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลจิตและมหาภิรียาจิตที่มีธาตุ ๔ ภายในร่างกายเป็นอารมณ์

การพิจารณาธาตุ ๔ เพียงให้จิตขมกิเลสนิรวรณให้สงบลงได้ แต่ไม่สามารถที่จะให้เข้าถึงฌานจิตได้

๒.๖.๗ อรูปกัมมัญฐาน ๔

อรูปกัมมัญฐาน ๔ หรืออรูปกัมมัญฐาน หมายถึง อารมณ์กัมมัญฐานที่ไม่ใช่รูปธรรม มีทั้งบัญญัติและปรมาตถ์รูปธรรม อรูปกัมมัญฐาน มี ๔ อย่าง คือ

๑. อากาสนัญญายตนะ อากาศไม่มีที่สุด
๒. วิญญานัญญายตนะ วิญญานไม่มีที่สุด

^{๓๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๖๑๐.

๓. อากิญจัญญายตนะ ความไม่มีอะไร

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนะ สัญญาละเอียด ซึ่งจะว่ามีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มี
ก็ไม่ใช่^{๓๓}

อรุปกัมมัญฐานทั้ง ๔ นี้ เป็นวิสัยของผู้ได้รูปปัญจมณแล้ว จึงจะพิจารณา
อรุปกัมมัญฐานเป็นอารมณ์ได้

สมถกัมมัญฐาน ๔๐ ประการที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้ คือ การเพ่งอารมณ์ไว้
เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวหรือที่ตั้งมั่นของจิตเพื่อให้เกิดความสงบแก่ผู้ปฏิบัติตามแต่ละจริตของตน และมี
สมาธิ ๒ ประการ คือ อุچارสมาธิกับอัปนาสมาธิเป็นปทัชฐาน คือ เป็นเหตุใกล้ ทำให้เกิดฌาน
เรียกว่า สมาบัติ ๘ หรือสมาบัติ ๙^{๓๔} ในบรรดาอารมณ์กัมมัญฐาน ๔๐ อย่างนั้น อารมณ์กัมมัญฐานที่
จะทำให้จิตสงบจนเข้าถึงอัปนาฌานมีเพียง ๓๐ อย่างเท่านั้น คือ

๑. กสิณ ๑๐ อานาปานสติ ๑ รวม ๑๑ กัมมัญฐานนี้ ทำให้สำเร็จตั้งแต่ปฐมฌาน
ถึงปัญจมณ รวม ๕ ฌาน

๒. อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ รวม ๑๑ กัมมัญฐานนี้ ทำให้สำเร็จเพียงปฐมฌาน
อย่างเดียวเท่านั้น

๓. เมตตา กรุณา มุทิตา ทั้ง ๓ กัมมัญฐานนี้ ทำให้สำเร็จรูปฌานเบื้องต้น ๔ เว้น
รูปปัญจมณ

๔. ส่วนผู้เจริญอุเบกขาพรหมวิหาร ย่อมได้รูปปัญจมณอย่างเดียว

๕. สำหรับอรุปกัมมัญฐาน ๔ ย่อมทำให้สำเร็จรูปฌาน ๔ โดยเฉพาะๆ

ส่วนอัปนาภาวนานั้นได้ในกรรมฐาน ๓๐ ที่ทำให้จิตสงบจนเข้าถึงอัปนาฌาน
ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ พรหมวิหาร ๔ และอรุปกัมมัญฐาน ๔

ผู้ที่จะได้ฌานต้องทำความชำนาญ ๕ อย่าง ที่เรียกว่า วสี และรักษามาณไม่ให้
เสื่อมรูปฌาน ๕ ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ ฌานที่เป็นรูปาวจร ได้แก่

๑. ปฐมฌาน ฌานที่ ๑ ประกอบด้วย วิตก วิचार ปีติ สุข เอกัคคตา

๒. ทุตติยฌาน ฌานที่ ๒ ประกอบด้วย วิचार ปีติ สุข เอกัคคตา

๓. ตติยฌาน ฌานที่ ๓ ประกอบด้วย ปีติ สุข เอกัคคตา

๔. จตุตถฌาน ฌานที่ ๔ ประกอบด้วย สุข เอกัคคตา

๕. ปัญจมณ ฌานที่ ๕ ประกอบด้วย อุเบกขา เอกัคคตา

ดังนั้น ผลของสมถกัมมัญฐานจึงมีจุดมุ่งหมาย คือ การทำให้จิตสงบและตั้งมั่น
สามารถทำให้บรรลุรูปฌาน อรูปฌาน หรือได้ฌานสมาบัติเท่านั้น^{๓๕} มีอานิสงส์ของการฝึก ๕ ประการ
คือ

๑. ทำให้เข้าสมาบัติได้ เพื่อเป็นสุขในภพปัจจุบัน

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๔.

^{๓๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี,**
พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพยวิสุทธี, ๒๕๕๖), หน้า ๒๓๔-๒๓๙.

^{๓๕} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค,** แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาหังจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร),
พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๘๕.

๒. ทำให้เกิดเป็นบาทฐานของวิปัสสนา

๓. ทำให้เกิดโลกียอภิปัญญา ๕ ประการ

๔. ทำให้เกิดเป็นพรหม

๕. ทำให้เข้านิโรธสมาบัติได้ เฉพาะผู้บรรลุพระอนาคามี^{๓๖}

ดังนั้น รูปฌาน ๔ นี้ จึงเป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของพระอริยวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ ไม่ใช่ธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส^{๓๗} ซึ่งมีอานิสงส์ของการฝึก ๕ ประการดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น แต่หากบุคคลใดต้องการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นออกจากทุกข์ในหลักสมถรูปฌาน ๔ นี้ ก็เป็นบาทฐานให้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ได้ด้วยการเจริญสมถยานิก^{๓๘} คือ การทำฌานให้เกิดขึ้นจนมีสี ๕ อย่างคล่องแคล่ว ครั้นเมื่อจิตถอนออกจากฌานแล้ว ให้ทำการพิจารณาด้วยหลักวิปัสสนาว่า แม้ฌานที่ ๑ ฌานที่ ๒ ฌานที่ ๓ ฌานที่ ๔ ก็เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่สามารถไปบังคับให้อยู่ในฌานได้ตลอด เพราะผู้ปฏิบัติเห็นความเป็นพระไตรลักษณ์ของอนิจจัง ทุกข์ อนตตา จิตนั้นจะหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในโลกจากสิ่งสมมติที่บัญญัติขึ้น

๒.๗ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมแบบวิปัสสนายานิก

วิปัสสนายานิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน เรียกเต็มเพื่อย้ำความหมายให้หนักแน่นว่า สุตวิปัสสนายานิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาล้วนๆ เป็นยาน หมายถึง ผู้ที่เริ่มปฏิบัติด้วยการเจริญวิปัสสนาอย่างเดียวโดยไม่เคยฝึกหัดเจริญสมาธิใดๆ มาก่อนเลย แต่เมื่อเจริญวิปัสสนา คือ ใช้ปัญญาพิจารณาความจริงเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องแล้ว จิตก็สงบขึ้น เกิดมีสมาธิตามมาเอง

ในตอนแรก สมาธิที่เกิดขึ้นอาจเป็นเพียงขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะ ซึ่งเป็นสมาธิอย่างน้อยสุดเท่าที่จำเป็น เพื่อให้วิปัสสนาดำเนินต่อไป ดังที่กล่าวว่า “ปราศจากขณิกสมาธิเสียแล้ว วิปัสสนาย่อมมีไม่ได้” แม้ผู้ได้ขณิกสมาธิอยู่แล้วมาปฏิบัติวิปัสสนา ก็เรียกว่า วิปัสสนายานิก อยู่นั่นเอง เพราะตามปกติในชีวิตประจำวัน คนทุกๆ ไปย่อมได้ขณิกสมาธิกันบ้างแล้วไม่มากก็น้อย ในโอกาสที่จิตใจสงบหรือแน่วแน่ด้วยการทำงานหรือเหตุแวดล้อมบางอย่าง ดังนั้น แม้จะเคยได้ขณิกสมาธิมาแล้วด้วยอำนาจต่างๆ เช่น พินิจดี เป็นต้น ก็ถือว่ารวมอยู่ในจำพวกผู้ไม่เคยฝึกเจริญสมาธิมาก่อนเหมือนกัน

เมื่อผู้เป็นวิปัสสนายานิกเจริญวิปัสสนาต่อไป สมาธิก็พลอยได้รับการฝึกอบรมไปด้วย ถึงตอนนี้อาจเจริญวิปัสสนาด้วยอุปจารสมาธิ สมาธิจนจะแน่วแน่ หรือสมาธิจนถึงฌานก็ได้จนถึงที่สุด เมื่อถึงขณะที่บรรลุมรรคผล สมาธินั้นก็จะแน่วแน่สนิทเป็นอัปปนาสมาธิ อย่างน้อยถึงระดับปฐมฌาน^{๓๙}

^{๓๖} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), อานาปานสติภาวนา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๖๒.

^{๓๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๒/๗๐.

^{๓๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลโดย พระคันธสาราภิวรค์, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปลโม ป.ธ. ๙, Ph.D.) ตรวจชำระ, (นครปฐม: หจก. ซี ไอ เอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๕), หน้า ๖๒.

^{๓๙} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), อานาปานสติภาวนา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๖๓.

วิปัสสนา คือ ความเห็นแจ้งในอารมณ์ต่างๆ โดยความเป็นรูปนามที่พิเศษนอกออกไปจากบัญญัติ โดยการละทิ้งสัพพัญญุตเสียสิ้น และเห็นแจ้งในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณ เป็นต้น โดยอาการเป็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภะ ที่พิเศษนอกออกไปจากนิจจัญญูวิปาส สุกขวิปาส อตตัญญูวิปาสเสีย ได้แก่ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลจิต มหากริยาจิต^{๕๐}

การเจริญวิปัสสนายานิก หมายถึง การปฏิบัติวิปัสสนาล้วนๆ เป็นยาน โดยอาศัยขณิกสมาธิที่มีเฉพาะอยู่ในอารมณ์ปัจจุบันขณะนั้นๆ เป็นการเจริญปัญญา เข้าไปรู้ในสภาวะของรูปนามตามความเป็นจริง คือ รู้แจ้งในอารมณ์ต่างๆ ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นรูปนามว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยมีองค์ธรรมดังต่อไปนี้

๑. ชั้นธ ๕
๒. आयตนะ ๑๒
๓. ธาตุ ๑๘
๔. อินทรีย์ ๒๒
๕. อริยสัจ ๔
๖. ปฏิจสมุปบาท ๑๒
๗. ไตรลักษณ์
๘. อนุสสนา ๓
- ๒.๗.๑ ชั้นธ ๕

คำว่า ชั้นธ แปลว่า กอง มี ๕ กอง คือ ๑.รูปชั้นธ (กองรูป) ๒.เวทนาชั้นธ (กองเวทนา) ๓.สัญญาชั้นธ (กองสัญญา) ๔.สังขารชั้นธ (กองสังขาร) ๕.วิญญาณชั้นธ (กองวิญญาณ)^{๕๑}

๑. รูปชั้นธ (กองรูป) เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายเมื่อได้กระทบกับวิโรธปัจจัย คือ เหตุที่ไม่ถูกกัน ได้แก่ ความเย็น ความร้อน หิวข้าว กระจายน้ำ ยุง รื่น เหลือบ ไร ลม แดด งูกัด ของแข็ง เป็นต้น

รูปชั้นธมี ๒๘ รูป ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ มีดิน น้ำ ลม ไฟ และอุปาทายรูป ๒๔ อุปาทายรูป คือ รูปที่อิงอาศัยมหาภูตรูป ๔ เช่น สี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพารมณ^{๕๒} เป็นต้น

๒. เวทนาชั้นธ (กองเวทนา) เป็นนามธรรมที่เกิดร่วมกับวิญญาณชั้นธ เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ คือ มีความรู้สึกสุข ทุกข์ อุเบกขา โสมนัส และโทมนัส

๓. สัญญาชั้นธ (กองสัญญา) เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะจำอารมณ์ เกิดร่วมกับวิญญาณชั้นธ สัญญาชั้นธจะจำอารมณ์ที่วิญญาณกำลังรับอยู่ และจะทำหน้าที่กำหนดหมายอารมณ์นั้นๆ เอาไว้ในขณะนั้นด้วยเพื่อความจำได้ สัญญาชั้นธจำแนกไปตามอารมณ์ที่จดจำได้ ๖ คือ สัญญาจำรูป สัญญาจำเสียง สัญญาจำกลิ่น สัญญาจำรส สัญญาจำสัมผัสเย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น และสัญญาจำธรรมารมณ

^{๕๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี,** พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕.

^{๕๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑.

^{๕๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถที่ปณี,** แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๖๐๕.

๔. สังขารชั้น (กองสังขาร) คำว่า สังขาร มีความหมายหลายอย่าง คือ

หมายถึง กุศลและอกุศล

เช่นคำว่า “สังขารทั้งหลายมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย”

หมายถึง การชักชวนหรือความพยายาม

เช่นคำว่า “จิตเป็นอสังขาริก จิตเป็นสสังขาริก”

หมายถึง สังขตธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยปรุงแต่ง

เช่นคำว่า “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ”

ส่วนสังขารที่มาในคำว่า “สังขารชั้น” นี้ หมายถึง นามธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกับ วิญญาณชั้น (ยกเว้นเวทนาชั้นและสัญญาชั้น) อันมีลักษณะปรุงแต่งวิญญาณชั้น ในขณะที่ วิญญาณชั้นกำลังรับรู้อารมณ์อยู่ สังขารชั้นจะปรุงแต่งวิญญาณให้เป็นไปตามตน คือ เมื่อสังขารฝ่าย ดีหรือชั่วที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ทำให้รู้ว่าเป็นจิตดีหรือจิตชั่ว ธรรมชาติที่จัดว่า อิสสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) กุกกุจจะ (ความหงุดหงิดรำคาญ) ถีนมิทชะ (ความหดหู่ท้อถอย) อุทัจจะ (ความ ฟุ้งซ่าน) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) สังขารชั้นเหล่านี้เป็นเครื่องปรุงแต่งจิตฝ่ายอกุศล ทำให้สำเร็จ การงานของอกุศลมีการฆ่าสัตว์ เป็นต้น

สังขารชั้นฝ่ายกุศลจะปรุงแต่งจิตให้สำเร็จการงานของกุศล มีการให้ทาน รักษา ศีล เจริญภาวนา ธรรมชาติที่เป็นสังขารชั้นฝ่ายกุศล ได้แก่ อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่ โกรธ) อโมหะ (ความไม่หลง) เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ศรัทธา สติ ปัญญา เป็นต้น

๕. วิญญาณชั้น (กองวิญญาณ) ได้แก่ จิต จิตเป็นธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์ วิญญาณ หรือจิตมี ๖ ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณ และมโน วิญญาณ จะแสดงเป็นข้อๆ ดังต่อไปนี้

๑) ธรรมชาติที่รับรู้ปารมณ คือ สีต่างๆ ทางตา ชื่อว่า จักขุวิญญาณ ตาเห็นรูป

๒) ธรรมชาติที่รู้สัทพารมณ คือ เสียงต่างๆ ทางหู ชื่อว่า โสตวิญาณ หู

ได้ยินเสียง

๓) ธรรมชาติที่รู้คันธารมณ คือ กลิ่นต่างๆ ทางจมูก ชื่อว่า ฆานวิญาณ จมูก

รู้กลิ่น

๔) ธรรมชาติที่รู้รสารมณ คือ รสต่างๆ ทางลิ้น ชื่อว่า ชิวหาวิญาณ ลิ้นรู้รส

๕) ธรรมชาติที่รู้โผฏฐัพพารมณ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ที่มากระทบทางกาย

ชื่อว่า กายวิญาณ กายรู้สิ่งที่มากระทบสัมผัส

๖) ธรรมชาติที่รับรู้ารมณได้ทั้ง ๖ คือ รู้สีทางตา ได้ยินทางหู รู้กลิ่นทางจมูก รู้รสทางลิ้น รู้เย็น ร้อน อ่อน แข็ง ทางกาย รู้คิดนึกทางใจ ชื่อว่า มโนวิญาณ = ใจรู้ นึกคิด เรื่องราวต่างๆ ถ้าน้อมใจไปคิดถึงบุญกุศล เรียกว่า กุศลจิต ถ้าใจน้อมคิดไปถึงบาปอกุศล เรียกว่า อกุศลจิต^{๔๓}

สังเคราะห์ชั้น ๕ เข้าได้ในปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน รูปชั้น สังเคราะห์เข้าได้ในรูปปรมัตถ์ วิญญาณชั้น สังเคราะห์เข้าได้ในจิตปรมัตถ์ นามชั้น ๓ คือ เวทนา

^{๔๓} ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, พุทธปัญญา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนัการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๘๙.

สัญญา และสังขาร สงเคราะห์เข้าได้ในเจตสิกปรมาตม์ ส่วนนิพพานไม่สงเคราะห์เป็นชั้นใดๆ นิพพานเป็นชั้นธวิมุตติ คือ พ้นจากความเป็นชั้น

๒.๗.๒ อายุตนะ ๑๒

อายุตนะ มีความหมายหลายอย่าง เช่น หมายความว่า เป็นที่ต่อ หรือที่เกิด เป็นที่ประชุมรวม หรือเป็นที่ทำให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ

อายุตนะที่มีความหมายว่า เป็นที่ต่อ หรือเป็นที่เกิดขึ้นนั้น เช่น จักขุประสาท คือ จักขวยตนะ (ตา) กัมมุปารมณฺ์ คือ รูปายตนะ (สีต่างๆ) มากกระทบเข้า จึงทำให้จักขุวิญญาณ (การเห็นรูป) ซึ่งได้แก่ มนายตนะ เกิดขึ้นพร้อมด้วยเจตสิกที่ประกอบกับจักขุวิญญาณนั้น โดยเหตุนี้ จึงเรียกอายตนะว่า เป็นที่ต่อหรือที่เกิด

อายุตนะที่มีความหมายว่า เป็นที่ประชุมรวมนั้น เช่น การเห็นรูปที่เกิดขึ้นบ่อยครั้งหนึ่ง จะต้องประกอบด้วยอายุตนะประชุมกัน ๔ อย่าง คือ

๑. รูปายตนะ (รูปารมณฺ์)
๒. จักขวยตนะ (จักขุประสาท)
๓. มนายตนะ (จักขุวิญญาณ)
๔. ัมมายตนะ (ัมมารมณฺ์)^{๔๔}

โดยเหตุนี้ จึงเรียกอายตนะว่า เป็นที่ประชุม แม้ทวารอื่นๆ สำหรับทางปัญญาทวาร ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน ส่วนทางมโนทวาร ได้แก่เฉพาณมนายตนะกับัมมายตนะ เพียง ๒ อายุตนะ เท่านั้น

อายุตนะที่มีความหมายว่า ทำให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏนั้น หมายความว่า สภาพธรรมแห่งอายุตนะ ๑๒ นี้เอง ที่ต้องเกี่ยววนเวียนอยู่อย่างไม่รู้จักจบสิ้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน หรือผู้หญิงผู้ชายคนใดคนหนึ่ง เป็นผู้ท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏ ที่แท้ก็คือ อายุตนะนี้เอง เป็นธรรมที่ก่อให้เกิดชั้น ๕ อันหาเบื้องต้นและที่สุดไม่ได้ โดยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “สังสารทุกข์”

๑. อายุตนะ ๑๒ แบ่งเป็นอายุตนะภายใน ๖ และอายุตนะภายนอก ๖

ชื่อและองค์ธรรมของอายุตนะภายใน ได้แก่

- ๑) จักขวยตนะ องค์ธรรม ได้แก่ จักขุประสาท (ตา)
- ๒) โสตายตนะ องค์ธรรม ได้แก่ โสตประสาท (หู)
- ๓) ฆนายตนะ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานประสาท (จมูก)
- ๔) ชิวหายตนะ องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาประสาท (ลิ้น)
- ๕) กายายตนะ องค์ธรรม ได้แก่ กายประสาท (กาย)
- ๖) มนายตนะ องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๔๕}

ชื่อและองค์ธรรมของอายุตนะภายนอก ได้แก่

- ๑) รูปายตนะ องค์ธรรม ได้แก่ รูปารมณฺ์ (สีต่างๆ)
- ๒) สัททายตนะ องค์ธรรม ได้แก่ สัททารมณฺ์ (เสียงต่างๆ)
- ๓) คันธายตนะ องค์ธรรม ได้แก่ คันธารมณฺ์ (กลิ่นต่างๆ)

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐.

^{๔๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑-๓/๑-๔.

๔) รสยตนะ องค์ธรรม ได้แก่ รสารมณ (รสต่างๆ)
 ๕) โผฏฐัพพายตนะ องค์ธรรม ได้แก่ โผฏฐัพพารมณ (เย็น ร้อน อ่อน
 แข็ง หย่อน ตึง)

๖) ฌัมมายตนะ องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑^{๔๖}
 ๒. สงเคราะห์อายตนะ ๑๒ โดยความเป็นรูปนาม ดังนี้
 ๑) อายตนะภายในและภายนอก ตั้งแต่หมายเลข ๑-๕ เป็นรูปธรรม
 ล้วนๆ

๒) มนายตนะ ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ เป็นนามธรรมล้วนๆ
 ๓) ฌัมมายตนะ เป็นนามรูปปะปนกัน คือ เจตสิกกับนิพพาน เป็นนาม
 ส่วนสุขุมรูป ๑๖ เป็นรูป

๒.๗.๓ ชาติ ๑๘

ชาติ หมายถึง สภาวะธรรม ที่ทรงไว้ซึ่งสภาพและลักษณะของตน โดยไม่มีการ
 เปลี่ยนแปลงหรือวิปริตแปรผันเป็นอย่างอื่น เช่น สภาวะใดทรงไว้ซึ่งความแข็ง สภาวะนั้น หรือ
 ธรรมชาตินั้น เรียกว่า ชาติดิน สภาวะใดที่ทรงไว้ซึ่งความร้อน สภาวะนั้น หรือธรรมชาตินั้น เรียกว่า
 ชาติไฟ ดังนี้ เป็นต้น การที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสภาวะธรรมทั้งหลายโดยยกขึ้นสู่ชาตินั้น ก็เพื่อ
 ประโยชน์ให้รู้ว่าสภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านั้นมีอยู่ ทรงอยู่ เป็นอยู่เองตามเหตุปัจจัย หาได้มีใครหรือผู้
 ใดมาทำให้เป็นเช่นนั้นไม่ สภาวะธรรมเหล่านั้นมีอยู่เอง เป็นอยู่เองโดยความเป็นธรรมชาติ ปราศจาก
 สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา จึงบัญญัติศัพท์เรียกว่า “ชาติ”

๑. สภาวะธรรมจัดเป็นชาติได้ ๑๘ อย่าง คือ

- ๑) จักขุชาติ (รูป) ได้แก่ ประสาทตา
- ๒) รูปชาติ (รูป) ได้แก่ สีต่างๆ
- ๓) จักขุวิญญาณชาติ (นาม) ได้แก่ การเห็น
- ๔) โสตชาติ (รูป) ได้แก่ ประสาทหู
- ๕) สัททชาติ (รูป) ได้แก่ เสียงต่างๆ
- ๖) โสตวิญญาณชาติ (นาม) ได้แก่ การได้ยิน
- ๗) ฆานชาติ (รูป) ได้แก่ ประสาทจมูก
- ๘) คันธชาติ (รูป) ได้แก่ กลิ่นต่างๆ
- ๙) ฆานวิญญาณชาติ (นาม) ได้แก่ การรู้กลิ่น
- ๑๐) ชิวหาชาติ (รูป) ได้แก่ ประสาทลิ้น
- ๑๑) รสชาติ (รูป) ได้แก่ รส
- ๑๒) ชิวหาวิญญาณชาติ (นาม) ได้แก่ การรู้รส
- ๑๓) กายชาติ (รูป) ได้แก่ ประสาทกาย
- ๑๔) โผฏฐัพพชาติ (รูป) ได้แก่ ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อนตึง
- ๑๕) กายวิญญาณชาติ (นาม) ได้แก่ การรู้เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง

^{๔๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔-๘/๔-๖.

๑๖) มโนธาตุ (นาม) ได้แก่ ปัญจทวาราชวชชนจิต ๑ สัมปฏิจณจิต ๒
 ๑๗) ฌัมมธาตุ (นามรูป) ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน
 ๑๘) มโนวิญญานธาตุ (นาม) ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง (เว้นทวิ ๑๐ มโนธาตุ ๓)^{๔๗}
 สงเคราะห์ธาตุ ๑๘ โดยความเป็นนามรูป
 ธาตุ ๑๘ นี้ เมื่อสงเคราะห์ลงในสภาวะธรรมแห่งรูปนามแล้ว ได้ดังนี้ คือ
 เป็นรูปล้วนๆ ๑๐ ธาตุ เป็นนามล้วนๆ ๗ ธาตุ เป็นทั้งรูปทั้งนาม ๑ ธาตุ คือ ฌัมมธาตุ
 ๒.๗.๔ อินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ หมายถึง ความเป็นใหญ่ หรือเป็นผู้ปกครองในสภาวะธรรมที่เกิดร่วมกัน
 กับตน หรือเป็นใหญ่ในกิจการนั้นๆ อุปมาเหมือนผู้ใหญ่บ้าน มีความเป็นใหญ่ในหมู่บ้าน คอยดูแล
 ทุกข์สุข ปกครองคนที่อยู่ในหมู่บ้าน

๑. สภาวะธรรมจัดเป็นอินทรีย์ ๒๒ อย่าง คือ

- ๑) จักขุนทรีย์ ได้แก่ ประสาทตา
- ๒) โสตินทรีย์ ได้แก่ ประสาทหู
- ๓) ฆานินทรีย์ ได้แก่ ประสาทจมูก
- ๔) ชิวหินทรีย์ ได้แก่ ประสาทลิ้น
- ๕) กายินทรีย์ ได้แก่ ประสาทกาย
- ๖) มนินทรีย์ ได้แก่ จิตต่างๆ
- ๗) ปุริสินทรีย์ ได้แก่ ภาวะที่แสดงความเป็นชาย
- ๘) อิตถินทรีย์ ได้แก่ ภาวะที่แสดงความเป็นหญิง
- ๙) ซีวิตินทรีย์ ได้แก่ ธรรมชาติที่ทำให้รูปนามดำรงอยู่ได้
- ๑๐) สุขินทรีย์ ได้แก่ สุขเวทนา
- ๑๑) ทุกขินทรีย์ ได้แก่ ทุกขเวทนา
- ๑๒) โสมนัสสินทรีย์ ได้แก่ โสมนัสเวทนา
- ๑๓) โทมนัสสินทรีย์ ได้แก่ โทมนัสเวทนา
- ๑๔) อุปกชินทรีย์ ได้แก่ อุเบกขาเวทนา
- ๑๕) สัทธินทรีย์ ได้แก่ ศรัทธา ความเชื่อ
- ๑๖) วิริยินทรีย์ ได้แก่ ความเพียร
- ๑๗) สตินทรีย์ ได้แก่ ความระลึกได้
- ๑๘) สมาธินทรีย์ ได้แก่ ความตั้งมั่นในอารมณ์เดียวแห่งจิต
- ๑๙) ปัญญินทรีย์ ได้แก่ ปัญญา
- ๒๐) อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาในโสดาปัตติมรรค
- ๒๑) อัญญินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาในโสดาปัตติผลถึงอรหัตตมรรค
- ๒๒) อัญญาตาวินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาในอรหัตตผล^{๔๘}

^{๔๗} อภิธา. (ไทย) ๓๖/๔/๑๓๖.

^{๔๘} อภิธา. (ไทย) ๓๖/๖/๑๓๗.

๒.๗.๕ อริยสัจ ๔

อริยสัจธรรม คือ ธรรมที่เป็นความจริงของพระอริยะ พระอริยะเจ้าทั้งหลายย่อมแห่งตลอดถึงอริยสัจ ๔ อริยสัจ ๔ นี้ เป็นธรรมที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ พระพุทธเจ้าทรงเข้าไปรู้แจ้งความจริงในอริยสัจ ๔ ตามคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว บุคคลนั้นจะกลายเป็นผู้ประเสริฐ คือ เป็นพระอริยะบุคคล มีพระโสดาบัน เป็นต้น รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส คนทั้งหลายเห็นเป็นของน่ารัก น่าปรารถนา แต่พระอริยะเห็นเป็นทุกข์ ปัญญาที่เข้าไปรู้อริยสัจ ๔ นี้ เป็นปัญญาที่ทำให้ลายอาสวะกิเลส เพราะฉะนั้น สัตว์โลกจะถึงความบริสุทธิ์ได้ก็เพราะปัญญาที่เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ นี้เท่านั้น ข้อปฏิบัติที่จะทำให้เกิดปัญญาเข้าไปเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ คือ เริ่มต้นที่การเจริญสติปัญญานั้นเอง อริยสัจ ๔ ได้แก่

๑. ทุกขสัจ ความจริง คือ ทุกข์ หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นความจริงนั้น ถูกเบียดเบียนอยู่เสมอ ถูกทำให้เร่าร้อนอยู่เป็นนิตย์ มีความผันแปรเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ และถูกปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น เมื่อหมดเหตุปัจจัยก็จะดับลง

ตามนัยพระสูตร องค์ธรรมของทุกขสัจ ได้แก่

- ๑)ชาติ (ความเกิด)
- ๒)ชรา (ความแก่)
- ๓)มรณะ (ความตาย)
- ๔)โสกะ (ความเศร้าโศก)
- ๕)ปริเทวะ (ความร่ำไห้รำพัน)
- ๖)ทุกขะ (ความทุกข์กาย)
- ๗)โทมนัส (ความทุกข์ใจ)
- ๘)อุปายาส (ความคับแค้นใจ)
- ๙)การประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก
- ๑๐) ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก
- ๑๑) ความไม่ได้ตามปรารถนา
- ๑๒) โดยย่อแล้ว ได้แก่ รูปนาม

อันตัณหาและทิฏฐียึดไว้เป็นอารมณ์นั้นเอง เป็นทุกข์ สรุปแล้วรวมเป็นทุกข์ ๑๒ กองเหล่านี้ ตามนัยพระอภิธรรม องค์ธรรมของทุกขสัจ ๑๖๐ ประการ คือ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ (เว้นโสกะ) รูป ๒๘ โดยย่อแล้ว ได้แก่ รูปนาม^{๔๙}

๒. สมุทยสัจ ความจริงคือธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ หมายถึง ธรรมชาติที่ประมวลเอาทุกขสัจทั้งหลายไว้ แล้วเป็นเหตุให้ทุกข์ปรากฏเกิดขึ้น และกักขังสัตว์ไว้มิให้พ้นไปจากสังสารทุกข์

ตามนัยพระสูตร สมุทยสัจ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา

^{๔๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๐-๑๓๒/๑๑๘-๑๒๑.

ตามธรรมดาปุถุชนเมื่อเห็นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และสภาพธรรมต่างๆ มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้วค้นหา ความยินดี พอใจในอารมณ์นั้นๆ ย่อมเกิดขึ้น

- ๑) ความยินดีติดใจในรูปารมณ์ เรียกว่า รูปตัณหา
- ๒) ความยินดีติดใจในสัททารมณ์ เรียกว่า สัททตัณหา
- ๓) ความยินดีติดใจในคันธารมณ์ เรียกว่า คันธตัณหา
- ๔) ความยินดีติดใจในรสารมณ์ เรียกว่า รสตัณหา
- ๕) ความยินดีติดใจในโผฏฐัพพารมณ์ เรียกว่า โผฏฐัพพตัณหา

๖) ความยินดีติดใจในธัมมารมณ์ คือ สภาพธรรมต่างๆ เรียกว่า ธัมมตัณหา^{๕๐}
 กามตัณหา คือ ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์ เป็นต้น และติดอยู่ในอารมณ์ ๖ นั้นด้วย แต่ไม่ประกอบด้วยสัสสตทกฺขิณี (เห็นว่าเที่ยง) และอุจเฉททกฺขิณี (เห็นว่าขาดสูญ)

ภวตัณหา ได้แก่ ตัณหา คือ ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ที่เป็นไปพร้อมด้วยสัสสตทกฺขิณี คือ เห็นว่าเที่ยง หมายถึง ผู้ที่มีความเห็นว่ารูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และสภาพธรรมต่างๆ ที่ตนกำลังได้รับอยู่นี้ตั้งอยู่เป็นนิจ ไม่สูญหาย ไม่เข้าใจว่ามีการเกิดดับ

มีความยินดีติดใจในกามภพ คือ การได้เกิดเป็นมนุษย์และเทวดา

มีความยินดีติดใจในรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นรูปพรหม

มีความยินดีติดใจในอรุภพ คือ การได้เกิดเป็นอรุพรหม

มีความยินดีติดใจในฉานสมาบัติ คือ การได้รูปฉาน อรูปฉาน

มีความยินดีติดใจในสัสสตทกฺขิณี คือ เห็นว่าสัตว์ทั้งหลายมีตัวตนอยู่ และตัวตนนี้ไม่สูญหาย ตัวตนที่อยู่ในร่างกายมนุษย์เมื่อตายไปแล้ว ตัวตนนั้นก็ไปเกิดเป็นมนุษย์อีก ตัวตนที่อยู่ในร่างกายของสัตว์เดียรัจฉานก็เช่นเดียวกัน เมื่อตายแล้วก็ไปเกิดเป็นสัตว์นั้นๆ อีก

วิภวตัณหา ได้แก่ ตัณหา คือ ความปรารถนาในการขาดสูญ ความยึดติดใจในอารมณ์ ๖ ที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเฉททกฺขิณี หมายถึง ผู้ที่มีความเห็นว่า สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายในสัตว์โลกนี้มีตัวตนอยู่ และตัวตนนี้ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอดเวลา ย่อมสูญหายไป แล้วมีความยินดีติดใจในอารมณ์นั้น หรือมีความเห็นว่า ไม่มีใครๆ ทั้งสิ้น เมื่อตายแล้วก็สูญหายไปไม่เกิดอีก แล้วมีความยินดีติดใจในความเห็นนั้น

๓. นิโรธสัง คือ ธรรมที่เป็นความดับทุกข์ หรือธรรมอันเป็นที่ดับทุกข์ ได้แก่ พระนิพพาน การดับทุกข์นั้น หมายถึง ดับสมุทัย เพราะทุกข์เป็นผล สมุทัยเป็นเหตุ เมื่อจะดับผล ก็ต้องดับเหตุแห่งทุกข์ คือ ตัวสมุทัย

พระนิพพานมีความเป็นไปดังนี้ คือ

- ๑) เป็นธรรมที่ออกจากทุกข์ทั้งปวง
- ๒) เป็นธรรมที่สังตจากกิเลสและทุกข์
- ๓) เป็นธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง
- ๔) เป็นธรรมที่ไม่มีความตาย
- ๕) เป็นธรรมที่ไม่มีนิमितเครื่องหมายปรากฏ คือ ไม่มีรูปนามขั้น ๕ นั้นเอง

^{๕๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๓/๑๒๑-๑๒๓.

๔. มรรคสัง คือ ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ เป็นข้อปฏิบัติที่นำสัตว์ให้ออก
จากทุกข์ เป็นธรรมที่ทำให้แจ้งแห่งตลอดในอริยสัง ๔ คือ ทำให้ถึงพระนิพพาน

มรรคสัง ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ

- ๑) สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ
- ๒) สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ
- ๓) สัมมาวาจา เว้นวจีทุจริต ๔
- ๔) สัมมากัมมันตะ เว้นกายทุจริต ๓
- ๕) สัมมาอาชีวะ เว้นมิจฉาอาชีวะ
- ๖) สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ
- ๗) สัมมาสติ ความระลึกชอบ
- ๘) สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ^{๕๑}

พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ อริยสัง ๔ จึงสอนอริยสัง ๔ ตามที่พระองค์ตรัสรู้เพื่อ
ประโยชน์จะให้ความจริงของสภาวะธรรมที่มีอยู่ เป็นอยู่ ในอริยสัง ๔ นี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดง
ทุกข์สังไว้เป็นอันดับแรก เพราะทุกข์เป็นของหายาบ รุ่ง่าย เป็นของจริงที่มีอยู่ทั่วไป พระพุทธเจ้าจึงได้
ทรงให้สัตว์ทั้งหลายได้กำหนดรู้ของจริง คือ ทุกข์ เป็นอันดับแรก เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นทุกข์แล้ว จึงสาวไป
หาเหตุว่าอะไรเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็จะพบความจริงว่า ตัณหาอันเป็นตัวสมุทัยนี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์
เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงสมุทัยสังเป็นอันดับ ๒

เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นโทษของสมุทัยคือตัณหาแล้ว ก็เกิดความเบื่อหน่ายในทุกข์ เมื่อ
เบื่อหน่ายจึงคลายความกำหนัดยินดีในทุกข์ เมื่อตัณหาคือความกำหนัดยินดีถูกคลายออกแล้ว
พระนิพพานก็ปรากฏเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงนิโรธสังเป็นอันดับที่ ๓ เมื่อเกิด
ปัญญาหยั่งลงเห็นธรรมที่ดับทุกข์คือนิโรธแล้ว จึงกลับมารู้เหตุ คือ ข้อปฏิบัติที่ทำให้ดำเนินมาถึงธรรม
ที่ดับทุกข์ เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงมรรคสังเป็นอันดับ ๔

๒.๗.๖ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

ปฏิจจสมุปบาท หมายความว่า ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น คือ ธรรมที่เป็นผลอาศัย
ธรรมที่เป็นเหตุ ก็เป็นเหตุปัจจัยให้ธรรมที่เป็นผลเกิด

ปฏิจจสมุปบาท เป็นธรรมที่ลึกซึ้งมาก เพราะกล่าวถึงความ เป็นเหตุเป็นผลกัน
อย่างสมบูรณ์ที่สุด การที่สัตว์โลกต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิต่างๆ อย่างไม่มีวันสิ้นสุด เพราะไม่
รู้จักปฏิจจสมุปบาท คนที่รู้จักปฏิจจสมุปบาทมีความเข้าใจในการหมุนเวียนโดยความเป็นเหตุเป็นผล
ขององค์ปฏิจจสมุปบาทแล้ว จะทำให้พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏได้

ในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค ปฏิจจสมุปบาทสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงการ
เกิดขึ้นขององค์ปฏิจจสมุปบาท สืบต่อกันโดยความเป็นเหตุเป็นผล ดังนี้

- เพราะอริชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

^{๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
 เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
 เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี
 เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความ
 คร่ำครวญ) ทกฺข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงมี
 ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๕๒}
 พระพุทธเจ้าทรงแสดงการดับลงขององค์ปฏิจจสมุปบาท ดังต่อไปนี้
 เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ
 เพราะสังขารดับ วิญญานจึงดับ
 เพราะวิญญานดับ นามรูปจึงดับ
 เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
 เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
 เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
 เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
 เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
 เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
 เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
 เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ
 ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๕๓}
 เพื่อการศึกษาปฏิจจสมุปบาทให้เข้าใจ ได้แบ่งปฏิจจสมุปบาทออกเป็นหัวข้อต่างๆ

ดังนี้

๑. อัทธาหรือกาล ๓
๒. ปฏิจจสมุปบาทองค์ ๑๒
๓. ประเภทหรืออาการ ๒๐
๔. สันธิหรือการสืบต่อ ๓
๕. สังเขปหรือหมวด ๔
๖. วัฏฏะ คือ การหมุนเวียนในสังสารวัฏ ๓
๗. มูลหรือที่ตั้งของกิเลส ๒
๘. ภาวจักร คือ ล้อของภพ^{๕๔}

^{๕๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

^{๕๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒-๓.

ในบรรดาหัวข้อต่างๆ เหล่านี้ ปฏิจจสมุปบาทองค์ ๑๒ นับว่าสำคัญมากเพราะบุคคลที่จะศึกษาปฏิจจสมุปบาทให้เข้าใจได้ดีนั้น ต้องเข้าใจความหมายขององค์ ๑๒ แต่ละองค์ๆ และต้องเข้าใจความเป็นไปขององค์ ๑๒ ว่าหมุนเวียนกันอย่างไร

๒.๗.๗ ไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะ ๓ อย่าง ลักษณะโดยทั่วไปของสังขารธรรม ไม่ว่าจะป็นรูปธรรมหรือนามธรรม ทั้งในสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต ย่อมแสดงถึงเครื่องหมายให้วิปัสสนาญาณรู้ได้ ๓ อย่าง คือ

๑. อนิจจลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่ไม่เที่ยงของนามรูป
๒. ทุกขลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ของนามรูป
๓. อนัตตลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่ไม่ใช่ตัวตนของนามรูป^{๕๔}

ความเป็นไปของนามรูปขั้น ๕ ที่จะปรากฏแก่ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน อย่างเป็นไปอย่างหนึ่งใน ๓ ลักษณะนี้

๑. ถ้าพระโยคาวจร อบรมการปฏิบัติแรงมาด้วยศีล อนิจจลักษณะย่อมปรากฏ
๒. ถ้าอบรมการปฏิบัติแรงมาด้วยสมาธิ ทุกขลักษณะย่อมปรากฏ
๓. ถ้าอบรมการปฏิบัติแรงมาด้วยปัญญา อนัตตลักษณะย่อมปรากฏ

พระโยคาวจรที่เป็นเหตุบุคคล เมื่อเจริญวิปัสสนาก็มีภูฐานโดยถูกต้อง และวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นแล้ว ไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งย่อมปรากฏ และย่อมเข้าใจในไตรลักษณ์ทั้ง ๓ อย่างนี้ถึงกัน คือ

๑. สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์
 ๒. สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นย่อมจะเป็นอนัตตา
- อารมณ์ของไตรลักษณ์อันใดอันหนึ่งนี้ จะพาให้เข้าถึงพระนิพพานได้

ในวิสุทธิมรรคอรรถกถา แสดงอารมณ์ของไตรลักษณ์ ย่อมปรากฏแก่ผู้เพ่งเบญจชั้นไว้ ๔๐ ประการ คือ

๑. อนิจจลักษณะ มี ๑๐ ประการ คือ
 - ๑) อนิจจโต พิจารณาโดยความไม่เที่ยง
 - ๒) อธฺวโต พิจารณาโดยความไม่ยั่งยืน
 - ๓) อสารโต พิจารณาโดยความไม่มีแก่นสาร
 - ๔) จวโต พิจารณาโดยความเป็นของเคลื่อนไหว
 - ๕) บุโลกโต พิจารณาโดยความเป็นของแตกดับ
 - ๖) วิปริณามโต พิจารณาโดยความเปลี่ยนแปลงกลีบลอก
 - ๗) มรณธัมมโต พิจารณาโดยความเป็นธรรมเพื่อความตาย
 - ๘) วิภาวโต พิจารณาโดยความเป็นของนิบหาย

^{๕๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคัมภีร์สาราถิงค์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๗๕๘-๗๖๐.

^{๕๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒.

๙) สังขตโต พิจารณาโดยความต้องปรุงแต่งเนื่องๆ

๑๐) ปกังกุโต พิจารณาโดยความต้องแตกกระจัดกระจาย^{๕๖}

๒. ทุกขลักษณะ มี ๒๕ ประการ คือ

๑) ทุกขโต พิจารณาโดยความเป็นทุกข์

๒) ภัยโต พิจารณาโดยความเป็นของน่ากลัว

๓) อิตโต พิจารณาโดยความเป็นของน่าหวาดเสียว

๔) อุปทควโต พิจารณาโดยความเป็นสภาพที่ข่มเหง

๕) อุปสัคคโต พิจารณาโดยความเป็นของขัดข้อง

๖) โรคโต พิจารณาโดยความเป็นของเจ็บปวด

๗) อาพาธโต พิจารณาโดยความเป็นสภาพที่ป่วยไข้

๘) คัณฑโต พิจารณาโดยความเป็นประดุจหัวผี

๙) สัลลโต พิจารณาโดยความเป็นประดุจศรปักอยู่

๑๐) อฆโต พิจารณาโดยความเป็นสิ่งที่หาคุณไม่ได้

๑๑) อตาดนโต พิจารณาโดยความเป็นที่ปราศจากการต้านทาน

๑๒) อเลนโต พิจารณาโดยความเป็นที่พ้นจากการป้องกัน

๑๓) อสรณโต พิจารณาโดยความเป็นของไม่มีที่พึ่ง

๑๔) อาทีนวโต พิจารณาโดยความเป็นธรรมที่มีแต่โทษ

๑๕) อนิฆมุลโต พิจารณาโดยความเป็นมูลของความทุกข์

๑๖) วัธโต พิจารณาโดยความเป็นประดุจเพชฌฆาต

๑๗) สาสวโต พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่ออาสวะ

๑๘) มารามิสสโต พิจารณาโดยความเป็นเหยื่อของกิเลสมาร

๑๙) ชาติธัมมโต พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่อความเกิด

๒๐) ชราธัมมโต พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่อความเสื่อม

๒๑) พยาธิธัมมโต พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่อความเจ็บไข้

๒๒) โสภธัมมโต พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่อความเศร้าโศก

๒๓) ปริเทวธัมมโต พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่อความร่ำไห้รำพัน

๒๔) อุปายาสธัมมโต พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่อความคับแค้น

๒๕) กิเลสธัมมโต พิจารณาโดยความเป็นธรรมที่เศร้าหมอง^{๕๗}

๓. อนัตตลักษณะ มี ๕ ประการ คือ

๑) อนัตตโต พิจารณาโดยความไม่ใช่ตัวเรา

^{๕๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๕๙๙., พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, Ph.D.) ตรวจชำระ, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (นครปฐม: หจก. ซี ไอ เอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๕), หน้า ๓๑๐-๓๑๒.

^{๕๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๕๙๙., พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, Ph.D.) ตรวจชำระ, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (นครปฐม: หจก. ซี ไอ เอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๕), หน้า ๓๑๓-๓๑๕.

๒) ปรีโต พิจารณาโดยความไม่ใช่ของเรา

๓) ริดตโต พิจารณาโดยความเป็นของว่าง

๔) ตุจจโต พิจารณาโดยความที่ว่างเปล่าจากแก่นสาร

๕) สุธัญญโต พิจารณาโดยความเป็นสภาพที่ไม่ใช่สัตว์บุคคล^{๕๘}

สังขตธรรมและอสังขตธรรม คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ทั้งหมดนี้ พระพุทธเจ้า

ตรัสเทศนาว่า

สพเพ สงขารา อนิจจา สพเพ สงขารา ทุกขา สพเพ ธมมา อนตตา

แปลว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลาย

เป็นอนัตตา ดังนี้

๒.๗.๘ อนุปัสสนา ๓

อนุปัสสนา แปลว่า การพิจารณาเนืองๆ ย่อมเกิดแก่พระโยคาวจรผู้เจริญวิปัสสนา
ที่ตามสังขารธรรมโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

มีวจนัตถะว่า อนิจจสส อนุปัสสนา อนิจจานุปัสสนาฯ การตามพิจารณารูปนามที่
เป็นอนิจจังอยู่เนืองๆ จนอนิจจลักษณะปรากฏ ชื่อว่า “อนิจจานุปัสสนา” หรือ อนิจจตาย อนุปัสสนา
อนิจจานุปัสสนาฯ การพิจารณาเห็นรูปไม่เที่ยงเนืองๆ ชื่อว่า “อนิจจานุปัสสนา”

องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ไนมหากุศล มหาภิริยา ญาณสัมปยุต ที่มีความเกิด
ดับของนามรูปเป็นอารมณ์

ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา ก็มีวจนัตถะทำนองเดียวกันกับ
อนิจจานุปัสสนา ดังนี้ อนุปัสสนา ๓ ประการนี้ ย่อมสมบูรณ์แก่ผู้เจริญวิปัสสนา ก็เข้าถึงสังขารุเปกขา
ญาณ เพราะความสงบจากสังขารทั้งหลาย ไม่วกกลับมามีเยื่อใยในสังขารนั้นอีก ตอนนี้ก็เลสเบาบาง
มาก ไม่มีกำลังที่จะฉุดรั้งจิตใจให้กลับมายินดีในอารมณ์ที่จะให้เป็นไปในสังสารวัฏได้

ข้อนี้มีอุปมาว่า ภิกษुरुพหนึ่ง ไปหาซื้อบาตร ได้เห็นบาตรที่เจ้าของร้านนำมาให้ดู
ก็มีความพอใจคิดว่าจะซื้อบาตรนี้ จึงตรวจดูอย่างถี่ถ้วน ได้เห็นบาตรนั้นมีรอยทะเลอยู่ ๓ รู ความ
พอใจที่จะซื้อทั้งหมดไป ในความพอใจทั้งหมดไปนั้น ไม่ใช่ไม่พอใจในรอยทะเล ๓ รูนั้น แต่หมดความ
พอใจในบาตรนั้นทั้งหมด

ข้ออุปมานี้ฉับใจ เมื่อพิจารณาเห็นไตรลักษณ์แล้ว ความพอใจรักใคร่ในสังขาร
ธรรมก็หมดลง ฉะนั้น โคตรภูญาณและมรรคญาณที่เกิดต่อกจากภูฐานคามินีวิปัสสนานั้น ก็พ้นจาก
อารมณ์ที่เป็นสังขารธรรมด้วยภูฐานคามินีวิปัสสนาญาณที่เห็นสังขารธรรมพร้อมด้วยไตรลักษณ์เป็น
อารมณ์

ผู้เจริญวิปัสสนา จึงย่อมตั้งอยู่ในอนิจจานุปัสสนา หรือทุกขานุปัสสนา หรือ
อนัตตานุปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่างนี้

ในอารมณ์ทั้ง ๓ ท่านเรียกว่า “วิโมกขมุข” คือ เป็นช่องทางที่จะนำออกสู่
พระนิพพาน

^{๕๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๕๙๙., พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, แปลโดย
พระคันธสาราภิวังศ์, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, Ph.D.) ตรวจชำระ, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (นครปฐม: หจก. ซี
ไอ เอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๕), หน้า ๓๑๖.

๒.๘ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมในขณะฟังธรรม

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต วิมุตตยตนสูตร ว่าด้วยเหตุแห่งวิมุตติ พระพุทธเจ้าทรงตรัสเหตุของการเข้าถึงกระแสनिพพานครั้งแรก คือ บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน จนถึงความหลุดพ้นจากอภิสวรรค์เข้าถึงนิพพาน เป็นพระอรหันต์อันเป็นธรรมสูงสุดของพระพุทธศาสนา มีเหตุแห่งการบรรลุธรรม คือ ได้จากการฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง หรืออาจารย์แสดงธรรมให้ฟัง^{๕๙}

๒.๘.๑ ความสำคัญของการฟังธรรม

การฟังในทางพระพุทธศาสนานั้น ถือว่าเป็นสิ่งที่ช่วยพัฒนาระดับจิตใจของมนุษย์ได้สูงสุดจนกระทั่งหมดกิเลสเป็นพระอรหันต์ การฟังในที่นี้ หมายถึง การฟังธรรม คือ สิ่งที่ตั้งใจตั้งแต่เรื่องคุณธรรม เรื่องของการทำความดี เรื่องที่ฟังแล้วทำให้ใจสูงขึ้น การฟังธรรมจึงเป็นการฟังสิ่งที่ตั้งใจเพื่อพัฒนาจิตของผู้ฟังให้ดีขึ้นสูงขึ้น และการฟังธรรมนั้นไม่ใช่เพียงรับคำพูดของผู้แสดงธรรม แต่ยังเป็นการซึมซับเอาความสงบ ความรู้แจ้ง ที่ถ่ายทอดผ่านกระแสเสียงอันทรงธรรมมาสู่อกุศลจิตในปัจจุบัน ทำนองเดียวกับคนในโลกชอบฟังดนตรีที่ตนโปรดไม่อึดไม่เบื่อ ผู้ปรารถนาธรรมย่อมชอบฟังธรรมจากผู้ทรงคุณบ่อยๆ มีรู้หน่ายเช่นกัน แม้จะฟังซ้ำแล้วสักก็รอบก็ตามก็

ในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าเป็นผู้แสดงธรรมได้อย่างยอดเยี่ยม เมื่อพระองค์ทรงแสดงธรรมจบ จะมีผู้บรรลุธรรมขึ้นต่างๆ เป็นจำนวนมาก เราจึงคุ้นเคยกับคำว่า พุทธสาวก พุทธสาวิกา อรหันตสาวก คำว่า สาวก นี้ ล้วนเป็นคำที่บ่งถึงผู้ฟัง นั่นคือ บุคคลเหล่านั้น ล้วนอาศัยการฟังธรรม จึงได้บรรลุธรรมตามพระพุทธเจ้าไป ดังนั้น การฟังธรรม จึงถือเป็นสิ่งสำคัญของบุคคลที่จะพัฒนาคุณภาพชีวิต ทั้งการฝึกฝน ขัดเกลา แก่ไขนึ้สยในตัวเอง และในการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุธรรม นอกจากนี้ การฟังธรรมถือเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้ยากสำหรับมนุษย์ มีพุทธพจน์ได้กล่าวไว้ว่า

กิจโณ มนุสสปฏิลาโภ กิจฉิ มจจานชีวิติ

กิจฉิ สทมมสสวนิ กิจโณ พุทธานมุปปาโท

การได้เกิดมาเป็นมนุษย์ก็นับว่ายาก การดำรงชีวิตอยู่ของเหล่าสัตว์ก็นับว่ายาก การที่จะได้ฟังธรรมก็นับว่ายาก การที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายจะเสด็จอุบัติขึ้นก็ยิ่งยาก^{๖๐}

การฟังพระธรรมในข้อนี้ เป็นธรรมที่สามารถทำให้ผู้ฟังสามารถปฏิบัติจนหมดกิเลสเข้าสู่พระนิพพานได้ ซึ่งการฟังธรรมเช่นนี้ จะเกิดในยุคที่มีผู้รู้อย่างพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ซึ่งการที่จะมีผู้รู้อย่างพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้นนั้นเป็นช่วงเวลานั้นน้อยมากเมื่อเทียบกับระยะเวลาที่มีทั้งหมด ในบางยุคก็ไม่มีพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ดังนั้น การฟังธรรมจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ยาก อย่างไรก็ตามในปัจจุบันการฟังธรรมยังมีความสำคัญต่อการขัดเกลาตนเอง เพื่อพัฒนาระดับจิตใจและเพื่อผลสำเร็จในการปฏิบัติธรรม

๒.๘.๒ ปัจจัยแห่งความสำเร็จของการฟังธรรม

การฟังธรรมนั้น ส่งผลให้ผู้รับฟังสามารถบรรลุผลสูงสุดได้จนกระทั่งหมดกิเลสเข้าสู่พระนิพพาน ทั้งนี้ มีองค์ประกอบที่ทำให้การฟังธรรมนั้นสำเร็จหรือไม่ ดังนี้ คือ

^{๕๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, Ph.D.) ตรวจชำระ, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๓๒๖-๓๓๓.

^{๖๐} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๒/๙๐.

๑. ผู้แสดงธรรมเป็นผู้มีความสามารถในการแสดงธรรมให้ผู้ฟังเข้าใจได้ สามารถนำใจของผู้ฟังให้รู้แจ้งเห็นจริงตามไปได้

ในที่นี้มีพระพุทธเจ้าเป็นผู้สูงสุด เนื่องจากพระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีมานานับพันชาติไม่ถ้วน ก็เพื่อที่จะตรัสรู้และจะได้แสดงธรรมโปรดสัตว์เพื่อให้หมดจากกิเลสอาสวะ เข้าสู่พระนิพพานด้วยบุญบารมีที่สั่งสมมา เมื่อพระองค์ทรงแสดงธรรม สามารถทำให้ผู้ฟังบรรลุธรรมตามไปได้ ทั้งนี้ โดยบุคคลิกภาพส่วนตัวของพระองค์ ทรงมีลักษณะหลายประการที่ทำให้การแสดงธรรมประสบความสำเร็จ เช่น พระองค์เป็นที่ตั้งแห่งความศรัทธา ได้ลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ อนุพยัญชนะ ๘๐ พระองค์ อีกทั้งยังเป็นผู้มีเสียงดุจเสียงพรม ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ คือ

- ๑) เป็นเสียงไม่ขัดข้อง
- ๒) เป็นเสียงผู้ฟังทราบได้ง่าย
- ๓) เป็นเสียงไพเราะ
- ๔) เป็นเสียงนำฟัง
- ๕) เป็นเสียงกลมกล่อม
- ๖) เป็นเสียงไม่แปร่ง
- ๗) เป็นเสียงลึก
- ๘) เป็นเสียงก้องกังวาน^{๖๑}

๒. ผู้ฟังต้องมีความพร้อมในการฟังธรรม

ในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงเป็นกัลยาณมิตร ผู้ใดที่ได้ฟังธรรมแล้วบรรลุธรรมเป็นอริยบุคคล^{๖๒} ก็เพราะถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติเหล่านี้ คือ

- ๑) เป็นผู้มีความศรัทธา คือ มีความเชื่อในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า
- ๒) เป็นผู้ที่มีวาระจิตถึงธรรมอันยิ่ง
- ๓) เป็นผู้ที่มีอินทรีย์แก่กล้า
- ๔) เป็นผู้ที่มีสภาวะธรรมถึงพร้อม

ด้วยคุณสมบัติเหล่านี้ เมื่อได้รับฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้า ไม่นานนักก็ย่อมบรรลุธรรมได้ ดังเช่นอุบาสก ๕ คน มาฟังธรรมกับพระพุทธเจ้า แต่ก็ได้ผลต่างกัน อุบาสกคนหนึ่งนั่งหลับ คนหนึ่งนั่งขีดเขียนแผ่นดิน คนหนึ่งเขย่าต้นไม้ คนหนึ่งแหงนคอดูอากาศ อีกคนหนึ่งฟังธรรมโดยเคารพ คนทั้ง ๔ นั้น ไม่ได้รับผลจากการฟังธรรม ไม่ได้บรรลุธรรมใดๆ เลย แต่คนสุดท้ายได้บรรลุโสดาปัตติผล^{๖๓} ดังนั้น ความพร้อมในการฟังธรรมจึงเป็นสิ่งที่สำคัญ หากผู้ฟังไม่พร้อม มีนิวรณ์ ๕ เข้าครอบงำ มีจิตฟุ้งซ่านกระสับกระส่าย จิตไม่เป็นสมาธิ การฟังธรรมก็ไม่อาจจะบรรลุผลได้

๓. อุปนิสัยของผู้ฟังที่สั่งสมมาในอดีต

^{๖๑} พุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๒/๘๘๖/๕๓๑.

^{๖๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๖๕.

^{๖๓} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๖/๔๒.

ในที่นี้รวมถึงอุปนิสัยที่อาจจะเกิดขึ้นในภพก่อน ๆ จนกระทั่งอุปนิสัยในปัจจุบันมีผลต่อการฟังธรรม และได้รับผลจากการฟังธรรมว่าจะมีได้มากน้อยเพียงไร พระพุทธเจ้าได้จัดแบ่งอุปนิสัยที่สั่งสมไว้ในภพก่อนๆ ที่มีผลต่อการฟังธรรมไว้ดังนี้^{๖๔} คือ

๑) อุคฆฏิคฺคณฺณบุคคล คือ บุคคลที่ตรัสรู้ธรรมขณะที่ท่านยกหัวข้อขึ้นแสดงธรรม หมายถึง บุคคลที่เพียงแคยกหัวข้อธรรมขึ้นแสดงโดยที่ยังไม่ได้ทำการอธิบายในรายละเอียด ก็สามารถเข้าใจ ปฏิบัติตามได้ จนกระทั่งสามารถบรรลุธรรม ในที่นี้มีเรื่องของพระพาหิยะเถระเป็นตัวอย่าง ท่านเป็นบุคคลที่ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าขอฟังธรรม ในขณะที่พระองค์กำลังเสด็จบิณฑบาต ทรงตรัสห้ามถึง ๓ ครั้งว่า ยังไม่ใช้เวลาฟังธรรม แต่พาหิยะก็ได้อ่อนน้อมขอให้พระองค์ทรงแสดงธรรม พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมสั้นๆ ว่า

ดูก่อนพาหิยะ เพราะเหตุนี้แล ท่านฟังศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็น จักเป็นสักว่าเห็น เมื่อฟัง จักเป็นสักว่าฟัง เมื่อทราบ จักเป็นสักว่าทราบ เมื่อรู้แจ้ง จักเป็นสักว่ารู้แจ้ง ดูก่อนพาหิยะ ท่านฟังศึกษาอย่างนี้แล ดูก่อนพาหิยะ ในกาลใดแล เมื่อท่านเห็น จักเป็นสักว่าเห็น เมื่อฟังจักเป็นสักว่าฟัง เมื่อทราบ จักเป็นสักว่าทราบ เมื่อรู้แจ้ง จักเป็นสักว่ารู้แจ้ง ในกาลนั้น ท่านย่อมไม่มีในกาลใด ท่านไม่มีในกาลนั้น ท่านย่อมไม่มีในโลกนี้ ย่อมไม่มีในโลกหน้า ย่อมไม่มีในระหว่าง โลกทั้งสองนี้แล เป็นที่สุดแห่งทุกขี^{๖๕}

เพียงเท่านี้พาหิยะก็สามารถปล่อยใจตามพุทธดำรัส จนกระทั่งบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ หมดกิลเลสโดยสิ้นเชิง นี่ก็เป็นตัวอย่างประการหนึ่งของบุคคลที่มีอุปนิสัยสั่งสมมาข้ามภพข้ามชาติ เปรียบเสมือนกองไฟที่มีเชื้อ มีไฟอยู่พร้อม เหลือเพียงรอกคนไปจุดไปกระตุ้นก็สามารถสว่างปริบติดได้เลย

๒) วิปจิตฺตณฺณบุคคล คือ บุคคลตรัสรู้ธรรมต่อเมื่อท่านแจจแจงความโดยพิสดาร คือ ต้องมีการอธิบายขยายความจำแนกวิธีการหัวข้อธรรมให้ละเอียดแล้วจึงจะเข้าใจ ปฏิบัติตาม จนกระทั่งบรรลุธรรมได้ ดังเช่นตัวอย่าง พระปัญจวัคคีย์ได้ฟังพระพุทธเจ้าตรัสว่า ชันธ ๕ เป็นอนัตตา แล้วทรงอธิบายว่า ถ้าชันธ ๕ เป็นอนัตตาแล้วไซ้ ชันธ ๕ นั้นก็จะไม่ฟังเป็นไปเพื่อความลำบาก และจะฟังปรารถนาได้ตามใจว่า ขอจงเป็นอย่างนี้เถิด อยาได้เป็นอย่างนั้นเลย พระพุทธเจ้าได้อธิบายแจจแจงให้เห็นจนกระทั่งพระปัญจวัคคีย์ได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์^{๖๖}

๓) เนยฺยบุคคล คือ บุคคลตรัสรู้ธรรมตามลำดับขั้นตอน ต้องเรียน ต้องสอบถาม ต้องใส่ใจโดยแยกกาย เมื่อได้ศึกษาไตร่ตรองจนเข้าใจ จึงนำไปปฏิบัติและบรรลุธรรมได้

๔) ปทปรมบุคคล คือ บุคคลฟังมาก พุคมาก ทรงจำมาก สอนมาก ยังไม่ตรัสรู้ธรรมในชาตินั้น

๔. การสั่งสมอุปนิสัยในปัจจุบัน

การสั่งสมนิสัยในปัจจุบันนั้นก็เป็อีกประการหนึ่งที่จะทำให้ผู้ฟังนั้นบรรลุธรรมหรือไม่ พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงบุคคลเมื่อฟังธรรมแล้ว ควรที่จะเข้าถึงธรรมไว้ดังนี้ คือ

^{๖๔} อก.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๓๓/๓๕๐.

^{๖๕} ขุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/๔๙/๑๒๗.

^{๖๖} วิ.ม.อ. (ไทย) ๔/๑/๒๐/๕๒.

- ๑) บุคคลย่อมไม่เป็นผู้ลบล้างคุณท่านฟังธรรม
- ๒) เป็นผู้อันความลบล้างไม่ครอบงำ ไม่มีจิตแข่งดีฟังธรรม
- ๓) เป็นผู้ไม่แสวงโทษ ไม่มีจิตกระทบในผู้แสดงธรรม ไม่มีจิตกระด้าง
- ๔) เป็นผู้มิปัญญา ไม่โง่เขลา

บุคคลผู้มีปัญญานี้ ยังอาจแบ่งได้ ๓ ระดับ คือ

(๑) บุคคลมีปัญญาดังหม้อคว่ำ คือ ขณะฟังธรรม หรือเมื่อเลิกฟังก็ไม่ใส่ใจ เหมือนรดน้ำลงไปบนหม้อคว่ำ น้ำย่อมไหลไปไม่ซังอยู่

(๒) บุคคลมีปัญญาดังหน้าตัก คือ ขณะฟังธรรมก็ใส่ใจ เหมือนวางของไว้บนหน้าตัก พอลุกขึ้น ของนั้นก็ตกไป

(๓) บุคคลมีปัญญามาก เหมือนหม้อหงาย คือ ขณะฟังธรรมหรือเลิกฟังก็ยังใส่ใจอยู่ เหมือนเทน้ำลงไปบนหม้อ น้ำย่อมซังอยู่^{๖๗}

๕) ไม่เป็นผู้มีความถือตัวว่า เข้าใจในสิ่งที่ยังไม่เข้าใจ^{๖๘}

สำหรับอุปนิสัยของการฟังธรรมเพื่อเข้าถึงธรรม ในพุทธพจน์นี้จะเห็นว่า คนที่จะฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าหรือแม้แต่จากคนอื่นก็ตาม จะต้องไม่หลบล้าง มีความยอมรับในตัวของผู้แสดงธรรม อันจะทำให้ผู้ฟังเกิดความต้องการที่จะฟังธรรมจากผู้แสดงธรรม คือ มีความพอใจยินดีในการที่จะฟังธรรม การยอมรับ นับถือ ศรัทธา และทำตามผู้แสดงธรรมนั้น ผู้ฟังจำเป็นต้องมีศรัทธาและปัญญาเป็นตัวผลักดัน

๒.๘.๓ องค์ธรรมแห่งการฟังธรรม

การน้อมศรัทธานั้น ตามปกติแล้วจะเน้นไปที่พระพุทธคุณเป็นหลัก ในขณะที่ฟังนั้นเองจะเห็นอาการของศรัทธาปัญญาทำงานประสานกัน ลักษณะของคนที่จะฟังธรรม จนนำไปสู่ผลตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ทรงแสดงเป็นรูปของกระบวนการทางจิตไว้ ดังนี้

บุคคลผู้มีศรัทธาย่อมเข้าไปหาสัตบุรุษ เมื่อเข้าไปหาย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ย่อมฟังธรรม ในขณะที่ฟังธรรมย่อมเงี่ยหูลงฟัง ในขณะที่เงี่ยหูลงฟังย่อมพิจารณาข้อความ เมื่อพิจารณาย่อมเกิดความรู้ความเข้าใจ เมื่อเกิดความรู้ความเข้าใจย่อมน้อมนำไปประพฤติปฏิบัติ เมื่อปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบยิ่ง ปฏิบัติตามธรรม ย่อมได้รับผลจากการปฏิบัติตามสมควรแก่เหตุ^{๖๙}

จากอาการที่ทรงแสดงเป็นรูปกระบวนการข้างต้น ทำให้พบว่าสภาพจิตของผู้ฟังในขณะนั้นว่า ได้มีการปรับ การพัฒนา การเพิ่มหลักธรรมสำคัญ ๔ ประการ คือ

๑. การคบสัตบุรุษ
๒. การฟังสัทธรรม
๓. ความมีศรัทธา
๔. โยนิโสมนสิการ

๑. การคบสัตบุรุษ สัตบุรุษ คือ บุคคลผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ฯลฯ เป็นผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่น เป็นผู้มีจิตไม่พยาบาท เป็นสัมมาทิฐิ (มีพระโสดาบัน เป็นต้น) บุคคลนี้

^{๖๗} อ.ต.ก.อ. (ไทย) ๓๔/๑/๓/๙๙.

^{๖๘} อ.ป.ญจก.อ. (ไทย) ๓/๑๕๓/๓๒๒.

^{๖๙} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๖๕๗/๓๕๒.

เรียกว่า สัตบุรุษ^{๗๐} สัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ คือ การที่บุคคลผู้มีสัมมาทิฐิแล้วชักชวนผู้อื่นให้มีสัมมาทิฐิ ตนเองเป็นผู้มีสัมมาสมาธิและชักชวนผู้อื่นให้มีสัมมาสมาธิ บุคคลนี้เรียกว่า สัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ^{๗๑} สัตบุรุษประกอบด้วยคุณอันเป็นโลกุตตระ คำสอนของท่านล้วนแล้วแต่เป็นแนวทางปฏิบัติให้สัตว์ทั้งหลายได้เข้าถึงความพ้นทุกข์ ให้พิจารณาเห็นความจริงของสังขารว่า ล้วนไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อเห็นโทษของสังขารก็จะเกิดความเบื่อหน่าย คลายความยินดีในสังขาร จิตใจก็จะโน้มไปในธรรมอันเป็นที่ดับทุกข์ คือ พระนิพพาน

๒. การฟังสัทธรรม สัทธรรม หมายถึง ธรรมเครื่องคลายกำหนดยินดี มี ๓ อย่าง คือ

๑) ปริยัติสัทธรรม คำสอนของพระพุทธเจ้า อันเป็นเนื้อหาที่ทรงวางไว้เป็นแบบแผนอย่างบริบูรณ์ นำไปปฏิบัติให้เกิดผลได้จริง

๒) ปฏิบัติสัทธรรม การเจริญสมณะและวิปัสสนา ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ หรือศีล สมาธิ ปัญญาให้บริบูรณ์ โดยการฝึกหัดปฏิบัติขัดเกลา

๓) ปฏิเวธสัทธรรม ผลจากการปฏิบัติให้สมบูรณ์ในไตรสิกขานี้ๆ ตามสมควรแก่เหตุ จนถึงบรรลุมรรค ผล นิพพาน^{๗๒}

การฟังสัทธรรมย่อมก่อให้เกิดอานิสงส์ ๕ ประการ ดังนี้

๑. ย่อมได้ฟังสัทธรรมที่ยังไม่เคยได้ฟังมาก่อน (อสนุตฺ สุณาติ)

๒. ย่อมเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นในสิ่งที่ได้ฟังแล้ว (สุตฺ ปริโยทเปติ)

๓. ย่อมบรรเทาความสงสัยในเรื่องต่างๆ ได้ (กังขํ วิหนติ)

๔. ย่อมทำความเห็นให้ตรง (ถูกต้อง) ได้ (ทิฎฐิ อฺขุ กโรติ)

๕. จิตของผู้ฟังย่อมเลื่อมใส (จิตตสฺส ปสฺสตี)^{๗๓}

ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการฟังพระสัทธรรมจากสัตบุรุษ เป็นเหตุทำให้ได้กัมมัชฌกตาญาณ อันเป็นญาณที่เป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ริยสัจ ๔^{๗๔} ปัญหาเช่นนี้เรียกว่า “สุตมยปัญหา” ปัญหาที่เกิดขึ้นเพราะการฟัง เมื่อได้ฟังคำสอนของสัตบุรุษแล้วย่อมเกิดความเข้าใจในเหตุและผลของทุกข์ที่เกิดขึ้น และเข้าใจแนวทางที่ถูกต้องในการออกไปจากทุกข์นั้นๆ ได้อย่างถูกต้อง แม้จะยังไม่ถึงขั้นดับทุกข์ได้ แต่ก็เกิดศรัทธาเชื่อมั่นและพร้อมที่จะปฏิบัติในแนวทางที่เป็นไปเพื่อการดับทุกข์

๓. ความมีศรัทธา หมายถึง ทรงไว้พร้อม หรือความเชื่อ คือ มีความเชื่อมั่นในประโยชน์จากสิ่งที่ทำอยู่ เมื่อมีความเชื่อมั่นในคุณค่าของงานนั้น งานที่กำลังทำก็จะมีความก้าวหน้าและพัฒนาจนประสบผลสำเร็จสูงสุด เมื่อได้ฟังธรรมจากสัตบุรุษบ่อยๆ ก็จะมี ความเชื่อที่มีเหตุผล คือ

๑) ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เชื่อมั่นว่า ได้ตรัสธรรม บัญญัติวินัยไว้ดีแล้ว ทรงเป็นผู้นำทางที่แสดงให้เห็นว่า หากฝึกตนดีแล้ว ก็สามารถเข้าถึงภูมิธรรมสูงสุด บริสุทธิหลุดพ้นได้

^{๗๐} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๒๕/๒๗., อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๐๔/๓๒๔.

^{๗๑} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๐๕/๓๒๖.

^{๗๒} อ.จ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๖๗.

^{๗๓} อ.จ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๐๒/๒๗๖.

^{๗๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๘/๘๑.

๒) กัมมสัทธา เชื่อว่ากรรมมีอยู่จริง คือ เชื่อว่าการกระทำโดยมีเจตนาย่อมเป็นกรรม ความชั่วหรือความดีที่ทำแล้วย่อมมีผล และผลดีผลชั่วต้องมีเหตุ ผลดีเกิดจากกรรมดี ผลชั่วเกิดจากกรรมชั่ว และเชื่อว่าสิ่งที่ปรารถนาสำเร็จได้โดยทำเหตุที่ถูกต้อง มิใช่ด้วยการอ้อนวอน

๓) วิปากสัทธา เชื่อว่าผลของกรรมมีอยู่จริง คือ เชื่อว่ากรรมที่ทำแล้วต้องมีผล และผลทุกอย่างย่อมมาจากเหตุ ไม่มีผู้สร้างผู้ลดบันดาล

๔) กัมมัสสกตาสัทธา เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตนเอง แต่ละคนจะต้องเสวยวิบากกรรม เป็นไปตามการกระทำของตน^{๗๕}

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาต้องการพัฒนาอินทรีย์ให้แก่กล้าขึ้นไปเรื่อยๆ เมื่อศรัทธาตั้งมั่นอย่างแก่กล้าแล้ว ก็จะส่งผลหนุนเนื่องให้อินทรีย์อื่นๆ ตั้งมั่นและแก่กล้าขึ้นไปด้วย กล่าวคือ ศรัทธา ทำให้เกิดความเพียร (วิริยะ) ความเพียรช่วยให้สติมั่นคง เมื่อสติมั่นคงแล้ว กำหนดอารมณ์ใดก็ได้สมาธิ เมื่อสมาธิดีแล้วก็จะเกิดความเข้าใจ มองเห็นถึงโทษของอวิชชาและตัณหาที่เป็นสาเหตุแห่งการเวียนว่ายตายเกิด และมองเห็นคุณค่าของพระนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะสงบสันติ ครั้นเมื่อรู้ชัดเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยตนเองแล้ว จะเกิดมีศรัทธาที่ยิ่งกว่าศรัทธาสามัญ หมุนเวียนกลับเป็นสัทธินทรีย์อีก^{๗๖} เหตุปัจจัยให้เกิดปัญญา (สัมมาทิฐิ) เริ่มต้นจากศรัทธา โดยอาศัยศรัทธาเป็นตัวส่งเสริมให้เกิดวิริยะ สติ สมาธิ น้อมเข้าสู่ปัจจัยภายใน คือ โยนิโสมนสิการ เป็นคุณเครื่องให้เกิดจินตามยปัญญา อันน้อมนำไปสู่ภาวนามยปัญญา ทำให้เกิดความเห็นที่ถูกต้องตรงตามความเป็นจริงในสังขารทั้งปวงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

๔. โยนิโสมนสิการ แปลว่า ทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย คือ เป็นธรรมอย่างเอกที่เป็นเหตุให้ธรรมต่างๆ ที่เป็นกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้นได้เกิดขึ้น และทำให้ละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วได้ตั้งที่ยังวิจิกิจฉาไม่ให้เกิดขึ้น และละวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้น เป็นเหตุให้เกิดกุศลธรรมและละอกุศลธรรม เป็นเหตุทำให้โพฆณค์เกิดขึ้นและเจริญบริบูรณ์ เป็นไปเพื่อความดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม

ภิกษุทั้งหลาย เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโสมนสิการ (การตั้งความเพียรชอบถูกวิธี) เราจึงได้บรรลุอนุตรวิมุตติ จึงได้ประจักษ์แจ้งอนุตรวิมุตติ แม้เธอทั้งหลายก็จะบรรลุอนุตรวิมุตติได้ ประจักษ์แจ้งอนุตรวิมุตติได้ เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโสมนสิการ

การทำในใจโดยแยบคายนี้ มีความหมายแค่นั้นเพียงใด โดยวิธีแสดงไวพจน์เห็นความหมายแยกเป็นแง่ๆ ดังต่อไปนี้

๑) อุบายมนสิการ แปลว่า คิดหรือพิจารณาอย่างแยบคายโดยอุบาย หรือคิดถูกวิธี หมายถึง คิดถูกวิธีที่จะให้เข้าถึงความจริง สอดคล้องเข้าแนวกบัสสัจจะ ทำให้หยั่งรู้สภาวลักษณะและสามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย

๒) ปถมนสิการ แปลว่า คิดเป็นทางหรือคิดถูกทาง คือ คิดได้ต่อเนื่องเป็นลำดับ จัดลำดับได้ หรือมีลำดับ มีขั้นตอน แล่นไปเป็นแถวเป็นแนว หมายถึง ความคิดเป็นระเบียบตามแนวเหตุผล เป็นต้น ไม่ยุ่งเหยิงสับสน ไม่ใช่ประเดี๋ยววกเวียนติดพันเรื่องนี้ ที่นี้ เดี่ยวเตลิดออกไปเรื่องนั้น ที่โน้น หรือกระโดดไปกระโดดมา ต่อเป็นขั้นเป็นอันไม่ได้ ทั้งนี้รวมทั้งความสามารถที่จะชักความนึกคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง

^{๗๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๒/๕๒๘.

^{๗๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๐/๓๓๓.

๓) การณมนสิการ แปลว่า คิดตามเหตุ คิดค้นเหตุ คิดตามเหตุผล หรือ ความอย่างมีเหตุผล หมายถึง การคิดสืบค้นตามแนวความคิดสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย พิจารณาสืบสาวหาเหตุ ให้เข้าใจถึงต้นเค้าหรือแหล่งที่มา ซึ่งส่งผลต่อเนื่องมาตามลำดับ

๔) อุปาทกมนสิการ แปลว่า คิดให้เกิดผล คือ ใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์ เล็งถึงการคิดอย่างมีเป้าหมาย ท่านหมายถึง การคิดการพิจารณาทำให้เกิดกุศลธรรม เช่น ปลุกเร้าให้เกิดความเพียร การรู้จักคิดหนทางที่ทำให้หายขาดกลัว ให้หายโกรธ การพิจารณาที่ทำให้มีสติ หรือทำให้จิตใจเข้มแข็งมั่นคง เป็นต้น

ทั้ง ๔ ข้อนี้ เป็นการแสดงลักษณะด้านต่างๆ ของความคิดที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการที่เกิดขึ้นครั้งหนึ่งๆ อาจจะมีลักษณะครบที่เดียวทั้ง ๔ ข้อ หรือเกือบครบทั้งหมด พอสรุปความได้ว่า คิดถูกวิธี คิดมีระเบียบ คิดมีเหตุผล และคิดให้เกิดกุศล

๒.๘.๔ การบรรลุดุธรรมในขณะฟังธรรมของปฐมสาวก

ในคัมภีร์วินัยปิฎก มหาวรรค ปัญจวัคคียกถา เรื่องทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสบอกการตรัสรู้ธรรมด้วยการเจริญมัชฌิมาปฏิบัติภา กิษุปัญจวัคคีย์ ก็เข้าใจว่า พวกเขา ก็ควรปฏิบัติเช่นเดียวกัน เปรียบเหมือนคนที่หายจากโรคร้ายด้วยการกินยาขนานหนึ่งแล้วเล่าให้ผู้อื่นเป็นโรคเดียวกันได้ทราบ ผู้ฟังก็จะเข้าใจได้ว่าควรกินยาขนานนั้นเหมือนกัน เนื่องจากภิกษุปัญจวัคคีย์ที่ฟังธรรมอยู่ในขณะนั้น เป็นผู้ที่มีคุณสมบัติเหมาะที่จะบรรลุดุธรรมเป็นครั้งแรกก่อนบุคคลอื่นจึงเข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้า พวกท่านได้กำหนดรู้ทุกขสังขที่ปรากฏในขณะนั้น และพัฒนาวิปัสสนาปัญญาให้เจริญขึ้นตามลำดับ จนสามารถทำพระนิพพานให้แจ้งด้วยมรรคญาณทั้ง ๔ การแห่งตลอดอริยสัจ ๔ ด้วยการกำหนดรู้รูปนามในปัจจุบันขณะจนบรรลุมรรคผลในขณะฟังธรรมจึงมีได้แน่นอน^{๗๗} เมื่อพระโณททัตถะปฏิบัติตามคำสั่งสอนในพระสูตรโดยการกำหนดรู้สภาวะธรรมในปัจจุบันขณะ เช่น สภาวะเห็น สภาวะได้ยิน ความเข้าใจ ความเลื่อมใส ความปิติยินดี หรือการกระทบสัมผัส เป็นต้น ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม บรรลุเป็นพระโสดาบันเมื่อจบพระธรรมเทศนา อาจเป็นไปได้ว่าพระโณททัตถะสามารถพัฒนาอริยมรรคมีองค์ ๘ จนบรรลุมรรคผล ในขณะที่ได้ฟังคำอธิบายเกี่ยวกับทางสายกลางที่อยู่ตอนต้นของพระสูตรนี้ หรือกำหนดรู้ตามที่เข้าใจจนบรรลุดุธรรมในเวลาฟังคำอธิบายเกี่ยวกับอริยสัจ ๔ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อท่านฟังข้อความว่า ทุกขสังขเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ และมรรคสังขเป็นธรรมที่ควรอบรม ก็กำหนดรู้อุปาทานขันธ และเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ไปด้วยพร้อมกันจนบรรลุดุธรรม แม้พรหม ๑๘ โภกิตที่ได้ฟังพระสูตรนี้ก็บรรลุดุธรรมด้วยวิธีเดียวกัน อีกทั้งเทวดาจำนวนนับไม่ถ้วนก็ได้ดวงตาเห็นธรรมในครั้งนั้นเช่นกัน เหล่าภิกษุปัญจวัคคีย์มีความปิติโสมนัสจากการฟังพระธรรมเทศนานี้ จึงเปล่งสาธุการ ๓ หน เพื่อแสดงความปลาบปลื้มของตน^{๗๘}

การบรรลุดุธรรมในขณะฟังธรรม ผู้ฟังต้องมีความพร้อมในการฟังธรรม เป็นผู้มีศรัทธา มีความเชื่อในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ที่มีวาระจิตถึงธรรมอันยิ่ง เป็นผู้ที่มีอินทรีย์แก่กล้า เป็นผู้ที่มีสภาวะธรรมถึงพร้อมและเหมาะสม รวมถึงอุปนิสัยที่อาจจะเกิดขึ้นในภพก่อนๆ

^{๗๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒-๒๔/๑๘-๓๑.

^{๗๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีลยาตอ), **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, Ph.D.) ตรวจชำระ, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๓๒๘.

จนกระทั่งอุปนิสัยในปัจจุบันมีผลต่อการฟังธรรม การคบสัตบุรุษแล้วได้ฟังสัทธรรมอันประเสริฐด้วยจิตที่มีสัมมาทิฐิ เกิดความศรัทธาเชื่อว่า หนทางนี้เป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์ แล้วน้อมจิตเข้าสู่โยนิโสมนสิการด้วยปัญญา ทำให้เกิดความเห็นที่ถูกต้องตามความเป็นจริงว่า สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนี้เป็นทุกข์ สิ่งนี้เป็นอนัตตา จิตเข้าสู่อริยมรรคมีองค์ ๘ เหมือนเช่นปัญจวัคคีย์ที่ได้ฟังธรรมแล้วบรรลุมรรคผล นิพพาน

๒.๙ การบรรลุโลกุตตรธรรม

โลกุตตรธรรม หมายถึง การบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง เพราะเป็นธรรมที่ข้ามพ้นไปจากโลก คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ โลกุตตร มาจากคำว่า โลก+อุตตร โลก หมายถึง โลกทั้ง ๓ คือ กามโลก คือ กามภูมิ, รูปโลก คือ รูปภูมิ และ อรูปโลก คือ อรูปภูมิก็ได้ อีกนัยหนึ่ง คำว่า โลก หมายถึงการเกิดดับก็ได้ อุตตร มีความหมายว่า เหนือ หรือ พ้น คำว่า โลกุตตรสงฆาต แปลว่า ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นโลกุตตระ สมจริงดังสาธกว่า กตเม ชมมา โลกุตตรา จตตารโ จ อริยมคคา จตตาริ จ สามณณผลานิ อสงขตา จ ธาตุ, อิเม ชมมา โลกุตตรา “ธรรมเหล่าใดชื่อว่า โลกุตตระ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ อสังขตา ๑ ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า โลกุตตระ”^{๗๙}

ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ได้กล่าวถึง โลกุตตรธรรม ๙ ไว้ดังนี้

๑. มรรค ๔
๒. ผล ๔
๓. นิพพาน ๑

๒.๙.๑ มรรค ๔

หมายถึง ธรรมที่นำข้ามพ้นจากสังสารวัฏ ข้ามพ้นจากปุถุชนสู่ความเป็นอริยบุคคล และจากอริยบุคคลเบื้องต่ำ สู่อริยบุคคลเบื้องสูง รับโลกุตตรอารมณฺ์ คือ อารมณฺ์เหนือสภาพที่มีอยู่ในโลกทั้งหลาย ได้แก่ นิพพาน มีอำนาจเหนือโลกีย์ คือ สามารถประหาณอนุสัยกิเลสได้โดยเด็ดขาด มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติมรรค ๑ สกทาคามิมรรค ๑ อนาคามิมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑

๑. โสดาปัตติมรรค ทำให้เป็นโสดาปัตติมรรคบุคคล พ้นจากอบายภูมิจนโดยเด็ดขาด ประหาณอนุสัยกิเลสได้โดยเด็ดขาด ๒ อย่าง ได้แก่ ทัฏฐานุสัยกับวิจิกิจฉานุสัย เป็นสมุจเฉทพหวนมรรคอันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานที่แรก มรรคอันให้ถึงความเป็นพระโสดาบัน เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สิลัพพตปราชัย

๒. สกทาคามิมรรค ทำให้เป็นสกทาคามิมรรคบุคคล ประหาณอนุสัยกิเลสที่เหลือจากโสดาปัตติมรรคประหาณแล้ว โดยการทำให้เบาบางลงอีก เรียกว่า ตนุกรพหวน มรรคอันให้ถึงความ เป็นพระสกทาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อต้นกับทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง

๓. อนาคามิมรรค ทำให้เป็นอนาคามิมรรคบุคคล ประหาณอนุสัยกิเลสที่เหลือเพิ่มอีก ๒ คือ กามราคะนุสัยกับปฏิฆานุสัยโดยเด็ดขาด เรียกว่า สมุจเฉทพหวน ทำให้ข้ามพ้นจากมัชฌิมสังสาร คือ สังสารวัฏเบื้องกลาง ได้แก่ กามสุคติภูมิ ๗ มรรคอันให้ เป็นพระอนาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้ง ๕

^{๗๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๖๖๐.

๔. อรหัตตมรรค ทำให้เป็นอรหัตตมรรคบุคคล ประหาณอนุสัยกิเลสที่เหลือทั้งหมด คือ ภวราคานุสัย มานานุสัย และอวิชขานุสัยโดยเด็ดขาด เรียกว่า สมุจเฉทพหวน มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ เป็นเหตุละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐^{๘๐}

๒.๙.๒ ผล ๔

หมายถึง ผลจิตทำหน้าที่เสพอารมณโดยความเป็นขณะ คือ รับพระนิพพานเป็นอารมณหลังจากที่มรรคได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอภากลิทธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องรอกาลเวลา เป็นผลแห่งมรรค มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติผล ๑ สกทาคามิผล ๑ อนาคามิผล ๑ อรหัตตผล ๑

๑. โสดาปัตติผล เป็นจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณโดยความเป็นขณะ คือ รับพระนิพพาน เป็นอารมณที่โสดาปัตติมรรคได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอภากลิทธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องรอกาลเวลา คือ เกิดต่อจากที่โสดาปัตติมรรคจิตดับลงแล้วโดยทันที ไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นระหว่าง ข้ามพ้นจากสังสาระเบื้องต่ำ ที่เรียกว่า เภฏฐิมสังสาร คือ อบายภูมิ ๔ โดยเด็ดขาด เสวยวิมุตติสุขจากการที่โสดาปัตติมรรคได้ประหาณกิเลสสิ้นสุดลงแล้ว ทำให้เป็นโสดาปัตติผลบุคคลหรือพระโสดาบันบุคคล

๒. สกทาคามิผล เป็นจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณโดยความเป็นขณะ คือ รับพระนิพพาน เป็นอารมณที่สกทาคามิมรรคได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอภากลิทธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องรอกาลเวลา คือ เกิดต่อจากที่สกทาคามิมรรคจิตดับลงแล้วโดยทันที ไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นระหว่าง เสวยวิมุตติสุขจากการที่สกทาคามิมรรคได้ประหาณกิเลสสิ้นสุดลงแล้ว ทำให้เป็นสกทาคามิผลบุคคลหรือพระสกทาคามีบุคคล

๓. อนาคามิผล เป็นจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณโดยความเป็นขณะ คือ รับพระนิพพาน เป็นอารมณที่อนาคามิมรรคได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอภากลิทธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องรอกาลเวลา คือ เกิดต่อจากที่อนาคามิมรรคจิตดับลงแล้วโดยทันที ไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นระหว่าง เสวยวิมุตติสุขจากการที่สกทาคามิมรรคได้ประหาณกิเลสสิ้นสุดลงแล้ว ทำให้เป็นอนาคามิผลบุคคลหรือพระอนาคามีบุคคล

๔. อรหัตตผล เป็นจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณโดยความเป็นขณะ คือ รับพระนิพพาน เป็นอารมณที่อรหัตตมรรคญาณได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว เป็นอภากลิทธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องรอกาลเวลา คือ เกิดต่อจากที่อรหัตตมรรคญาณจิตดับลงแล้วโดยทันที ไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นระหว่าง เสวยวิมุตติสุขจากการที่อรหัตตมรรคญาณได้ประหาณกิเลสสิ้นสุดลงแล้ว ทำให้เป็นอรหัตตผลบุคคลหรือพระอรหันต์

๒.๙.๓ นิพพาน ๑

นิพพาน มาจากคำว่า นิ+วาน นิ แปลว่า ออกไป หรือ พ้นไป วาน แปลว่า ตัณหา เครื่องร้อยรัด รวมกันเป็น นีวาน แปลง ว เป็น พ แล้วซ้อน พ อีกตัวหนึ่ง สำเร็จรูปเป็น นิพพาน แปลว่า ธรรมชาติที่พ้นไปจากตัณหาเครื่องร้อยรัด หรือธรรมชาติที่ออกไปจากตัณหาเครื่องร้อยรัด ธรรมชาติที่ชื่อว่า นิพพาน เพราะอรรถว่า ออกจากตัณหา ที่ท่านเรียกว่า “วานะ” เพราะร้อยรัด คือ

^{๘๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖๔.

เย็บไว้ซึ่งภพน้อยและภพใหญ่ หรือเพราะอรรถว่า เป็นเครื่องดั่งไฟ มีไฟ คือ รากะ เป็นต้น นิพพานัน ปน ฝ่ายนิพพานที่พระพุทธเจ้าว่าเป็นโลกุตตระ อันพระอริยะพึงเห็นแจ้งด้วยมรรคญาณทั้ง ๔ เป็น อารมณฺ์ของมรรคและผล เรียกว่า นิพพาน เพราะหลีกออกจากตัณหาที่เรียกว่า วาณะ^{๘๑}

นิพพาน หมายถึง สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว ภาวะที่เป็นสุขสูงสุด เพราะ ไร้กิเลส ไร้ทุกข์ เป็นอิสรภาพสมบูรณ์

ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร) ได้จำแนกลักษณะพิเศษของนิพพาน ประกอบด้วย ๔ อย่าง ได้แก่

- ๑) สนตลิกุณฺ์ มีความสงบจากกิเลส และรูปนามชั้น ๕ เป็นลักษณะ
- ๒) อัจจุติรส มีความเคลื่อนไหวแตกต่างเป็นกิจ
- ๓) อนิมิตตปจฺจุปฺภูจฺจํ ว่า นิสสรณปจฺจุปฺภูจฺจํ ว่า มีการไม่มีนิมิต เครื่องหมายเป็นผลปรากฏ หรือมีการสลัดออกจากภพเป็นผลปรากฏ
- ๔) ปทฺฏจฺจํ น ลพฺภติ ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจาก ความเป็นชั้น ๕ อายตนะ ธาตุ สังขาร จึงไม่มีปัจจัยใดๆ มาปรุงแต่งให้เกิด และพระนิพพานไม่มีการ เกิด ดับ ฉะนั้น จึงไม่มีอะไรมาให้เกิดให้ดับได้^{๘๒}

พระอนุรุธาจารย์ ได้พรรณาสภาพของนิพพาน เพื่อแสดงให้เห็นว่า นิพพาน คือ อะไรไว้ ๕ ประการ โดยประพันธ์เป็นคาถาสังคหะ คาถาที่ ๑๓ ว่า

ปทฺมจฺจตมจฺจนฺตํ อสงฺขตมฺนุตฺตรํ
นิพพานมิตฺติ ภาสฺนติ วานมุตฺตา มฺหเสโย

พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้แสวงหาซึ่งคุณอันยิ่งใหญ่ คือ ศีลชั้น ๕ สมာธิชั้น ๕ ปัญญา ชั้น ๕ ผู้พ้นแล้วจากตัณหาเครื่องร้อยรัด ย่อมกล่าวสภาวะธรรมชนิดหนึ่งที่เข้าถึงได้ มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่ เกี่ยวด้วยสังขตธรรม ไม่มีความตาย และก้าวล่วงไปจากชั้น ๕ เสียได้ ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นธรรมที่ประเสริฐสุดนั้นว่า นิพพาน^{๘๓}

สภาพของนิพพาน ๕ ประการ ที่กล่าวข้างต้น มีความหมาย ดังนี้

๑. ปะทัง แปลว่า ส่วนหนึ่ง หมายความว่า สภาวะธรรมชนิดหนึ่งที่เข้าถึงได้ มีอยู่ โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวข้องกับสังขตธรรม ได้แก่ พระนิพพาน

๒. อัจจฺจตัง แปลว่า ธรรมที่ไม่ตาย หมายความว่า ไม่มีการเกิด ไม่มีการตาย เพราะ ความตายจะมีได้ก็ต้องมีความเกิด เมื่อไม่มีความเกิดแล้ว ความตายก็มีไม่ได้ ได้แก่ พระนิพพาน

๓. อัจจฺจนฺตัง แปลว่า ธรรมที่ก้าวล่วงชั้น ๕ ที่เป็นอดีตและอนาคต ได้แก่ พระ นิพพาน

^{๘๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), *อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี*, แปลโดย พระคันธสารา ภิกขุ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๖๖๐.

^{๘๒} ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๕๑), หน้า ๓๘.

^{๘๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, *ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖*, พิมพ์ครั้งที่ ๘. (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๔๔.

๔. อะสังขะตั้ง แปลว่า ธรรมที่ไม่ได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ พระนิพพาน

๕. อะนุตตะรัง แปลว่า เป็นธรรมที่ประเสริฐ ได้แก่ พระนิพพาน

ประเภทของพระนิพพานยังแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑) นิพพาน ว่าโดยสภาวลักษณะมีอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ หมายความว่า ธรรมชาติที่สงบจากกิเลสและขันธ ๕ ทั้งหมด

๒) นิพพาน ว่าโดยปริยายแห่งเหตุ คือ การเข้าถึง มี ๒ อย่าง คือ

(๑) สอุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่เป็นไปกับด้วยขันธ ๕ คือ วิกขาและกัมมชรูปที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทิฏฐธัมมนิพพาน

(๒) อนุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่ไม่มีขันธ ๕ คือ วิกขาและกัมมชรูปเหลืออยู่ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัมปรายิกนิพพาน^{๘๔}

๓) นิพพาน ว่าโดยสภาพความเป็นอยู่ มี ๓ อย่าง

(๑) อนิมิตตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย รูปร่างสีนฐาน สีสนวรรณะ แต่อย่างไรเลย ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจนเห็นสามัญลักษณะหรือไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง เห็นความไม่เที่ยง อันปราศจากนิมิตเครื่องหมายเช่นนี้แล้ว และเพ่งอนิจจังต่อไปจนบรรลุมรรคผล มีนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นอนิจจังนั้น มีชื่อว่า อนิมิตตนิพพาน ผู้มีอนิมิตตนิพพานเป็นอารมณ์ บุญญาธิการแต่ปางก่อนแรงด้วยศีล

(๒) อัปภินิหิตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลกะ และไม่มีตัณหาที่เป็นตัวต้องการอยู่ในนิพพานนั้น ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจนเห็นไตรลักษณ์ คือ ทุกข์ เห็นความทนอยู่ไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไป อันหาเป็นปณิธิที่ตั้งไม่ได้เช่นนี้แล้ว และเพ่งทุกข์ต่อไปจนบรรลุมรรคผล มีนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นทุกข์นั้น มีชื่อว่า อัปภินิหิตนิพพาน ผู้มีอัปภินิหิตนิพพานเป็นอารมณ์ บุญญาธิการแต่ปางก่อนแรงด้วยสมาธิ

(๓) สุกญุตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้นสุญจล้นจากกิเลสและขันธ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่แล้ว ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจนเห็นไตรลักษณ์ คือ อนัตตา เห็นความไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ อันเป็นความว่างเปล่าเช่นนี้แล้ว และเพ่งอนัตตาต่อไปจนบรรลุมรรคผล มีนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นอนัตตานั้น มีชื่อว่า สุกญุตนิพพาน ผู้ที่มีสุกญุตนิพพานเป็นอารมณ์นี้ บุญญาธิการแต่ปางก่อนแรงด้วยปัญญา^{๘๕}

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้กล่าวถึงความปรารถนาพระนิพพานที่จัดว่าเป็นภวตัณหา คือ ผู้ที่ไม่เข้าใจในสภาวะความเป็นอยู่ของพระนิพพานดีพอ เมื่อได้ยินว่า พระนิพพานนั้น เป็นแดนสุขาวดี เมื่อไปอยู่ในพระนิพพานแล้ว จะไม่มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย มีชีวิตอยู่ชั่วนิรันดร์

^{๘๔} ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๒.

^{๘๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖**, พิมพ์ครั้งที่ ๘. (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๖), หน้า ๑๔๘.

ทั้งไม่มีความทุกข์ทางกายทุกข์ทางใจ เมื่อคิดเช่นนี้แล้ว ก็ปรารถนาอยากไปนิพพาน เพื่อเสวยความสุข และมีชีวิตนิรันดร์นั้น โดยคิดว่า นิพพานนั้น เป็นภพภูมิหนึ่ง ที่ยังมีรูปนามไปสถิตอยู่ เพื่อเสวยความสุข ฉะนั้น ความปรารถนาพระนิพพานของบุคคลจำพวกนี้ จัดว่าเป็น ภาวตัณหา ความยินดีพอใจในความเห็นภพภูมิว่า เทียงแท้ มั่นคง

นอกจากนี้ท่านยังกล่าวถึงลักษณะของความปรารถนาพระนิพพานที่จัดว่าเป็น วิภวตัณหาไว้ว่า ผู้ที่ไม่เข้าใจสภาวะธรรมชาติของพระนิพพานดีพอ เมื่อได้ยินว่า พระนิพพานนั้นไม่มีความทุกข์กายทุกข์ใจแต่ประการใด มีแต่ความสุขล้วนๆ เพราะเป็นธรรมที่พ้นจากโลก และไม่ต้องการความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ที่เรียกว่า อมตะ นั้น แต่คิดไม่ถึงว่า สภาพความไม่เกิดของพระนิพพานนั้นคืออะไร ซึ่งธรรมดาความสุขกายสุขใจจะเกิดขึ้นได้ โดยไม่เกี่ยวกับการเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา หรือพรหมที่อยู่ในโลกนั้นไม่มี ฉะนั้น ความปรารถนาพระนิพพานของบุคคลจำพวกนี้ จัดเป็นวิภวตัณหา ความยินดีพอใจในความเห็นว่าภพภูมิ ชาติสุญญ^{๘๖}

ดังนั้น การบรรลุโลกุตตรธรรม คือ การบรรลุธรรมที่เหนือโลก หรือธรรมที่พ้นจากโลก รับโลกุตตรอารมณ์ คือ อารมณ์เหนือสภาพที่มีอยู่ในโลกทั้งหลาย ได้แก่ มรรคจิต ๔ ผลจิต ๔ อันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานที่แรก คือ พระอริยบุคคล มีพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี จนถึงพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด คือ พระอรหันต์เท่านั้น อันพึงเห็นแจ้งด้วยมรรคญาณทั้ง ๔ เป็นอารมณ์ของมรรค ผล นิพพาน เพราะหลักออกจากตัณหา ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จสิ้นสุดลงแล้ว

๒.๑๐ ระดับการบรรลุธรรม

ลำดับขั้นของการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา หมายถึง อริยบุคคล มี ๔ ระดับ ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ เรียงตามลำดับตั้งแต่ระดับเริ่มต้นจนถึงระดับสูงสุด อริยบุคคลจะต้องมีความรู้และความสามารถทางธรรมในการละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ข้อ เป็นขั้นๆ คือ ละตั้งแต่สังโยชน์เบื้องต่ำจนถึงละสังโยชน์เบื้องสูง ซึ่งจัดได้ว่าเป็นแนวทางการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ในระดับต่างๆ ทางพระพุทธศาสนาได้กำหนดว่า บุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลนั้นจะต้องละสังโยชน์ คือ กิเลสเป็นเครื่องมัดสรรพสัตว์ไว้กับทุกข์ไปพร้อมกับความเจริญก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งละสังโยชน์ ๑๐ ประการ คือ^{๘๗}

๑. สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นว่า เป็นตัวของตน ได้แก่ เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นตัวตน มีความเที่ยง ยั่งยืน เป็นต้น

๒. วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัย ได้แก่ ความลังเลสงสัย ไม่แน่ใจในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด เรื่องกรรมตีกรรมชั่ว มีผลจริงหรือไม่ เป็นต้น

๓. สีลัพพตปรามาส คือ ความถือมั่นศีลพรต ได้แก่ ความถือมั่นรักษาศีลพรต โดยสักว่าทำตามกันไปอย่างงมงาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ก็อาศัยศีลและวัตรเท่านั้น

^{๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๙.

^{๘๗} พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ก.

๔. กามฉันทะ คือ ความพอใจในกาม ได้แก่ ความกำหนัดยินดีในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นต้น

๕. พยาบาท คือ ความยินร้าย ได้แก่ ความกระทบกระทั่งใจ หรือความหงุดหงิดขัดเคืองใจ เป็นต้น

๖. รุปราคะ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปमान ได้แก่ ความติดใจปรารถนาอยากเกิดในรูปภพ เป็นต้น

๗. อรูปราคะ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปमान ได้แก่ ความติดใจหรือความปรารถนาอยากเกิดในอรูปภพ เป็นต้น

๘. มานะ คือ ความถือตัว ได้แก่ ความสำคัญตนว่า เป็นนั่น เป็นนี่ เป็นต้น

๙. อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน ได้แก่ ความที่จิตซัดส่าย หรือจิตวอกแวก เป็นต้น

๑๐. อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้ง ได้แก่ ความหลง หรือความไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริงในอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นต้น

การละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลพทปรามาส กามฉันทะ และ พยาบาท เป็นสังโยชน์เบื้องต่ำชั้นหยาบเรียกว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์^{๘๘} การละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ รุปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา เป็นสังโยชน์เบื้องสูงชั้นละเอียด เรียกว่า อุทรมภาคิยสังโยชน์ พระพุทธศาสนาได้แบ่งระดับการบรรลุธรรมออกเป็น ๔ ระดับ จัดเป็นคู่ได้ ๔ คู่ คือ มรรค ๔ ผล ๔ ดังนี้

๒.๑๐.๑ การบรรลุธรรม ๔ ระดับ

๒.๑๐.๑.๑ การบรรลุธรรมระดับที่ ๑

พระโสดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสสมรรคหรือผู้เดินตามทางที่ถูกต้องอย่างแท้จริง^{๘๙} คือ ปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง การบรรลุธรรมระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลพทปรามาส การบรรลุธรรมในระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่า โสดาปัตติมรรค ระดับผลเรียกว่า โสดาปัตติผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระโสดาบัน พระอริยบุคคลระดับพระโสดาบันนี้ ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลพทปรามาสได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้อีกไม่เกิน ๗ชาติ พระโสดาบันมี ๓ ประเภท คือ

๑) เอกพีชีโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้มีพีช คือ อตภาพเดียว คือ เกิดอีกครั้งเดียวก็จะได้บรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๙๐}

^{๘๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๐/๑๐๖.

^{๘๙} อัมพร จันทรรัตน์, “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติตั้งกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๑๐.

^{๙๐} อ.ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒., อ.ต.ก.ฎีกา (บาลี) ๒๘๘/๒๓๗.

๒) โกลังโกลโสตาบัน หมายถึง พระโสตาบันผู้เมื่อจะเกิดในภพใหม่ เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ได้ ๒ หรือ ๓ ภพ และถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็ไม่เกิดในตระกูลต่ำ คือ เกิดในตระกูลที่มีโอกาสสมบัตินั้น ก็จะได้บรรลอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๙๑}

๓) สัตตักขัตตูปรมโสตาบัน หมายถึง พระโสตาบันผู้ละสังโยชน์ เบื้องต่ำ ๓ ประการได้แล้ว เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย ๔ มีความแน่นอนที่จะตรัสรู้มรรค ๓ เบื้องสูง เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ได้ไม่เกิน ๗ ครั้งก็จะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์^{๙๒}

๒.๑๐.๑.๒ การบรรลุธรรมระดับที่ ๒

พระสกทาคามี หมายถึง ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็สามารถกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ ผู้ได้บรรลุธรรมระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในชั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิและปัญญา ทำสังโยชน์ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสให้หมดสิ้นไป และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง การบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่า สกทาคามีมรรค ระดับผลเรียกว่า สกทาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระสกทาคามี

พระอริยบุคคลระดับพระสกทาคามีนี้ ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง จะกลับมาเกิดอีกเพียงชาติเดียวเท่านั้นก็จะดับขันธปรินิพพาน แต่การจะเกิดที่ไหนนั้นได้จำแนกไว้ ๕ ประเภท คือ

- ๑) ผู้บรรลุใน (มนุษย์) โลกนี้ แล้วปรินิพพานในโลกนี้เอง
- ๒) ผู้บรรลุในโลกนี้ แล้วปรินิพพานในเทวโลก
- ๓) ผู้บรรลุในเทวโลกนี้ แล้วปรินิพพานในเทวโลกนั่นเอง
- ๔) ผู้บรรลุในเทวโลกนี้ แล้วเกิดในโลกนี้จึงปรินิพพาน
- ๕) ผู้บรรลุในโลกนี้ แล้วไปบังเกิดในเทวโลก แล้วหมดอายุกลับมาเกิด

ในโลกนี้ จึงปรินิพพาน^{๙๓}

๒.๑๐.๑.๓ การบรรลุธรรมระดับที่ ๓

พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่สุดไม่เวียนกลับมาอีก ผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลและสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ ๕ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และพยาบาท ให้หมดสิ้นไป^{๙๔} การบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่า อนาคามีมรรค ระดับผลเรียกว่า อนาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอนาคามี พระอริยบุคคลระดับพระอนาคามีนี้ต้องละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และพยาบาทได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน เมื่อ

^{๙๑} อภ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๘/๓๐๑-๓๐๒.

^{๙๒} อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒.

^{๙๓} วิสุทธิติ.มหาฐีกา (ไทย) ๓/๓๒๖/๕๖๙.

^{๙๔} อัมพร จันทรรัตน์, “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติจุดตั้งกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (วิปัสสนาภาวนา), (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๑๑.

พระอนาคามีไปบังเกิดในพรหมโลกบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว ดับขันธปรินิพพานในพรหมโลกนั้น พระอนาคามี มี ๕ ประเภท^{๙๕} คือ

๑) พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่าง คือ เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่ง แล้วอายุยังไม่ถึงกึ่งก็ปรินิพพาน มี ๓ จำพวก คือ

(๑) พวกที่เกิดในชั้นสุทธาวาสอวิหาซึ่งมีอายุ ๑,๐๐๐ กัป แต่ก็บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันที่เกิด ถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิด ก็บรรลุภายใน ๑๐๐ กัป

(๒) พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิด ก็บรรลุภายใน ๒๐๐ กัป

(๓) พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิด ก็บรรลุภายใน ๔๐๐ กัป

๒) พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วจวนจะถึงปรินิพพาน คือ อายุพ้นกึ่งแล้วจวนจะถึงสิ้นอายุจึงปรินิพพาน

๓) พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก

๔) พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก

๕) พระอนาคามีผู้มีกระแสนเบื้องบนไปสู่อกนิภฏฐภพ คือ เกิดในสุทธาวาสจนถึงอกนิภฏฐภพแล้วปรินิพพานในภพนั้น พระอนาคามีผู้ที่แก่กล้าในสัทธินทรีย์เกิดในพรหมโลกชั้น อวิหาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในวิริยินทรีย์เกิดในชั้นอตปภาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในสตินทรีย์เกิดในชั้นสุทิสสาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในสมาธิในทรีย์เกิดในชั้นสุทิสสิภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในปัญญาในทรีย์เกิดในอกนิภฏฐภูมิ

๒.๑๐.๑.๔ การบรรลุธรรมระดับที่ ๔

พระอรหันต์ หมายถึง พระอริยบุคคลชั้นสูงสุด ผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ละสังโยชน์ ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาให้หมดสิ้นไป การบรรลุธรรมระดับนี้ระดับมรรคเรียกว่า อรหัตตมรรค ระดับผลเรียกว่า อรหัตตผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอรหันต์ พระอริยบุคคลระดับพระอรหันต์นี้ นอกจากจะประหาณกิเลสได้โดยสิ้นเชิง และละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการได้อย่างเด็ดขาดแล้ว ท่านยังสามารถเข้าอรหัตตผลสมาบัติ เสวยอารมณ์พระนิพพานได้ตามจิตปรารถนา และเมื่อท่านหมดกิเลสอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ไม่เกิดอีกต่อไป พอถึงอายุขัยแล้วท่านก็จะดับขันธปรินิพพาน พระอรหันต์นั้นมีหลายประเภทดังที่ได้กล่าวแล้ว เป็นต้น

๒.๑๑ ประเภทของพระอรหันต์

ในบรรดาทักษิณียบุคคล หรือพระอริยบุคคล ที่ได้จำแนกประเภทให้ทราบทั้งหมด ซึ่งมีจำนวนมากนั้น ในฐานะที่พระอรหันต์เป็นบุคคลสูงสุด ผู้จบสิ้นกิเลส เป็นอิสระ เสรีจล้นภาวา เป็นภาวิตแล้วบรรลุจุดหมาย ไม่มีอะไรจะต้องทำเพื่อประโยชน์ตนอีกต่อไป เป็นผู้มุ่งบำเพ็ญปรัตถะเพื่อ

^{๙๕} อัง.ติก. (ไทย) ๑๑/๓๓๓/๓๔๑.

ประโยชน์สุขแห่งพหุชน เพื่อเกื้อการุณย์แก่ชาวโลก จึงควรแยกออกมาแสดงให้เห็นชัดเจนจำเพาะเป็นหมวดหนึ่ง พระอรหันต์ ๒ ประเภทดังที่ได้แสดงให้เห็นนี้ สามารถแยกออกไปอีกตามคุณสมบัติพิเศษที่ได้และไม่ได้ ดังนี้

๑. พระปัญญาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ ผู้ที่มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนาอาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอัสวัภยญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่เกินรูปมาณ ๔ ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ไม่ได้โลกียอภิญา ๕ เป็นต้น จำแนกได้ ดังนี้

๑) พระสุกขวิปัสสก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน

๒) พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้มาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาใน

ภายหลัง

๓) พระปฏิสัมภีทปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔ คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔

ประการ คือ

(๑) อตถปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ หรือปริชาแจ้งเจนในความ

หมาย

(๒) ธัมมปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในธรรม หรือปริชาแจ้งเจนในหลัก

(๓) นิรุตติปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ หรือปริชาแจ้งเจนในภาษา

(๔) ปฎิภาณปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในปฎิภาณ หรือปริชาแจ้งเจนใน

ความคิดพันการ^{๙๖}

๒. พระอุกโตภาควิมุตติ แปลว่า ผู้หลุดพ้นในส่วนทั้งสอง คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุสสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือ ด้วยวิกขัมภณะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิมาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง จำแนกได้ดังนี้

๑) พระอุกโตภาควิมุตติ คือ พระอรหันต์ผู้ได้สมณะถึงอรุสมาณอย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้โลกียวิชชา โลกียอภิญา

๒) พระเตวิชชะ พระอรหันต์ผู้ได้วิชชา ๓ คือ พระอุกโตภาควิมุตตินั้น ผู้ได้วิชชา ๓ ด้วย คือ

(๑) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณเป็นเหตุระลึกได้ซึ่งชั้นที่ เคยอาศัยอยู่ในก่อน แปลงง่าย ๆ ว่า ระลึกชาติได้

(๒) จุตูปปาตญาณ ญาณหยั่งรู้การจุติ และอุบัติของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม ถือกันว่าตรงกับทิพพจักขุ หรือทิพยจักขุ

(๓) อาสวัภยญาณ ญาณหยั่งรู้ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หรือความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ

๓) พระฉฬภิญญา พระอรหันต์ผู้ได้อภิญา ๖ คือ พระอุกโตภาควิมุตตินั้นผู้ได้อภิญา ๖ ด้วย คือ

^{๙๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๒๙๖.

- (๑) อิทธิวิธี ความรู้ที่ได้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้
- (๒) ทิพโสตญาณ ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์
- (๓) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ คือ ทายใจเราได้
- (๔) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
- (๕) ทิพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์
- (๖) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

๔) พระปฏิสัมภีที่ปตตะ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตติผู้บรรลุปฏิสัมภี ๔ อย่าง ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

เมื่อรวมเข้าเป็นชุดเดียวกัน และเรียงลำดับตามชื่อที่ใช้เรียก มี ๖ นาม ดังนี้

- (๑) สุขขวิปัสสก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน
- (๒) ปัญญาวิมุตติ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (ที่นอกจากสุขขวิปัสสก)
- (๓) อุกโตภาควิมุตติ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน
- (๔) เตวิชชะ ผู้ได้วิชา ๓
- (๕) ฉฬภิญโญ ผู้ได้อภิญญา ๖
- (๖) ปฏิสัมภีที่ปตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภี ๔

พระอรหันต์องค์ใดเป็นทั้งฉฬภิญโญและปฏิสัมภีที่ปตตะ ย่อมเป็นผู้มีคุณสมบัติครบถ้วนบริบูรณ์ ครอบคลุมทั้งหมด

๒.๑๒ การบรรลุธรรม ๕ ขณะ

การบรรลุธรรมสามารถจำแนกประเภทแห่งนิพพานได้ ๕ ประเภท คือ

๑) วิกขัมภนนิพพาน ได้แก่ การดับกิเลสด้วยการข่มไว้ การที่ผู้เจริญปฐมฌานดับนิวรณ์ด้วยการข่มไว้ คือ ข่มไว้เพราะสมถกัมมัฏฐาน เช่น เจริญสมถกัมมัฏฐาน ได้บรรลุปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน สามารถข่มนิวรณ์ ๕ ได้ อย่างนี้จัดเป็น วิกขัมภนนิพพาน คือ การดับกิเลสด้วยการข่มไว้

๒) ตทังคนิพพาน ได้แก่ การที่ผู้เจริญสมาธิถึงขั้นฆ่าแรกทำลายกิเลส ดับความเห็นผิดต่างๆ ลงได้ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน ดับกิเลสด้วยองค์นั้น เช่น ขณะกำลังนั่งภาวนาอยู่นั้น สติอยู่กับนามรูป ขณะนั้น โลภะ โทสะ โมหะ ไม่เกิด ชื่อว่า กิเลสสงบระงับไปชั่วคราว อย่างนี้ จัดเป็นตทังคนิพพาน

๓) สมุจเฉทนิพพาน ได้แก่ การที่ผู้เจริญโลกุตตรมรรค ซึ่งให้ถึงความสิ้นกิเลส ดับกิเลสได้ด้วยการตัดขาด

๔) ปฏิปัสสัทธินิพพาน ได้แก่ การดับกิเลสในขณะแห่งผล โดยเป็นภาวะที่กิเลสราบคาบไปแล้ว

๕) นิสสรณนิพพาน ได้แก่ การดับกิเลสที่เป็นภาวะพ้นออกไปแล้วจากกิเลส ดำรงอยู่ต่างหาก ห่างไกลจากกิเลส ไม่เกี่ยวข้องกับกิเลส^{๙๗} ผู้สิ้นสิ้นอาสวะกิเลสเป็นพระอรหันต์

^{๙๗} อรรถนิตติ ลิมปิยมิตร, “ศึกษานิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ”, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สำนักหอสมุด, ๒๕๓๐), หน้า ๒๑.

กล่าวได้ว่า วิกขัมภนนิพพานและตทังคนิพพานจัดเป็นโลกีย์วิมุตติ ส่วนสมุจเฉตนิพพาน ปฏิปัสสัทธินิพพานและนิสสรณนิพพาน จัดเป็นโลกุตตรวิมุตติ

๒.๑๓ การบรรลุนิพพาน ๗ แบบ

บุคคลผู้บรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาจำแนกการบรรลุนิพพานออกเป็น ๗ ประเภท ตามลักษณะของบุคคลผู้บรรลุนิพพาน ดังนี้

๑. ท่านผู้เป็นอุภโตภาควิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึง ท่านผู้หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุสสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานได้สัมผัสสวิโมกษ์ ๘ หมายถึง สมาบัติ ๘ และนิโรธสมาบัติด้วยนามกาย ได้เจโตวิมุตติขึ้นอรุสสมาบัติ และสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา เป็นพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติ ส่วนท่านผู้อุภโตภาควิมุตติมี ๕ ประเภท คือ บุคคลผู้ได้อรุสสมาบัติ ๔ ออกจากอรุสสมาบัติแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายบรรลุนิพพาน ๔ ประเภท และพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธสมาบัติแล้วบรรลุนิพพาน ๑ ประเภท

๒. ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนๆ มิได้สัมผัสสวิโมกษ์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา ปัญญาวิมุตตบุคคล มี ๕ ประเภท คือ พระอรหันต์สุกขวิปัสสก ๑ ประเภท และบุคคลผู้ออกจากฌานทั้ง ๔ แล้วบรรลุนิพพาน ๔ ประเภท แต่ถ้าได้อรุสสมาบัติ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว บรรลุนิพพาน พระอรหันต์ ย่อมได้ชื่อว่าอุภโตภาควิมุตตบุคคล เหมือนกัน

๓. ท่านผู้เป็นกายสักขี คือ ผู้เป็นพยานในนามกาย หมายถึง ท่านที่ได้สัมผัสสวิโมกษ์ ๘ ด้วยนามกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุนิพพานโดยผลขึ้นไปถึงท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานที่มีสมาธิในธรรมแก่กล้าในการปฏิบัติ

๔. ท่านผู้เป็นทิวฏฐิปัตตะ คือ ผู้บรรลุนิพพานโดยทิวฏฐี หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้องและอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุนิพพานโดยผลขึ้นไปถึงผู้ปฏิบัติเพื่อพระอรหันต์ที่มีปัญญานิพพานแก่กล้าในการปฏิบัติ

๕. ท่านผู้เป็นสัทธาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้อง ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุนิพพานโดยผลขึ้นไปถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานที่มีศรัทธานิพพานแก่กล้าในการปฏิบัติ

๖. ท่านผู้เป็นธัมมานุสारी คือ ผู้เล่นไปตามธรรม หมายถึง พระอริยบุคคลผู้บำเพ็ญอริยมรรค ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานโดยผล มีปัญญาแก่กล้าเป็นต้นนำ^{๑๘๘}

๗. ท่านผู้เป็นสัทธานุสारी คือ ผู้เล่นไปตามศรัทธา หมายถึง ท่านผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานโดยผล มีศรัทธาแก่กล้าเป็นต้นนำ

สรุปว่า พระอรหันต์ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วนๆ ก็ได้เฉพาะรูปฌานก็ได้ทั้งรูปฌานและอรุสสมาบัติและนิโรธสมาบัติก็ได้ ย่อมได้ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติทั้งหมด ดังข้อความที่พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต แสดงไว้ว่า พระอรหันต์ทั้งหลายไม่ว่าประเภทใด ย่อมบรรลุนิพพานโดยเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติที่ปราศจากอาสวะในปัจจุบันนี้ ซึ่งเป็นผลของสมถะและวิปัสสนา แสดงให้เห็นว่าสมถะ

^{๑๘๘} อ.ส.ต.ก.อ. (บาลี) ๓๗/๑๔/๑๖๒., อ.ส.ต.ก.อ. (บาลี) ๓๗/๑๔/๒๓.

และวิปัสสนาเป็นธรรมคู่กันทั้งในขณะมรรคและผล เจโตวิมุตติเป็นผลของสมถะ คือ ความหลุดพ้นจากอำนาจกิเลสด้วยการฝึกจิตหรือบำเพ็ญกัมมัฏฐานที่เรียกว่า สมถกัมมัฏฐาน คือ งานที่บุคคลจะต้องทำทางใจให้สงบจากราคะ ความกำหนัดในรูป เสียง เป็นต้น ปัญญาวิมุตติเป็นผลของวิปัสสนา ถ้าได้รูปสมาบัติแล้วบรรลุพระอรหัตต์ย่อมได้ชื่อว่า อุกาโตภาควิมุตติ การเจริญวิปัสสนาย่อมมีสภาวะญาณ มีญาณ ๑๖ เป็นต้น เกิดขึ้นไปตามลำดับ ก็ “ญาณ” นี้ มีลักษณะที่จตุกกะ หมวด ๔ มีลักษณะเป็นต้น

๒.๑๔ ธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุธรรม

พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า โปธิปักขิยธรรม คือ ธรรมที่เป็นฝึกฝายแห่งอริยบุคคล หรือมรรคญาณ ธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ประกอบความเพียรเนื่องๆ ในการเจริญอริยมรรคให้วิปัสสนาพัฒนาขึ้น เพราะฉะนั้นขณะแห่งวิปัสสนาญาณ มีสติปัฏฐาน เป็นต้น ชื่อว่า เป็นฝึกฝายแห่งโปธิปักขิยธรรมโดยอ้อม แต่ในขณะแห่งอริยมรรคเท่านั้น มีสติปัฏฐาน เป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อว่า เป็นโปธิปักขิยธรรมโดยตรง ในคัมภีร์ปรมัตถโชติกา อิติวุตตกอรรถกถา มีปรากฏโปธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ แบ่งเป็น ๗ หมวด ดังนี้

๑. สติปัฏฐาน ๔
 ๒. สัมมัปปธาน ๔
 ๓. อิทธิบาท ๔
 ๔. อินทรีย์ ๕
 ๕. พละ ๕
 ๖. โพชฌงค์ ๗
 ๗. มรรคมืองค์ ๘^{๙๙}
- ๒.๑๔.๑ สติปัฏฐาน ๔

คำว่า สติปัฏฐาน มาจาก สติ คือ การระลึกรู้ ปฏฐาน คือ เข้าไปตั้งไว้ สติปัฏฐาน หมายถึง การระลึกที่เข้าไปตั้งไว้ในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม อีกนัยหนึ่ง หมายถึง การระลึกรู้อย่างมั่นคงในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม^{๑๐๐} ในการเจริญสติปัฏฐานนั้นมีไม่เพียงสติอย่างเดียว ต้องมีธรรมอื่นประกอบร่วมอันได้แก่ วิริยะและปัญญา ในพระสูตรนี้จึงตรัสธรรมทั้ง ๓ ประการที่เกิดร่วมกับสติว่า อาตปปี สมปะชาโน สติมา ผู้มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งรู้ มีสติอยู่เสมอ โดยความไม่เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปตามความเป็นจริง สติปัฏฐานมี ๔ ระดับ ได้แก่

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน
๔. รัชมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

^{๙๙} ขุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๒๖๐/๔๙๘.

^{๑๐๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๔.

ในคัมภีร์อังคตตรนิกาย จตุกกนิบาต สติปัฏฐานสูตร ว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐาน เพื่อรู้ยิ่งราคะ แบ่งออกเป็น ๔ หมวด ดังนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๑๐๑}

พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า การเจริญสติปัฏฐานนี้ เป็นทางเอก

- ๑) เพื่อความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสของสัตว์ทั้งหลาย
- ๒) เพื่อก้าวล่วงความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ
- ๓) เพื่อดับความทุกข์กายทุกข์ใจ
- ๔) เพื่อบรรลุธรรมที่ถูกต้อง คือ อริยมรรค
- ๕) เพื่อทำพระนิพพานให้แจ้ง เข้าถึงความสิ้นทุกข์หมดกิเลส^{๑๐๒}

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การกำหนดพิจารณากายมีอยู่ ๑๔ บรรพ ได้แก่

- ๑) อานาปานสติ คือ มีสติพิจารณาลมหายใจเข้าออก
- ๒) อิริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน
- ๓) สัมปชัญญะ ๗ คือ ก้าวไปข้างหน้าและถอยกลับ ๑ เหลียวซ้ายแลขวา ๑ คู้เอวเข้าและเหยียดเอวออก ๑ การใช้บาตร จีวร สังฆาฏิ ๑ การกิน ดื่ม เคี้ยว ลิ้ม ๑ การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ๑ และการขยับ เดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด นิ่ง ๑
- ๔) ปฏิกุศล คือ การพิจารณาอาการ ๓๒ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น
- ๕) ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ
- ๖) ป่าช้า ๙ คือ พิจารณาสภาพคนตายแล้ว ๑ วัน จนถึงกระดูกเป็นกอง เรี่ยราด กระดูกผุละเอียดเป็นผง^{๑๐๓}

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดพิจารณาเวทนามี ๙ บรรพ คือ

- ๑) เสวยสุขเวทนาอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนา
- ๒) เสวยทุกข์เวทนาอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกข์เวทนา
- ๓) เสวยอุเบกขาเวทนาอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนา
- ๔) เสวยสุขเวทนามีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนามีอามิส
- ๕) เสวยทุกข์เวทนามีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกข์เวทนามีอามิส

^{๑๐๑} อก.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๔/๓๘๙-๓๙๐.

^{๑๐๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐๐/๒๓๓., ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๕/๒๘๒.

^{๑๐๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔-๓๗๙/๓๐๒-๓๐๓.

- อามิส
 ๖) เสวยอุเบกขาเวหนามีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวหนามี
 อามิส
 ๗) เสวยสุขเวทนาไม่มีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส
 ๘) เสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกขเวทนาไม่มี
 อามิส^{๑๐๔}
 ๙) เสวยอุเบกขาเวหนามีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนาไม่มี
 อามิส^{๑๐๕}
 ๓. จิตตานุปัสสนาสติปัญญา การกำหนดพิจารณาอาการต่างๆ ของจิต มี ๑๖
 บรรพ คือ
 ๑) จิตมีราคะ มีสติรู้ชัดว่า จิตมีราคะ
 ๒) จิตปราศจากราคะ มีสติรู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ
 ๓) จิตมีโทสะ มีสติรู้ชัดว่า จิตมีโทสะ
 ๔) จิตปราศจากโทสะ มีสติรู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ
 ๕) จิตมีโมหะ มีสติรู้ชัดว่า จิตมีโมหะ
 ๖) จิตปราศจากโมหะ มีสติรู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ
 ๗) จิตหดหู่ มีสติรู้ชัดว่า จิตหดหู่
 ๘) จิตฟุ้งซ่าน มีสติรู้ชัดว่า จิตฟุ้งซ่าน
 ๙) จิตเป็นมหัคคตะ มีสติรู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตะ
 ๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ มีสติรู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ
 ๑๑) จิตมีธรรมอื่นยิ่งกว่า มีสติรู้ชัดว่า จิตมีธรรมอื่นยิ่งกว่า
 ๑๒) จิตไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า มีสติรู้ชัดว่า จิตไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า
 ๑๓) จิตตั้งมั่น มีสติรู้ชัดว่า จิตตั้งมั่น
 ๑๔) จิตไม่ตั้งมั่น มีสติรู้ชัดว่า จิตไม่ตั้งมั่น
 ๑๕) จิตหลุดพ้น มีสติรู้ชัดว่า จิตหลุดพ้น
 ๑๖) จิตยังไม่หลุดพ้น มีสติรู้ชัดว่า จิตยังไม่หลุดพ้น^{๑๐๕}
 ๔. ัมมานุปัสสนาสติปัญญา การกำหนดพิจารณาสภาพธรรมต่างๆ มี ๕ บรรพ
 คือ
 ๑) กำหนดพิจารณาในนิรณัน ๕ มี กามฉันทะ เป็นต้น
 ๒) กำหนดพิจารณาในอุปาทานขันธ ๕ มี รูป เป็นต้น
 ๓) กำหนดพิจารณาในอายตนะ ๑๒
 ๔) กำหนดพิจารณาในโพชฌงค์ ๗
 ๕) กำหนดพิจารณาในอริยสัจ ๔^{๑๐๖}

^{๑๐๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

^{๑๐๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔/๓๑๕.

^{๑๐๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒-๓๘๖/๓๑๖-๓๒๔.

สติปัญญา ๔ นั้น ท่านวางจริตไว้เป็นข้อปฏิบัติ ๒ อย่าง คือ ตัณหาจริตกับทวิภู
จริต บุคคลที่มีจริตต่างกัน ต้องใช้อารมณกัมมัญฐานที่ต่างกัน คือ

๑. บุคคลผู้มีตัณหาจริตและเป็นผู้ที่มีปัญญาอ่อน ให้ดูกายานุปัสสนาสติ
ปัญญา

๒. บุคคลผู้มีตัณหาจริตและเป็นผู้ที่มีปัญญากล้า ให้ดูเวทนานุปัสสนาสติ

ปัญญา ๓. บุคคลผู้มีทวิภูจริตและเป็นผู้ที่มีปัญญาอ่อน ให้ดูจิตตานุปัสสนาสติปัญญา

๔. บุคคลผู้มีทวิภูจริตและเป็นผู้ที่มีปัญญากล้า ให้ดูธัมมานุปัสสนาสติปัญญา
การเจริญสติปัญญา ๔ เพื่อละวิปlassธรรม ๔ คือ

๑. สุภวิปlass ที่เห็นว่ารูปนันทาม ย่อมละได้ด้วยกายานุปัสสนาสติปัญญา

๒. นิจวิปlass ที่เห็นว่ารูปนามเที่ยง ย่อมละได้ด้วยจิตตานุปัสสนาสติ

ปัญญา ๓. สุขวิปlass ที่เห็นว่ารูปนามเป็นสุข ย่อมละได้ด้วยเวทนานุปัสสนาสติ

ปัญญา ๔. อตตวิปlass ที่เห็นว่ารูปนามเป็นตัวตน ย่อมละได้ด้วยธัมมานุปัสสนา

สติปัญญา^{๑๐๗}

องค์ธรรมของสติปัญญา ในการที่จะทำลายอภิชณา คือ ความยินดี โทมนัส คือ
ความยินดีร้ายได้นั้น ต้องรู้จักตัวอารมณกัมมัญฐาน คือ ผู้ถูกรู้ ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือได้แก่
รูป นาม และผู้รู้ ได้แก่ อาตมาปี คือ ความเพียรในสัมมปปธาน ๔ สัมปชาน คือ ปัญญาในสัมปชัญญะ
๔ สติมา คือ สติที่ระลึกรูปร่างนามในสติปัญญา ๔

องค์ธรรมของสติปัญญา ได้แก่ ผู้รู้กับอารมณที่ถูกรู้
ผู้รู้หรือผู้กำหนดพิจารณา คือ ความเพียร สติ สัมปชัญญะ
ผู้ถูกรู้หรืออารมณกัมมัญฐาน คือ รูปนาม

ผู้รู้ความจริงนั้น ได้แก่ วิปlassนารู้ความจริงว่า รูปนามไม่เที่ยง รูปนามเป็นทุกข์ รูป
นามเป็นอนัตตา

๒.๑๔.๒ สัมมปปธาน ๔
คำว่า สัมมปปธาน เป็นศัพท์สมาสที่มาจากศัพท์ ๒ คำ คือ สัมมา+ปธาน

“สัมมา” แปลว่า โดยชอบ “ปธาน” แปลว่า ความเพียร รวมความว่า สัมมปปธาน จึงหมายถึง ความ
เพียรโดยชอบ สัมมปปธาน คือ ความเพียรที่ต่อเนื่องไม่ลดละ ความเพียรทำไปอย่างครึ้งๆ กลางๆ ทำ
แล้วหยุดทำ ไม่เรียกว่า สัมมปปธาน ในหมวดสติปัญญา ๔ ที่อธิบายมาแล้ว สติปัญญาตรงกับ
สัมมาสติในอริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมาสติ แปลว่า การระลึกชอบ คือ การระลึกอย่างต่อเนื่องในกองรูป
เวทนา จิต และสภาวะธรรม สัมมปปธานก็เหมือนกัน แปลว่า ความเพียรชอบ มีความหมายเหมือน

๑๐๗ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธ
สाराวิวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๗๑๑.

สัมมาวายามะในอริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมปธานหรือสัมมาวายามะ ในพระสูตรบางแห่งพบรูปว่า
อาตาปะ คือ ความเพียรเผากิเลส โดยไม่ยอมให้กิเลสเกิดขึ้นในใจ^{๑๐๘}

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต สัมมปธานสูตร ว่าด้วยการเจริญ
สัมมปธานเพื่อรู้ยิ่งราคะ สัมมปธาน คือ ความเพียรต่อกุศลธรรมอย่างแรงกล้า ๔ ประการ ได้แก่

๑. สร้างฉันทะ พยายามปรารถนาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกัน
บาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น

๒. สร้างฉันทะ พยายามปรารถนาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาป
อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๓. สร้างฉันทะ พยายามปรารถนาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศล
ธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๔. สร้างฉันทะ พยายามปรารถนาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรง
อยู่ไม่เลือนหายภิญโญภาพไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๑๐๙}

๑. สังวรปธาน คือ ความเพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ หมายความว่า อกุศล
บางอย่างนั้น เราไม่เคยทำมาก่อน แต่อาจารย์รู้จากการกระทำของบุคคลอื่น โดยรับรู้เรื่องที่ทำบุคคลอื่น
ได้ทำอกุศล ด้วยการเห็น ได้ยิน หรืออ่านจากตำรา เช่น ในพระสูตรต่างๆ พบเรื่องของคนที่ทำอกุศล
แล้วไปเกิดเป็นเปรตบ้าง สัตว์ดิรัจฉานบ้าง เมื่อเรารู้ว่าอกุศลเหล่านั้นได้ ถึงแม้ว่าจะเป็นสิ่งที่เราไม่เคย
ทำมาก่อน ก็พยายามตั้งใจที่จะละอกุศลเหล่านั้น โดยดำริว่าจะไม่ทำอกุศลเหล่านั้นตั้งแต่บัดนี้เป็นต้น
ไปจนถึงวันนิพพาน คือ ไม่เพียงแต่ในภพนี้เท่านั้น แม้ในภพหน้าต่อไป เราก็พยายามตั้งใจที่จะไม่ทำ
อกุศลกรรมเช่นนั้น ที่จริงแล้วความเพียรประเภทนี้ หมายถึง การตัดสาเหตุของการทำอกุศล คือ
อกุศลมูล หรือรากเหง้าของอกุศล ๓ อย่างอันได้แก่ ความโลภ ความโกรธ และความหลง เมื่อเรา
สามารถตัดมูลเหตุของอกุศลทั้ง ๓ อย่างนี้ได้ ก็จะไม่ทำอกุศลอื่นๆ อีกต่อไป^{๑๑๐}

๒. ปหานปธาน คือ ความเพียรเพื่อละอกุศลเก่า “อกุศลเก่า” คือ บาป หรือ
ความประพฤติไม่ดีทางกาย วาจา ใจ ซึ่งเราได้กระทำไว้ อกุศลที่เราได้เคยทำมาแล้วในภพก่อนๆ เรา
จำไม่ได้ว่าได้ทำอะไรบ้าง เพราะทุกคนก็เคยทำกันมาแล้ว แต่ในข้อความนี้ พระพุทธเจ้าระบุถึงอกุศล
ที่เราได้เคยทำมาในภพนี้ และสามารถระลึกได้ หมายถึง ประพฤติไม่ดีทางกาย วาจา ใจ ซึ่ง
เบียดเบียนตน เบียดเบียนผู้อื่น หรือเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย อกุศลดังกล่าวเป็นอกุศลเก่าที่เคยเกิดขึ้น
แล้ว เพราะเราได้กระทำไว้จดจำได้ คำว่า ปหานาย วายาโม คือ เพียรเพื่อละ หมายความว่า มีความ
ตั้งใจในการละอกุศลเหล่านั้น โดยตั้งใจว่าเมื่อก่อนเราอาจเคยผิดศีลมาก่อน ด้วยการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์
ประพฤตินอกใจผิดใจในกาม พุดเท็จ ดื่มสุรา ก็ตั้งใจที่จะงดเว้นจากอกุศลเหล่านั้น ความตั้งใจดังกล่าวเป็น

^{๑๐๘} พระคันธสาราภิวังศ์, โพรธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์
จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๔๒.

^{๑๐๙} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๕/๓๙๐.

^{๑๑๐} พระคันธสาราภิวังศ์, โพรธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์
จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๔๔.

๓. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิประธานสังขาร คือ สมาธิที่เกิดจาก จิตตะและความเพียรสร้างสรรค์

๔. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิประธานสังขาร คือ สมาธิที่เกิด จากวิมังสาและความเพียรสร้างสรรค์^{๑๑๔}

๑. ฉันทอิทธิบาท ได้แก่ ความพอใจในธรรมอันเป็นกุศล ความพอใจอย่างนี้เรียกว่า ฉันทะ ฉะนั้น ผู้ที่จะเจริญฉันทอิทธิบาท ต้องมีความพอใจในกุศล ต้องชอบใจในการทำกุศล ต้องเป็น ความพอใจชนิดที่ว่า ต้องส่องเสพ เจริญ ทำให้มาก จึงจะเป็นฉันทอิทธิบาท ไม่ใช่พอใจในตอนแรก พอเวลานานวันเข้าก็ละทิ้งเบื่อหน่ายทอดทิ้ง อย่างนี้ไม่จัดเป็นฉันทอิทธิบาท ฉะนั้น ฉันทะ คือความพอใจ ชนิดที่จะเป็นฉันทอิทธิบาท จึงหมายเอาเฉพาะความพอใจชนิดที่เป็นบาทฐานแห่งการสำเร็จในฉาน มรรค ผล

๒. วิริยอิทธิบาท ได้แก่ ความปรารถนอย่างแรงกล้า ความเพียรทางใจ มีความ พยายามอย่างแรงกล้าที่จะทำกุศล ต้องส่องเสพ เจริญ ทำให้มาก จึงจะเป็นวิริยอิทธิบาท

๓. จิตติอิทธิบาท ได้แก่ สิ่งที่อยู่จักนึก รู้จักคิด นั่นก็คือใจซึ่งเป็นมโนวิญญาณธาตุ เป็นการนึกคิดที่จะเจริญธรรมที่เป็นกุศลอย่างชนิดแรงกล้า ต้องส่องเสพ เจริญ ทำให้มาก จึงจะเป็น จิตติอิทธิบาท

๔. วิมังสอิทธิบาท ได้แก่ ปัญญา ต้องเป็นปัญญาชนิดที่เป็นความรู้ชัด ไม่หลง ซึ่งเป็นสัมมาทิฐิ ปัญญานี้ก็จัดเป็นองค์มรรคด้วย เมื่อปัญญาเกิดขึ้นในการทำกุศลชนิดที่มีความแรงกล้า ก็จัดได้ว่าได้เจริญองค์มรรคด้วย

อิทธิบาทซึ่งเป็นธรรมที่สำเร็จโลกุตตระนี้ มีอธิบายว่า อิทธิ คือ ฤทธิ์ที่เข้าถึง ความสำเร็จนั้น มี ๕ ประการ

๑) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงความรู้พิเศษแห่งรูปธรรม และนามธรรมที่ควรรู้

๒) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงความรู้จริงแห่งทุกขสัจจะที่ควรรู้

๓) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงความสำเร็จในการละสมุทัยที่ควรรู้

๔) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงความสำเร็จในการเห็นแจ้งนิโรธสัจจะที่ควรเห็น
แจ้ง

๕) ฤทธิ์ คือ ปัญญาที่เข้าถึงการเจริญมรรคสัจจะที่ควรเจริญ

ดังนั้น อิทธิบาท ๔ ในโพธิปักขิยธรรมนี้ จึงจัดเป็นธรรมที่มีกำลังอย่างแรงกล้า เมื่อมีฉันทะ ปรารถนาพระนิพพาน ย่อมยอมสละชีวิตเพราะความพอใจนั้นได้ แม้วิริยะจิตก็เช่นเดียวกัน ย่อมมีความเพียรพยายามอย่างไม่ย่อท้อ ย่อมตั้งใจไว้อย่างมั่นคงและเด็ดเดี่ยวที่จะบรรลु พระนิพพาน ปัญญาก็มีความแรงกล้า ไม่ใยดีต่อโลกียธรรม ผู้บริบูรณ์ด้วยอิทธิบาท ๔ ย่อมบรรลु โลกุตตรอิทธิได้

๒.๑๔.๔ อินทรีย์ ๕

อินทรีย์ มีรูปวิเคราะห์ ว่า อินทสส กมม อินทรีย์ แปลว่า การกระทำของผู้ เป็นใหญ่ หรือสภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน

^{๑๑๔} ๑๑๔ อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๖/๓๙๑.

อินทรีย์ คือ ธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าทีอย่างหนึ่งๆ ในที่นี้ หมายถึง เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่กำจัดกวาดล้างอกุศลธรรม ซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้าม เช่น ความเพียรกำจัดความเกียจคร้าน ทำให้เกิดความพร้อมในการทำงาน และปฏิบัติก้าวหน้าไปได้

ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวรรค อินทรีย์สังยุต ว่าด้วยอินทรีย์ล้วน ๕ ประการ คือ

๑. สัทอินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา
๒. วิริยอินทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ
๓. สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ
๔. สมาธินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ
๕. ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา^{๑๑๕}

๑. สัทอินทรีย์ พึงเห็นได้ในโสดาปัตตียังคะ ๔ ว่าโดยสาระก็คือ ศรัทธาในตถาคตโพธิ หรือตถาคตโพธิศรัทธานั้นเอง กิจหรือหน้าที่ของศรัทธา คือ ความน้อมใจตั้ง มุ่งตั้งไป ปลงใจปักใจ (อธิโมกข์) ความหมายที่ต้องการว่า ความเชื่อที่มีเหตุผล มั่นใจในความจริง ความดีของสิ่งที่นับถือ หรือปฏิบัติ

๒. วิริยอินทรีย์ พึงเห็นได้ในสัมมัตตปธาน ๔ ว่าโดยสาระก็คือ ความเพียรที่ได้ด้วยปรารภสัมมัตตปธาน ๔ หรือตัวสัมมัตตปธาน ๔ นั้นเอง บางทีก็พูดให้สั้นลงว่า ความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม และทำกุศลธรรมให้ถึงพร้อม การมีความแก่กล้า แข็งขัน บากบั่น มั่นคง ไม่ทอดธุระในการกุศลธรรม หน้าที่ของวิริยะ คือ การพัฒนาจิตใจ (ปักคหะ) ความหมายสามัญว่า ความเพียรพยายามมีกำลังใจ ก้าวหน้า ไม่ท้อถอย

๓. สตินทรีย์ พึงเห็นได้ในสติปฏิฐาน ๔ บางแห่งว่า สติที่ได้ด้วยปรารภสติปฏิฐาน ๔ หรือตัวสติปฏิฐาน ๔ นั้นเอง บางทีให้ความหมายง่ายลงมาว่า การมีสติ การมีสติครองตัวที่ขวยยิ่งสามารถระลึกรู้ถึงกิจที่ทำคำที่พูดแล้วแม่นยำได้ หน้าที่ของสติ คือ การดูแล หรือคอยกำกับจิต (อุปฏิฐาน) ความหมายสามัญว่า ความระลึกได้ กำกับใจไว้กับกิจ นี้ก็ได้ถึงสิ่งที่พึงทำพึงเกี่ยวข้อง

๔. สมาธินทรีย์ พึงเห็นได้ในฌาน ๔ บางแห่งว่า หมายถึง ตัวฌาน ๔ นั้นเอง หรือพูดอย่างง่าย ได้แก่ การทำภาวะปล่อยวางให้เป็นอารมณ์แล้ว ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต หน้าที่ของสมาธิ คือ การทำจิตไม่ให้ฟุ้ง ไม่ให้ส่าย (อวิกเขปะ) ความหมายสามัญว่า ความมีใจตั้งมั่น แน่วแน่ ในกิจ ในสิ่งที่กำหนด

๕. ปัญญินทรีย์ พึงเห็นได้ในอริยสัจ ๔ คือ การรู้อริยสัจ ๔ ตามเป็นจริง ได้แก่ การมีปัญญา ความประกอบด้วยปัญญาที่ยังถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป ซึ่งเป็นอริยะทำลายกิเลสได้ อันจะให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ หน้าที่ของปัญญา คือ การเห็นความจริง (ทัสสนะ) ความหมายสามัญว่า ความรู้เข้าใจตามเป็นจริง รู้ทั่วชัด รู้สิ่งที่ทำ ที่ปฏิบัติ หยั่งรู้ หรือเท่าทันสภาวะ^{๑๑๖}

^{๑๑๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๑/๒๘๒.

^{๑๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๘๒๘-๘๒๙.

อินทรีย์ ๕ ในโพธิปักขิยธรรมนี้ เป็นธรรมที่เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองที่จะทำให้เข้าถึงมรรค ผล นิพพาน จึงไม่ใช่สภาพธรรมตามปกติธรรมดา เช่น ศรัทธา ไม่ใช่ปกติศรัทธา คือ ศรัทธาในการบริจาคทาน รักษาศีล ฟังธรรม แต่เป็นภาวนาศรัทธา คือ ศรัทธาในการเจริญสมถ ภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ถ้าศรัทธาของบุคคลไม่แรงกล้าก็ไม่อาจที่จะไปเจริญพระกัมมัฏฐานได้ และเมื่อเจริญกัมมัฏฐาน ศรัทธาที่แรงกล้านี้จะแนบแน่นในจิตใจมาก สามารถทำจิตใจที่ประกอบด้วย ความเศร้าหมองให้แหล่ขึ้นแจ่มใสปลุกใจให้ชวนชวยในการปฏิบัติ เพื่อทำลายสัทธิกุญให้ได้ ภาวนาศรัทธาเช่นนี้ย่อมเข้าถึงความเป็นสัทธินทรีย์ เมื่อปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานเข้าถึงมรรค ผล นิพพาน เป็นอริยบุคคลแล้ว อำนาจของสัทธินทรีย์ก็ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น

วิริยเจตสิก คือ ความเพียรในที่นี้ไม่ใช่ปกติวิริยะ แต่เป็นภาวนาวิริยะ คือ ความเพียรต่ออารมณ์ในสติปัฏฐาน ๔ โดยเข้าถึงความเป็นสัมมปปธาน ๔ ประการนั้นแล้ว ในวิริยอินทรีย์ จึงเป็นความเพียรอย่างแรงกล้าที่ย่อมสละชีพ แม้เลือดเนื้อจะเหือดแห้งเหลือแต่หนัง เอ็น กระดูก ถ้าสัทธิกุญยังไม่ถูกทำลายก็ขอยอมตายดีกว่า วิริยะเช่นนี้ ย่อมเข้าถึงอินทรีย์เป็นวิริยอินทรีย์โดย แน่นนอน

สติ สมาธิ และปัญญาที่แรงกล้า เข้าถึงความ เป็นอินทรีย์เช่นเดียวกันกับศรัทธา และวิริยะ

อำนาจแห่งสัทธินทรีย์ ย่อมมีความเลื่อมใสอย่างแรงกล้าในการปฏิบัติวิปัสสนา กัมมัฏฐาน

อำนาจแห่งวิริยอินทรีย์ ย่อมมีความเพียรอย่างแรงกล้าต่ออารมณ์ในสติปัฏฐาน ๔

อำนาจแห่งสติอินทรีย์ ย่อมกระทำสติปัฏฐานให้ปรากฏอยู่เสมอ

อำนาจแห่งสมาธิอินทรีย์ ย่อมกระทำสมาธิ อภิญญาให้ปรากฏ

อำนาจแห่งปัญญาอินทรีย์ ย่อมกระทำอริยสัจ ๔ ให้ปรากฏ

อินทรีย์ ๕ ประการนี้ ย่อมชี้ประโยชน์ในการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนา ภาวนาให้เป็นที่ไปด้วยดีตลอดกาล หากขาดอินทรีย์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว สมถะและวิปัสสนาทั้งหลาย ก็อันตรธาน

๒.๑๔.๕ พละ ๕

คำว่า พละ มีรูปวิเคราะห์ ว่า ปฏิปกฺขชฺมเม พลฺยณฺตฺติ พฺลานิ แปลว่า สภาวะใด ย่อมกำจัดธรรมที่ตรงข้ามสภาวะนั้น พละ หมายถึง สภาวะที่มีกำลัง ถ้าบุคคลพยายามสั่งสมอบรม ย่อมมีกำลังในการกำจัดกิเลสที่ตรงกันข้าม ทำให้บรรลุถึงการตรัสรู้มรรค ผล นิพพาน ให้บังเกิดขึ้น

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค พลกถา ว่าด้วยพละ ๕ ประการ ได้แก่

๑. ศรัทธาพละ พละคือศรัทธา
๒. วิริยพละ พละคือวิริยะ
๓. สติพละ พละคือสติ
๔. สมาธิพละ พละคือสมาธิ
๕. ปัญญาพละ พละคือปัญญา^{๑๑๗}

^{๑๑๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๓.

ผล ๕ ในโพธิปักขิยธรรม มุ่งหมายเอาเฉพาะกุศลผลอันเป็นกำลังที่ยังความตรัสรู้มรรค ผล นิพพาน ให้บังเกิดขึ้น ผลทั้ง ๕ นี้เปรียบเหมือนแม่ทัพหลวงที่มีความกล้าหาญในการรบกับข้าศึก คือ สักกายทิฐิ สามารถปราบทำลายสักกายทิฐิให้พินาศลง

ในผล ๕ นี้ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ไม่ใช่อยู่ในขั้นปกติธรรมดาแต่อยู่ในขั้นภาวนา คือ เป็นภาวนาศรัทธา ภาวนาวิริยะ ภาวนาสติ ภาวนาสมาธิ ภาวนาปัญญา

ภาวนาศรัทธา ที่เกิดขึ้นจากความสำเร็จในกัมมฐานเท่านั้น จึงจะมีกำลังอำนาจในการต้านทานตัณหาไว้ได้ ช่วยให้ผู้ปฏิบัติกัมมฐานรอดพ้นจากห้วงน้ำ คือ ตัณหาที่จะท่วมทับนั้นได้

ภาวนาวิริยะเท่านั้นที่จะมีความเพียรแก่กล้า สามารถต่อสู้กับโกสัชชะในการเจริญสติปัญญาได้

ภาวนาสติ ภาวนาสมาธิ ภาวนาปัญญา ต้องเข้าถึงความแก่กล้าจนกำลังอำนาจในการต้านทานต่อปฏิปกขธรรม คือ ธรรมที่ตรงข้ามกับผล ๕ ประการนั้น ได้แก่

๑. ตัณหา คือ ความอยาก เป็นปฏิปกขธรรมแก่ศรัทธาผล

๒. โกสัชชะ คือ ความเกียจคร้าน เป็นปฏิปกขธรรมแก่วิริยผล

๓. มุจฺจฺสติ คือ ความหลงลืม เป็นปฏิปกขธรรมแก่สติผล

๔. วิกฺเขปะ คือ ความเคลือบหรือแฉ่ง เป็นปฏิปกขธรรมแก่สมาธิผล

๕. สัมโมหะ คือ ความหลง เป็นปฏิปกขธรรมแก่ปัญญาผล

ขณะเมื่อกำลังของผลอันใดอันหนึ่งอ่อนแอลง การเจริญสมถและวิปัสสนาก็ตั้งมั่นอยู่ไม่ได้

บุคคลบางคนมีกำลังศรัทธาและวิริยะมาก แต่ผลที่เหลือ คือ สติ สมาธิ ปัญญา ยังอ่อนอยู่ ผู้นั้นย่อมสงบบจากตัณหาและโกสัชชะลงได้บ้าง แต่ไม่สามารถเจริญสมถและวิปัสสนาได้

บุคคลบางคนมีกำลังผล ๓ ประการ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ ที่ได้อบรมไว้มาก แต่ผลที่เหลือ คือ สมาธิผล และปัญญาผลยังมีน้อย ผู้นั้นพอจะอบรมสมถะให้เจริญขึ้นได้ แต่ไม่สามารถเข้าถึงฌานสมาบัติได้ และไม่สามารถเจริญวิปัสสนาให้เจริญขึ้นได้

บุคคลบางคนมีกำลังผล ๔ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ แต่ปัญญาผลยังมีกำลังอ่อนอยู่ ผู้นั้นย่อมเจริญสมถเข้าฌานสมาบัติได้ แต่เจริญปัญญาให้เข้าถึงวิปัสสนาไม่ได้

บุคคลบางคนมีปัญญามาก แต่ผลอย่างอื่นอ่อนไป ก็สามารถเรียนปริยัติทั้งบัญญัติและปรมัตถ์ได้ดี แต่ตัณหา โกสัชชะ มุจฺจฺสติ วิกฺเขปะ เหล่านี้ยังมีกำลังมากก็ไม่อาจเจริญสมถะและวิปัสสนาได้

ในผล ๕ ประการนี้ อาศัยวิริยะ สติ ปัญญา ทั้ง ๓ ประการนี้ วิปัสสนาย่อมปรากฏได้ แต่ผู้ใดประสงค์จะเจริญสมถะและวิปัสสนาให้ตลอดถึงมรรค ผล นิพพาน ต้องบริบูรณ์ด้วยผล ๕ ประการนี้

๒.๑๔.๖ โพชฌงค์ ๗

โพชฌงค์ แปลว่า องค์แห่งการตรัสรู้ หรือองค์แห่งการรู้แจ้งธรรมตามความเป็นจริง โพชฌงค์ คือ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการรู้แจ้งอริยสัจทั้ง ๔ โดยรู้ว่าทุกขสัจเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้

สมุทยสังข์เป็นธรรมที่ควรละ นิโรธสังข์เป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง และมรรคสังข์เป็นธรรมที่ควรอบรม
องค์ธรรมของโพชฌงค์

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต โพชฌงค์สูตร ว่าด้วยโพชฌงค์ ๗ ประการ
ได้แก่

๑. สติสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความระลึกได้
๒. ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความเพียรธรรม
๓. วิริยสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความเพียร
๔. ปิติสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความอิ่มใจ
๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความสงบกาย

ระงับใจ

๖. สมาธิสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความตั้งจิตมั่น
๗. อุpekขาสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความวางใจเป็น

กลาง^{๑๑๘}

๑. สติสัมโพชฌงค์ หมายถึง สติที่มีความเจริญ คือ ตั้งอยู่ได้ติดต่อกันในอารมณ์
ของสติปัฏฐานทั้ง ๔ โดยภาวนากิจติดต่อกัน เมื่อเจริญขึ้นมีสภาพเป็นสตินทรีย์ เมื่อสตินทรีย์เจริญ
ขึ้นมีสภาพเป็นสติพละ เมื่อสติพละเจริญขึ้นมีสภาพเป็นสติสัมโพชฌงค์ เมื่อสติสัมโพชฌงค์เจริญขึ้นมี
สภาพเป็นสัมมาสติด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายความประมาท และทำให้สัมโพธิญาณ
คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์

๒. ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ หมายถึง ปัญญาที่มีความเจริญ คือ รู้อยู่ในรูปนามและ
เห็นความเกิดดับของรูปนาม ดังนี้ ปัญญาเจตสิกเจริญขึ้นเป็นวิมังสาวิสุทธิบาท เมื่อวิมังสาวิสุทธิบาทเจริญขึ้น
มีสภาพเป็นปัญญินทรีย์ เมื่อปัญญินทรีย์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นปัญญาพละ เมื่อปัญญาพละเจริญขึ้นมี
สภาพเป็นธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ เมื่อธรรมวิจยสัมโพชฌงค์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นสัมมาทิฐิ

ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ได้แก่ การเข้าถึงปัญญาวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญา

๕ ประการ คือ

๑) ทิฐิวินิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาที่มีความเห็นถูกต้องตามความเป็น
จริงของสภาวะธรรม

๒) กังขาวิตรณวินิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาที่ข้ามพ้นจากความสงสัย

๓) มัคคามัคคญาณทัสสนวินิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาที่รู้ว่า นี้ใช่ทางหรือ
มิใช่ทางที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพาน

๔) ปฏิปทาญาณทัสสนวินิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาที่รู้ทางปฏิบัติที่ถูกต้อง

แล้ว

๕) ญาณทัสสนวินิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสังข์ ๔
ด้วยอำนาจวิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายโมหะ และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า
ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์

^{๑๑๘} ๐ง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๘/๓๕๔-๓๕๕.

๓. วิริยสัมโพชฌงค์ หมายถึง วิริยะที่มีความเจริญ คือ มีความพยายามอย่างแรงกล้าในการละอกุศล การป้องกันระวังไม่ให้อกุศลเกิด การทำให้กุศลใหม่เกิด และการทำให้กุศลเก่าเจริญจนเข้าถึง ดังนี้ วิริยเจตสิกเจริญขึ้นเป็นสัมมัมปธาน เมื่อสัมมัมปธานเจริญขึ้นมีสภาพเป็นวิริยวิธิบาท เมื่อวิริยวิธิบาทเจริญขึ้นมีสภาพเป็นวิริยอินทรีย์ เมื่อวิริยอินทรีย์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นวิริยพละ เมื่อวิริยพละเจริญขึ้นมีสภาพเป็นวิริยสัมโพชฌงค์ เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นสัมมาวายามะด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนากาวนา แล้วทำลายโกสัชชะ คือ ความเกียจคร้านได้ และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์

๔. ปีติสัมโพชฌงค์ หมายถึง ปีติที่มีความเจริญ คือ มีความชุ่มชื่นใจในอารมณ์ของวิปัสสนากาวนาแล้วทำลายอโรติ คือ ไม่นินดี และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า ปีติสัมโพชฌงค์

๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ หมายถึง ปัสสัทธิที่มีความเจริญ คือ มีความสงบกายสงบใจในการเจริญสติปัฏฐาน อยู่ในอารมณ์ของรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ ความสงบนี้เกิดด้วยอำนาจของวิปัสสนา สามารถทำลายความหยาบกระด้างทางกาย และทำลายความร่ำร้อนทางใจลงได้ และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

๖. สมานิสัมโพชฌงค์ หมายถึง สมานิตีที่มีความเจริญ คือ ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ของสติปัฏฐานเป็นเอกัคคตาเจตสิกเจริญขึ้นเป็นสมาธิอินทรีย์ เมื่อสมาธิอินทรีย์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นสมาธิพละ เมื่อสมาธิพละเจริญขึ้นมีสภาพเป็นสมาธิสัมโพชฌงค์ เมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นสัมมาสมาธิในการเจริญสมถกาวนาเป็นตัวบริกรรมสมาธิ-อุปปจารสมาธิ-อัปนาสมาธิ สำเร็จเป็นสมาบัติ ๘ และในการเจริญวิปัสสนากาวนามีสุญญตสมาธิ-อนิมิตตสมาธิ-และอัปนิหิตสมาธิ คือสมาธิตามความเห็นไตรลักษณ์จนถึงมรรค ผล นิพพาน ด้วยอำนาจของการเจริญวิปัสสนากาวนา จนสามารถทำลายความฟุ้งซ่าน และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า สมานิสัมโพชฌงค์

๗. อุเพกขาสัมโพชฌงค์ หมายถึง ตัตตรมัมชฌตตตาเจตสิกที่มีความเจริญ คือ ไม่ตกไปในอกิขณาและโทมนัส ขณะที่วิปัสสนาญาณมีความเจริญมาก สามารถกระทำให้อังค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ร้อยสี่ ๔ ทำหน้าที่ของตนๆ อย่างสม่ำเสมอ ไม่ยิ่งหย่อนแก่กัน รักษาความเป็นมัชฌิมาปฏิปทาไว้ได้อย่างมั่นคง พร้อมกับทำลายนิรวณธรรม และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า อุเพกขาสัมโพชฌงค์

ในโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการนี้ มีค่าอุปมาอุปมัยไว้ดังนี้

สัมโพชฌงค์ ซึ่งเป็นองค์แห่งการบรรลุโลกุตตรมัคคญาณ อุปมาเหมือนการเกิดขึ้นของนก ตามธรรมดานกที่บินขึ้นไปมาอยู่บนท้องฟ้านี้ ต้องอาศัยการเกิดถึง ๓ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๑ เกิดเป็นฟองไข่จากท้องแม่

ครั้งที่ ๒ เกิดเป็นตัวนกออกจากเปลือกไข่

ครั้งที่ ๓ เป็นลูกนกที่เจริญเติบโตเต็มที่มีขน ปีก และหางที่บริบูรณ์แข็งแรง บินไปได้ไกลๆ ตามความพอใจ สามารถเอาตัวรอดพ้นจากอันตรายของข้าศึกศัตรูได้

นกเกิดครั้งที่ ๑ นกเป็นฟองไข่ออกจากท้องของแม่นก อุปมาเหมือนพระโยคาวจรที่มีความพยายามในการเจริญสติปัฏฐาน จนเข้าถึงศีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิแล้ว รอดพ้นจากกามฉันทนิรวณธรรม เป็นต้น

นกเกิดครั้งที่ ๒ นกเกิดเป็นตัวออกจากเปลือกไข่ อุปมาเหมือนพระโยคาวจร เข้าถึงทิวภูมิวิสุทธิ ได้เห็นรูปรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ วิปัสสนาญาณเกิดแล้วย่อมพ้นจากอวิชชา อย่างหยาบ

นกเกิดครั้งที่ ๓ ลูกนกเจริญเติบโตเต็มที่มีขน ปีก และหางที่บริบูรณ์แข็งแรง บินไปได้ไกลๆ ตามความพอใจ สามารถเอาตัวรอดพ้นจากอันตรายของข้าศึกศัตรู อุปมาเหมือน สัมโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการแก่กล้า บรรลุโลกุตตรมรรคและผลได้ตามความประสงค์แล้ว ได้รอดพ้นจากโลกียธรรมทั้งปวง

โพชฌงค์ ๗ ประการนี้ มีตั้งแต่ขันธ์ที่เป็นสามัญ คือ สติ ปัญญา วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ และตัดตรมข์ฉัตตตาที่เป็นวิวิฎฐนิสสิตเจตนา คือ พยายามที่จะให้หลุดพ้นจากกิเลส จนถึงโพชฌงค์พิเศษ สามารถนำตนให้พ้นจากกิเลส เรียกว่า วิเวกนิสสิต วิราคนิสสิต และนิโรธนิสสิต คือ ความสงบจากกิเลส ออกจากกิเลส และเข้าถึงความดับกิเลส

๒.๑๔.๗ มรรคมืองค์ ๘

มรรคมืองค์ ๘ หมายถึง ธรรมไม่มีกิเลส เพราะเป็นปฏิบัติทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานนี้ ไม่มีทุกข์ ไม่มี ความเบียดเบียน ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความเร่าร้อน และเป็นข้อปฏิบัติถูก^{๑๑๙} มรรคเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้ เข้าถึงพระนิพพาน คือ ธรรมที่เป็นเครื่องดับทุกข์ ท่านเรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หมายความว่า เป็นข้อปฏิบัติที่จะทำให้เข้าถึงความดับทุกข์

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ว่าด้วยบรรดาอริยสัง ๔ นั้น ทุกขนิโรธ คามินีปฏิปทาอริยสัง มี ๘ ประการ คือ

๑. สัมมาทิฐิ เห็นชอบ
๒. สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ
๔. สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ
๖. สัมมาวายามะ เพียรชอบ
๗. สัมมาสติ ระลึกรชอบ
๘. สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ^{๑๒๐}

๑. สัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) หมายถึง การเห็นแจ้งอริยสัง ๔ หรือเห็น ไตรลักษณ์ หรือรู้อกุศลและอกุศลมูลกับกุศลและกุศลมูล หรือเห็นปฏิจจสมุปบาท การเห็นแจ้งอริยสัง ๔ โดยกิจ ๔ คือ

- ๑) เห็นแจ้งในทุกข์สังจะ โดยปริยญาณกิจ คือ การกำหนดรู้
- ๒) เห็นแจ้งในสมุทัยสังจะ โดยปหานกิจ คือ การละ
- ๓) เห็นแจ้งในนิโรธสังจะ โดยสังฆิกรณกิจ คือ การทำให้แจ้ง
- ๔) เห็นแจ้งในมรรคสังจะ โดยภาวนากิจ คือ การเจริญ^{๑๒๑}

^{๑๑๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๓๕/๓๙๙.

^{๑๒๐} ข.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๕.

๒. สัมผัสสังกัปปะ (ความดำริชอบ) หมายถึง ความตรึกรู้ที่อยู่ในเรื่องราวที่เป็นกุศล เรียกว่า กุศลวิตก มี ๓ ประการ คือ

- ประการที่ ๑ เนกขัมมวิตก ได้แก่ ความดำริที่จะออกจากกามคุณอารมณ์
- ประการที่ ๒ อภัยปาทวิตก ได้แก่ ความดำริที่ประกอบด้วยเมตตา
- ประการที่ ๓ อวิหิงสาวิตก ได้แก่ ความดำริที่ประกอบด้วยกรุณา^{๑๒๒}

๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) หมายถึง วจีสุจริต ๔ ความประพฤติชอบด้วยวาจา คือ งดเว้นและประพฤติตรงข้ามกับมุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา และสัมผัปปลาปะ คือ

- ๑) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ
- ๒) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด
- ๓) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ
- ๔) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

๔. สัมมากัมมันตะ (การทำชอบ) หมายถึง กายสุจริต ๓ ความประพฤติชอบด้วยกาย คือ งดเว้นและประพฤติตรงข้ามกับปาณาติบาต อทินนาทาน และกามเมสุมิจฉาจาร คือ

- ๑) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์
- ๒) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการลักทรัพย์
- ๓) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤตินิดในกาม

๕. สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ) หมายถึง การงดเว้นอย่างเด็ดขาดจากวจีทุจริต ๔ และกายทุจริต ๓ ที่เกี่ยวข้องกับอาชีพ คือ

- ๑) ละมิจฉาอาชีวะ
- ๒) เลี้ยงชีพอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ^{๑๒๓}

๖. สัมมาวายามะ (ความเพียรชอบ) หมายถึง ความเพียรพยายามในอารมณ์กัมมัญฐานตั้งแต่การเจริญสติปัญญานำเนินไปตามสัมมปปธาน ๔ ต่อไปถึงวิริยทธิบาท วิริยอินทรีย์ วิริยพละ วิริยสัมโพชฌงค์ สัมมาวายามะ องค์ธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก ขณะที่เจริญสติปัญญานจนกระทั่งถึงมรรคญาณเกิด

๗. สัมมาสติ (ความระลึกชอบ) หมายถึง สติระลึกที่อยู่แต่เฉพาะอารมณ์ของสติปัญญาน ๔ จนถึงมรรค ผล เป็นที่สุดเท่านั้น ชื่อว่า สัมมาสติ

๘. สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นชอบ) หมายถึง ความตั้งใจมั่นในอารมณ์วิปัสสนากัมมัญฐาน จิตจดจ่ออยู่กับรูปนาม และศีล สมาธิ ปัญญา จนกระทั่งถึงมรรค มีโสดาปัตติมรรคญาณเป็นต้น คือ

๑) บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจาร์ มีปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตก วิจาร์สงบระงับไปแล้ว

^{๑๒๑} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐๘๑/๕๙๓-๕๙๔.

^{๑๒๒} อ.จ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๘/๖๓๑.

^{๑๒๓} อ.ภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๗/๓๗๑.

๒) บรรลุดุติยฌานที่มีความผ่อนคลายในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปิติจางคลายไป มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย

๓) บรรลุดุติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายกล่าวสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อน

๔) บรรลุดุติยฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่^{๑๒๔}

มรรคมืองค์ ๘ ในโพธิปักขิยธรรมนั้น แสดงถึงมรรคที่เป็นฝ่ายดี ที่จะนำไปถึงพระนิพพาน หลักธรรมในอริยมรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นหลักปฏิบัติอันสำคัญในหลักอริยสัจ ๔ เพราะเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความพ้นทุกข์ ซึ่งเรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความตรัสรู้ อริยสัจ ๔ มีสติปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมืองค์ ๘ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ จะสมบูรณ์ที่มรรคมืองค์ ๘ เมื่อมรรคมืองค์ ๘ สมบูรณ์ขณะใด ขณะนั้นก็เป็นมรรคสังหรืออริยมรรคมืองค์ ๘

๒.๑๕ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม

ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม หมายถึง กรรมหนักที่สุดฝ่ายบาปอกุศล ซึ่งให้ผลรุนแรงต่อเนื่องไปโดยไม่มีกรรมอื่นจะมากั้นหรือคั่นได้ ห้ามสวรค์ ห้ามนิพพาน โดยสุดต้นตอปริยายก่อน กุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า ธรรม อกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า อธรรม อนึ่ง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ชื่อว่า ธรรม คือ ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งอริยบุคคล หรือมรรคญาณ ธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่การตรัสรู้มรรค ผล นิพพาน ส่วนอธรรม คือ ธรรมตรงกันข้ามที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม ไม่สามารถเข้าถึงกระแสองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ และรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔

ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา จุฬวรรค อรรถกถา มีปรากฏธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม ๔ ประการ คือ

๑. อุปาทาน ๔ ความยึดมั่น
๒. นิรวณ ๕ สิ่งที่ยึดมั่นไม่ให้อำนาจในคุณธรรม
๓. อนุสัย ๗ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน
๔. มิจฉัตตะ ๘ ความเป็นสิ่งที่ผิด^{๑๒๕}

๒.๑๕.๑ อุปาทาน ๔

อุปาทานศัพท์มีอรรถว่า ถือมั่นยึดไว้ เพราะอุปศัพท์ในที่นี้มี ทัฬห ศัพท์ มั่น แข็งขัน รุนแรงยิ่งนัก เป็นอรรถ ดังอุปศัพท์ในคำว่า อุปายาส ลำบากใจยิ่งนัก คือ คับแค้น และคำว่า อุปกัฏฐะ ชักมาใกล้นัก คือ จวนเจียน เป็นต้น อุปาทาน ความอยากเมื่อรุนแรงขึ้น ก็กลายเป็นยึด คือ ยึดมั่นถือนั่นติดสยบหมกมุ่นในสิ่งนั้น หรือเมื่ออย่างไม่ได้ ก็อยากได้ด้วยตัณหา เมื่อได้หรือถึงแล้ว ก็ยึดฉวยได้ด้วยอุปาทาน และเมื่อยึดมั่น ก็มีใจยึดแต่อารมณ์ที่อยากได้

^{๑๒๔} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๗/๓๗๒.

^{๑๒๕} วิ.จ.อ. (ไทย) ๗/๒/๓๓๓.

ในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ จตุกกนิทเทส ว่าด้วยอุปาทาน ๔ เป็นไฉน

๑. กามูปาทาน ความถ้อยมั่นกาม
๒. ทิฏฐูปาทาน ความถ้อยมั่นทิฏฐิ
๓. สีสัพพตูปาทาน ความถ้อยมั่นศีลพรต
๔. อัตตวาหูปาทาน ความถ้อยมั่นวาหะว่ามีตัวตน^{๑๒๖}

๑. กามูปาทาน ความยึดถือกาม กามนั้นก็ ได้แก่ วัตถุกามกับกิเลสกาม ยึดถือกามก็คือ ยึดถือกามที่เป็นวัตถุกาม อัน ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลายว่าเป็นของเรา ว่ารักใคร่ปรารถนาพอใจด้วยกิเลสกาม อันอาการที่ยึดถือนี้ เมื่อแสดงเป็นกลางๆ ท่านก็ได้แสดงอาการที่ยึดถือดังนี้ว่า

เอต มม นั้นเป็นของเรา
 เอโสหสมฺมิ เราเป็นนั้น
 เอโส เม อตตทา นั้นเป็นอัตตาทัวตนของเรา^{๑๒๗}

ยึดถือว่าเป็นของเรา ตัวเรา คือ ยึดถือว่า รูป เสียง เป็นต้น ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจเป็นของเรา แต่ที่ชื่อว่าได้ยึดเอาตัวกิเลสกาม คือ ตัวความรัก ความใคร่ ความปรารถนา ความพอใจนั้นไว้ด้วย ไม่ปล่อยความรัก ความใคร่ ความปรารถนา ความพอใจในวัตถุนั้นๆ ความสำคัญจึงอยู่ที่ความยึดอยู่ที่ตัวกิเลสนี้ คือ กามูปาทาน ความยึดถือกามอันสามัญชนมีอยู่ยังละไม่ได้^{๑๒๘}

๒. ทิฏฐูปาทาน ยึดถือทิฏฐิ คือ ความเห็น อันความเห็นนี้ หมายถึง ความเห็นผิด ยึดถือความเห็นผิด แต่ที่ว่ายังยึดถืออยู่ก็เพราะว่ายังไม่รู้ว่าเห็นผิด เมื่อรู้ว่าเห็นผิดเมื่อใดก็ย่อมจะละความเห็นผิดนั้นได้เมื่อนั้น ที่กล่าวว่าความเห็นผิดนี้ พระพุทธเจ้าตรัสเรียกคำว่า ทิฏฐิ นี้ มีคำประกอบเพื่อให้ชัด ดังนี้

ถ้าเห็นผิด เรียกว่า มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด

ตรงกันข้าม คือ เห็นถูกเห็นชอบ เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ

ความเห็นผิดนี้มีหลายระดับชั้นหยาบขึ้นไปจนถึงชั้นละเอียด สำหรับที่เป็นระดับชั้นหยาบ คือ มิจฉาทิฏฐิในอกุศลนี้ ได้แก่ อภิขมา ความโลภ เพ่งเล็งสิ่งของๆ ผู้อื่นมาเป็นของตน พยาบาท ความมุ่งร้ายหมายล้างผลาญ และมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด มิจฉาทิฏฐินี้มีอีก ๓ คือ

๑) อภิริยทิฏฐิ ความเห็นว่า ไม่เป็นอันกระทำ คือ ไม่มีบุญ ไม่มีบาป

๒) อเหตุกทิฏฐิ ความเห็นว่า ไม่มีเหตุ คือ ผลที่ได้ต่างๆ บังเกิดขึ้นตามคราว

แห่งโชคเคราะห์

๓) นัตถิกทิฏฐิ ความเห็นว่า ไม่มี เป็นการปฏิเสธสมมติสัจจะความจริงโดยสมมติ ปฏิเสธคติธรรมตา

ความเห็นผิดทั้ง ๓ นี้ ห้ามทั้งสิ้นคือ คติที่ดี ห้ามทั้งมรรค ผล นิพพาน และมีทิฏฐิ ความเห็น ๒ อย่าง คือ

^{๑๒๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๘.

^{๑๒๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๕.

^{๑๒๘} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, สัมมาทิฏฐิ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๖), หน้า ๖๔-๖๗.

๑) สัสตทิกฺกุณฺโณ ความเห็นว่ายู่เพียง

๒) อุจฺเจททิกฺกุณฺโณ ความเห็นว่ายู่ขาดสูญ

เพราะฉะนั้น แม้ความเห็นทั้ง ๒ นี้ก็เรียกว่า เป็นมิจฺฉาทิกฺกุณฺโณ ความเห็นผิด แต่เป็นความเห็นผิดที่ยังไม่ถือว่ามิโทษร้ายแรงเหมือนอย่างดัง ๓ ข้อข้างต้น^{๑๒๙}

๓. สีสัปปตฺตปาทาน คือ ความยึดถือศีลและวัตร มีคำเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สีสัปปตฺตปฺรามาส ความยึดถือลูปคล้ำศีลและวัตรในสังโยชน์ ๑๐ แต่ว่าีสัปปตฺตปฺรามาสนี้ ซึ่งมีอาการเป็นความยึดถือเช่นเดียวกับีสัปปตฺตปาทานแต่ว่ายากกว่า และในการอธิบายีสัปปตฺตปฺรามาส ก็อธิบายคล้ายคลึงกันกับีสัปปตฺตปาทาน คือ ศีลและวัตร ในคำว่า สีสัปปตฺตปฺรามาสในสังโยชน์ ๑๐ เมื่อปฏิบัติด้วยตัณหา ก็ชื่อยังเป็นีสัปปตฺตปฺรามาส แต่ใช้คำว่า ปฺรามาส นี้แรงกว่า คำว่า อุปาทาน คือ หมาย ความว่า ต้องลูปคล้ำ คือ ต้องจับเอาไว้ ถ้าไม่จับเอาไว้ ศีลและวัตรก็จะขาดเป็นท่อน เป็นช่องต่างพร้อย เพราะยังมีสักกายทิกฺกุณฺโณ ความเห็นยึดถือว่าตัวเราของเราเป็นอย่างแรง เพราะฉะนั้น ความประพฤติกิจเป็นไปตามอำนาจของตัวเราของเรา ก็คือตามอำนาจของกิเลสตัณหาทั้งหลาย สีสัปปตฺตปาทานนี้จึงมีความที่คลุมไปได้ทั้งหมด คลุมีสัปปตฺตปฺรามาสด้วย^{๑๓๐}

๔. อตฺตวาทฺตปาทาน ความถือมั่นวาทะว่ามีตัวตน วาทะ คือ ถ้อยคำที่พูดกัน เป็นภาษาล้วนเป็นสมมติ เป็นบัญญัติสำหรับจะเรียกกัน ถ้าหากว่าไปยึดมั่นโดยส่วนเดียว โดยที่ไม่ทำ ความรู้จักว่า นั้นเป็นสมมติ เป็นบัญญัติ กลายเป็นอุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่น และบรรดาสัตว์ที่เป็นสมมติบัญญัติ เป็นวาทะที่เรียกร้องกัน ที่เป็นข้อสำคัญในส่วนที่เป็นธรรมปฏิบัติ คือ อตฺตา ตน คือ ตัวเรา ของเรา ตัวเขา ของเขา คือ อตฺตวาทะ วาทะว่าตน และเมื่อเรียกกัน รู้จักกัน เข้าใจกัน เมื่อไม่พิจารณาด้วยปัญญา ย่อมจะมีความยึดมั่นถือมั่น จึงเรียกว่า อตฺตวาทฺตปาทาน ความยึดมั่นถือมั่น วาทะว่าตน ยึดมั่นสมมติบัญญัติว่าตน เป็นเหตุให้ถือเรา ถือเขา ถือพวก ถือพ้อง เป็นต้น ทำให้มีความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งสมมติบัญญัตินั้นๆ ว่าเป็นจริง มีจริง โดยเฉพาะที่ตั้งแห่งสมมติบัญญัติว่า อตฺตา หรืออัตภาพ กายใจ นามรูป หรือชั้น ๕ อันนี้ว่าเป็นตัวเราของเราขึ้น^{๑๓๑}

อุปาทานข้อนี้สำคัญมาก ย่อมเป็นมูลของความยึดถือ อตฺตวาทฺตปาทาน มีหลายชื่อ เช่น

เรียกว่า อตฺตานาทิกฺกุณฺโณ ความตามเห็นว่าอัตตาตัวตน ความตามเห็นว่าตัวเราของเรา

เรียกว่า สักกายทิกฺกุณฺโณ ความเห็นว่ากายของตน

เรียกว่า อัสสมิมานาทิกฺกุณฺโณ มานะ คือ ความสำคัญหมาย ทิกฺกุณฺโณ คือ ความเห็นว่าอัสสมิ เรา มีเรา หรือเรียกว่า อัสสมิมานะ ความสำคัญหมายว่า เรามี เราเป็น หรือเรียกว่า มานะ เฉยๆ

อุปาทานเปรียบเหมือนงูที่จับกบได้ กัดไว้แน่นไม่ปล่อย โลภะ ทิกฺกุณฺโณ ทั้ง ๒ มีสภาพยึดมั่นในอารมณ์ของตนๆ ไม่ยอมปล่อย เมื่อกามราคสังโยชน์เกิดขึ้น มีอุปาทานสนับสนุนส่งเสริม ๓ สภาวะ คือ ๑.ทิกฺกุณฺโณปาทาน ๒.ีสัปปตฺตปาทาน ๓.อตฺตวาทฺตปาทาน

^{๑๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗-๗๑.

^{๑๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒.

^{๑๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๑-๙๖.

๒.๑๕.๒ นิเวรณ ๕

นิเวรณ คือ สภาวะที่เป็นเครื่องกางกั้นซึ่งกุศลกรรมทั้งหลาย มีฌาน มรรค ผล เป็นต้น ไม่ให้เกิด โดยเฉพาะโลกียฌาน ถึงแม้ว่าจะเกิดขึ้นแล้ว ถ้ามีนิเวรณเกิดขึ้นอีก โลกียฌานนั้นก็ย่อมจักเสื่อมลงได้ เว้นแต่โลกุตตรฌาน กล่าวคือ ฌานที่ประกอบด้วยโลกุตตรจิต และมรรคผลของพระเสขบุคคลเท่านั้น ถึงหากว่าบางขณะ นิเวรณอาจเกิดขึ้นได้ก็ไม่เสื่อม และการห้ามกุศลธรรมของนิเวรณนี้ ไม่ใช่ที่จะห้ามแต่ฌานและมรรคผลเท่านั้น ถึงแม้ว่ากามาวจรกุศลก็ห้ามไม่ให้เกิดขึ้นด้วยเมื่อกกล่าวโดยสภาวะ นิเวรณนี้เป็นปฏิกฤษโดยตรงกับสมาธิ

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ว่าด้วยนิเวรณ นี้มีอยู่ ๕ ประการ คือ

๑. กามฉันทะ ความพอใจในกาม
๒. พยาบาท ความคิดร้าย
๓. ถีนมิทธะ ความหดหู่และเซื่องซึม
๔. อุทธัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ
๕. วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย^{๑๓๒}

๑. กามฉันทนิเวรณ ได้แก่ ความพอใจในกามคุณอารมณ์ต่างๆ คือ ความกำหนดหมกมุ่นอันมีราคะ เป็นต้น ถ้ามันครอบงำจิตใจผู้ใดแล้ว จิตใจผู้นั้นก็มีตมัวหม่นหมองไม่เห็นเหตุผล เพราะความอยาก ความต้องการอารมณ์ หรือวัตถุที่เป็นกามคุณ ความพึงพอใจ ความยินดีในกามอารมณ์ เรียกว่า กามฉันทะ เพราะกามคุณเป็นตัวอารมณ์ แต่ที่เข้าไปยึดติดใจเป็นตัวกามฉันทะ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ที่น่าใคร่ น่าปรารถนา เป็นตัวที่เข้าไปยึดติดใจ คำว่า กามคุณ ความยินดีติดใจอันนี้ เป็นตัวกามฉันทะ เพราะโลกเจตสิก มีความยินดี ความต้องการติดใจในอารมณ์ เป็นโลกะ^{๑๓๓} ชื่อว่า กามฉันทนิเวรณ

๒. พยาบาทนิเวรณ ได้แก่ ความไม่พอใจในอารมณ์ต่างๆ คือ ความขัดเคืองใจ การมุ่งร้าย การผูกใจ อันมีผลมาจากความโกรธเป็นเจ้าเรือน ถ้าพยาบาทครอบงำจิตใจผู้ใดแล้ว จิตใจผู้นั้นเดือดร้อนและวุ่นวาย ไม่รู้เหตุรู้ผล สิ่งนี้ผิดสิ่งนี้ถูก สิ่งนี้เป็นกุศลหรือสิ่งนี้เป็นอกุศล เพราะจิตโกรธ ขุ่นเคือง ความรังเกียจ ความต้องการที่จะเบียดเบียนผู้อื่น ความปรารถนาให้ผู้อื่นฉิบหาย เพราะโทสเจตสิก มีความยินดีร้าย มุ่งร้าย ผูกพยาบาท ในอารมณ์เป็นโทษ ชื่อว่า พยาบาทนิเวรณ

๓. ถีนมิทธนิเวรณ ได้แก่ ความหดหู่และเซื่องซึม เคลิบเคลิ้ม ความเกียจคร้าน หรือเจียบสงัด มีการปล่อยสติ เป็นต้น ถ้าถีนมิทธะเข้าครอบงำจิตใจผู้ใดแล้ว จิตใจผู้นั้นจะอ่อนเพลีย ซึมเซา ไม่คล่อง ไม่รับรู้อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางอายตนะ ๖ เป็นต้น เพราะถีนมิทธเจตสิก มีความหดหู่เซื่องซึม ท้อถอย ว่องเหงา หวานอน ในอารมณ์เป็นถีนมิทธะ ชื่อว่า ถีนมิทธนิเวรณ

๔. อุทธัจจกุกกุกจนิเวรณ ได้แก่ ความฟุ้งซ่านและความรำคาญใจ มีความกระสับกระส่าย กระจายฟุ้ง เมื่อครอบงำจิตใจผู้ใดแล้ว จิตใจผู้นั้นจะไม่มี ความสงบ และมีแต่ความเศร้าโศก เป็นต้น ความฟุ้งซ่านและความรำคาญมีความต่างกัน ความฟุ้งซ่านเป็นไปพร้อมด้วยโลกะ หรือเป็นไป

^{๑๓๒} อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๑/๘๘.

^{๑๓๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรวิสี), **วิปัสสนาภูมิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๕๔.

พร้อมด้วยโทสะ แต่ความรำคาญใจเป็นไปพร้อมกับโทสะเท่านั้น เพราะอุทธัจจกุกกุจจะเจตสิก มีความฟุ้งซ่านและความรำคาญใจในอารมณ์เป็นอุทธัจจกุกกุจจะ ชื่อว่า อุทธัจจกุกกุจจนินวรณ์

๕. วิจิกิจฉานินวรณ์ ได้แก่ ความลึกลับเสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เมื่อวิจิกิจฉาครอบงำจิตใจผู้ใดแล้ว จิตใจผู้นั้นจะลึกลับเสงสัย และหลงไม่รู้จักจริงด้วยกำลังของโมหะ เพราะวิจิกิจฉาเจตสิก มีลึกลับเสงสัยในสิ่งที่ควรเชื่อควรปฏิบัติ มีพระรัตนตรัย เป็นต้น ในอารมณ์เป็นวิจิกิจฉา ชื่อว่า วิจิกิจฉานินวรณ์

พระพุทธเจ้าตรัสถึงนินวรณ์ ๕ ในวินัยของพระอริยะเรียกว่า เป็นเครื่องหน่วงเหนี่ยวบ้าง เครื่องกางกั้นบ้าง เครื่องรัดรั้งบ้าง เครื่องตรึงตราบ้าง มี ๕ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา ถึงแม้พราหมณ์ผู้ได้ไตรเพทภูทกนินวรณ์ ๕ เหล่านี้หน่วงเหนี่ยวกางกั้น ตรึงเอาไว้แล้ว หลังจากตายแล้วจะถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพรหม นั้นมิใช่ฐานะที่จะเป็นไปได้^{๑๓๔}

พุทธพจน์ดังกล่าวแสดงให้เห็นโทษของนินวรณ์ คือ ไม่สามารถจะเป็นพระพรหมได้ เมื่อกามราคสังโยชน์ที่มีคนมาชักชวนหรือใครชักชวนเกิดขึ้น ถีนมิทธนินวรณ์และอวิชชานินวรณ์จะเกิดเป็นธรรมสนับสนุน หรือเมื่อขณะกามราคสังโยชน์เกิดขึ้น บางครั้งก็มีอุทธัจจะเกิดขึ้น เมื่อพยาบาทสังโยชน์เกิดขึ้น บางครั้งจะมีถีนมิทธนินวรณ์ที่เป็นธรรมชาติหุดหุดที่อยู่ภายในอารมณ์เกิดสนับสนุน

๒.๑๕.๓ อนุสัย ๗

อนุสัย คือ ธรรมชาติที่เป็นกิเลสชนิดหนึ่ง ซึ่งนอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลายตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิ เป็นพวกที่ปฏิสนธิด้วยทั้งรูปทั้งนาม หรือเป็นพวกที่ปฏิสนธิด้วยนามอย่างเดียว หรือรูปอย่างเดียว อนุสัยนี้ย่อมมีอยู่ในสัตว์นั้นๆ เป็นกิเลสอย่างละเอียดที่สะสมอยู่ในภวังคจิต หรือจิตไร้สำนึก ถ้ายังไม่มีอารมณ์ภายนอกมากระทบแล้ว กิเลสชนิดนี้จะยังนอนสงบอยู่

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต ว่าด้วยอนุสัย มี ๗ ประการ ดังนี้

๑. กามราคานุสัย อนุสัย คือ ความกำหนัดในกาม
๒. ปฏิฆานุสัย อนุสัย คือ ความยินร้าย
๓. ทิฏฐานุสัย อนุสัย คือ ความเห็นผิด
๔. วิจิกิจฉานุสัย อนุสัย คือ ความลึกลับเสงสัย
๕. มานานุสัย อนุสัย คือ ความถือตัว
๖. ภวราคานุสัย อนุสัย คือ ความติดใจในภพ
๗. อวิชชานุสัย อนุสัย คือ ความไม่รู้แจ้ง^{๑๓๕}

๑. กามราคานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความกำหนัดพอใจ พรารถนาในวัตถุทุกามทั้งหลาย คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ซึ่งมากระทบจิตแล้ว ทำให้เกิดความกำหนัด พอใจ ติดใจ นอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ในโลกมูลจิต ๘

๒. ปฏิฆานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความหงุดหงิดไม่พอใจมากระทบกระทั่งทางจิตโดยอาศัยรูป เป็นต้น เมื่อสิ่งเหล่านั้นมากระทบจิต ความหงุดหงิดขัดเคือง จนเกิดความยินร้ายนอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ในโทสมูลจิต ๒

^{๑๓๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๕๔๘-๕๔๙/๒๔๐.

^{๑๓๕} อง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๑๑/๑๗.

๓. ทรินานุสสัย คือ ธรรมชาตที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน มีความเห็นผิด เห็นว่าทำดีไม่ได้ดี มารดาบิดาไม่มีคุณ เป็นต้น ทรินานุสสัยเหล่านี้นอนสงบอยู่ภายในจิต เมื่อได้รับอารมณ์ฝ่ายเดียวกัน เกิดความเห็นผิดมากขึ้น นอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ ทรินานุสสัย ในทรินานุสสัยคตสัมปยุตตจิต ๔

๔. วิจิจจนานุสสัย คือ ธรรมชาตที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน มีความล่งเลงสสัยในคุณของพระรัตนตรัย ในสิ่งที่ควรเชื่อ ควรปฏิบัติ เกิดความล่งเลงสสัย นอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ วิจิจจนานุสสัย ในวิจิจจนานุสสัยคตสัมปยุตตจิต ๑

๕. มานานุสสัย คือ ธรรมชาตที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน มีความถือตัวถือตนว่าสูงกว่าเขา เสมอเขา หรือต่ำกว่าเขา เรียกว่า อติมานะ ดูหมิ่นท่าน อวมานะ ดูหมิ่นตน นอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ มานานุสสัย ในทรินานุสสัยคตสัมปยุตตจิต ๔

๖. ภวราคานุสสัย คือ ธรรมชาตที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน มีความติดใจในภพว่า สิ่งนี้เป็นสุข สิ่งนี้เป็นที่ปรารถนา ยินดีในรูปภพ นอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลภเจตสิก อยู่ในทรินานุสสัยคตสัมปยุตตจิต

๗. อวิชชานุสสัย คือ ธรรมชาตที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน มีความไม่รู้แจ้ง ความหลง ไม่รู้สภาวะตามความเป็นจริง นอนสงบอยู่ภายใน จนเป็นอวิชชานอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรม ได้แก่ โมหเจตสิก ในอกุศลจิต ๑๒^{๑๓๖}

อนุสสัยเป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลาย สงบนิ่ง ไม่ปรากฏออกมาให้เห็น ต่อเมื่ออารมณ์ต่างๆ ที่ดีหรือไม่ดีมากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้วอนุสสัยกิเลสที่สงบอยู่นั้นก็เปลี่ยนสภาพเป็นปริยฐานกิเลสปรากฏเกิดขึ้นทางใจ ถ้าปริยฐานกิเลสนี้มีกำลังแรงมาก ก็เปลี่ยนสภาพเป็นวิตกกัมภกิเลสล่วงออกมาทางกาย วาจา การประหามอนุสสัยกิเลส ย่อมประหามได้ด้วยมคคจิต ดังมีพระบาลีปรากฏในวิสุทธิมรรคอรุทธกถาว่า

อนุสเสยสุ ทรินานุสสัย วิจิจจนานุสสัย ปรมณณวชฌา กามราคปฏิฆานุสสัย
ตติยณณวชฌา มานภวราคาวิชชานุสสัย จตุตถณณวชฌา

แปลเป็นใจความว่า

ทรินานุสสัยและวิจิจจนานุสสัย ประหามได้ด้วยโศดาปัตติมคคญาณ
กามราคานุสสัยและปฏิฆานุสสัย ประหามได้ด้วยอนาคามีมคคญาณ มานานุสสัย
ภวราคานุสสัย อวิชชานุสสัย ประหามได้ด้วยอรหัตตมคคญาณ^{๑๓๗}

๒.๑๕.๔ มิจฉัตตะ ๘

มิจฉัตตะ ๘ คือ สภาพธรรมที่ผิด ความเป็นสิ่งที่ผิด หมายถึง การกระทำจิตไม่แยบคาย อโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดสภาพธรรมที่ผิด มีการกระทำผิด พุดผิด คิดผิด เป็นต้น เป็นธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับมรรคมือองค์ ๘ มีสัมมาทรินานุสสัย ความเห็นชอบ เป็นต้น

ในคัมภีร์ที่ขนิทาย ปาฎีกาวรรค ว่าด้วยเรื่องธรรมหมวดละ ๘ ประการ ดังนี้

^{๑๓๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓-๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘๔.

^{๑๓๗} ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัคคมหากัมมัฏฐานจริยะ, **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖๒.

๑. มิจฉาทิฏฐิ เห็นผิด
๒. มิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด
๓. มิจฉาวาจา เจรจาผิด
๔. มิจฉากัมมันตะ กระทำผิด
๕. มิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีพผิด
๖. มิจฉาวายามะ พยายามผิด
๗. มิจฉาสติ ระลึกลับผิด
๘. มิจฉาสมาธิ ตั้งจิตมั่นผิด^{๑๓๘}

๑. มิจฉาทิฏฐิ เห็นผิด ได้แก่ ความเห็นผิดจากคลองธรรมตามหลักกุศลธรรม และความเห็นไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์

ปัจจัยให้เกิดมิจฉาทิฏฐิ มี ๒ อย่าง ได้แก่

ปรโตโฆสะ คือ การโฆษณาแต่บุคคลอื่น เสียงจากผู้อื่น ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น

อโยนิโสมนสิการ คือ การทำในใจโดยไม่แยบคาย การไม่ใช้ปัญญาพิจารณา ความไม่รู้จักคิด การปล่อยให้อวิชชาครอบงำ ตรงกันข้ามกับคำว่า โยนิโสมนสิการ

๒. มิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ได้แก่ ความดำริที่เป็นอกุศลทั้งหลาย ตรงข้ามจากสัมมาสังกัปปะ เรียกว่า อกุศลวิตก มี ๓ ประการ คือ

ประการที่ ๑ กามวิตก ได้แก่ ความดำริที่หมกมุ่นในกามคุณอารมณ์

ประการที่ ๒ พยาบาทวิตก ได้แก่ ความดำริที่ประกอบด้วยพยาบาท

ประการที่ ๓ วิหิงสาวิตก ได้แก่ ความดำริที่ประกอบด้วยการเบียดเบียนผู้อื่น

๓. มิจฉาวาจา วาจาผิด ได้แก่ วจีทุจริต ๔ ความประพฤติผิดด้วยวาจา มุสาวาท ปิสุนาวาจา ผรุสวาจา และสัมผัปปลาปะ คือ

๑) เจตนาเป็นเหตุจากการพูดเท็จ

๒) เจตนาเป็นเหตุจากการพูดส่อเสียด

๓) เจตนาเป็นเหตุจากการพูดคำหยาบ

๔) เจตนาเป็นเหตุจากการพูดเพ้อเจ้อ

๔. มิจฉากัมมันตะ กระทำผิด ได้แก่ กายทุจริต ๓ ความประพฤติผิดด้วยกาย คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิฉฉาจาร คือ

๑) เจตนาเป็นเหตุจากการฆ่าสัตว์

๒) เจตนาเป็นเหตุจากการลักทรัพย์

๓) เจตนาเป็นเหตุจากการประพฤติผิดในกาม

๕. มิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีพผิด ได้แก่ เลี้ยงชีวิตในทางทุจริต

๖. มิจฉาวายามะ พยายามผิด ได้แก่ ความเพียรตรงข้ามกับสัมมาวายามะ

^{๑๓๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒/๓๔๐.

๗. มิจฉาสติ ระลึกผิด ได้แก่ ความระลึกถึงเรื่องราวที่ล่วงแล้ว เช่น ระลึกถึงการได้ทรัพย์ การได้ยศ เป็นต้น ในทางอกุศล อันจัดเป็นสติเทียม เป็นเหตุชักนำใจให้เกิดกิเลสมีโทษมานะ อิสสา มัจฉริยะ เป็นต้น

๘. มิจฉาสมาธิ ตั้งจิตมั่นผิด ได้แก่ ตั้งจิตเพ่งเล็งจดจ่อปักใจแน่วแน่ในกามราคะ พยาบาท เป็นต้น หรือเจริญสมาธิแล้ว หลงเพลิน ติดหมกมุ่น ตลอดจนนำไปใช้ผิดทาง ไม่เป็นไปเพื่อญาณทัสสนะและความหลุดพ้น มิจฉัตตะ ๘ คือ สภาพธรรมที่ผิด ความเป็นสิ่งที่ผิด ส่วนใหญ่ก็มีนัยตรงกันข้ามกับองค์มรรค ๘ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น

๒.๑๖ สรุป

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง สำเร็จ หรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้นๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจ เข้าถึงธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตตระ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกปรือพัฒนามนุษย์ ดังนั้น คนที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้ว ย่อมประสบเป็นพระอรียบุคคลระดับต่างๆ กันไป

การบรรลุธรรม ๕ ขณะ กล่าวได้ว่า วิกขัมภณนิพพานและตัทธกนิพพาน จัดเป็นโลกีย์วิมุตติ ส่วนสมุจเฉตนิพพาน ปฏิปัสสัทธินิพพาน และนิสสรณนิพพาน จัดเป็นโลกุตตรวิมุตติ

กล่าวโดยย่อ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ สามารถละสังโยชน์ได้ตามลำดับของการบรรลุธรรม มี ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ส่วนท่านผู้สำเร็จกิจบรรลุพระอรหันต์ ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วนๆ ก็ดี ได้เฉพาะรูปฌานก็ดี ได้ทั้งรูปฌานและอรูปฌานและนิโรธสมาบัติก็ดี ย่อมได้ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติทั้งหมด

วิปัสสนา หมายถึง การอบรมกาย อบรมจิต และการอบรมปัญญา โดยการทำให้มีขึ้นในจิตใจ สำรวมใจให้แน่วแน่ มีสติ เป็นสมาธิ เพื่อทำลายโมหะ ทำให้กุศลเจริญขึ้นจนมีปัญญาเห็นแจ้งถึงสภาวะธรรม นาม รูป ชั้น ๕ ด้วยอาการต่างๆ ตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน วิปัสสนาสามารถจำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ สังขารปริคคัณหนกวิปัสสนา ผลสมาบัติวิปัสสนา นิโรธสมาบัติวิปัสสนา การปฏิบัติวิปัสสนา ๔ แบบนี้ หมายถึง การปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาเป็นธรรมคู่กัน คือ

การปฏิบัติวิปัสสนามี ๔ อย่าง ได้แก่ สมถปุพพังคมวิปัสสนา คือ วิปัสสนามีสมถะนำหน้า วิปัสสนาปุพพังคมสมถะ คือ สมถะมีวิปัสสนานำหน้า ยุคนี้ทศสมถวิปัสสนา คือ สมถะและวิปัสสนาคู่กัน และธัมมัทธัจจวิคคหิตมานัส คือ วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรม บรรดาวิธีทั้ง ๔ ที่กล่าวมานี้ จัดได้ว่ามีวิธีที่เป็นหลักใหญ่เพียง ๒ อย่าง คือ วิปัสสนามีสมถะนำหน้า และสมถะมีวิปัสสนานำหน้า ข้อตกลงเบื้องต้นในการปฏิบัติธรรม ได้แก่ ตั้งตนอยู่ในศีล ตตปลิโพธ แสวงหากัลยามิตรที่เคยปฏิบัติมาแล้ว และประกอบด้วยคุณธรรม ต้องศึกษาอบรมกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของตน หลีกเลี้ยงสถานที่ๆ เป็นโทษแก่การปฏิบัติ และอยู่ในสถานที่ๆ สะดวกสบายแก่การปฏิบัติ

สมถยานิก แปลว่า ผู้มีสมถะเป็นยาน หมายถึง ผู้บำเพ็ญสมถะก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาทีหลัง เป็นการเพ่งอารมณ์ไว้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวหรือที่ตั้งมั่นของจิตเพื่อให้เกิดความสงบ มี

วิธีการปฏิบัติทั้งหมด ๔๐ ประการ คือ กลีณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปมัญญา ๔ อาหारे ปฏิกุศลสัญญา ๑ จตุธาตววัตถาน ๑ และอรุปรกรรมฐาน ๔ สมถกรรมฐาน ๔๐ ประการ ที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้ คือ การเพ่งอารมณ์ไว้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวหรือที่ตั้งมั่นของจิตเพื่อให้เกิดความสงบแก่ผู้ปฏิบัติตามแต่จริตของตน และมีสมาธิ ๒ ประการ คือ อุจารสมาธิกับอัปนาสมาธิเป็นปทัฏฐาน คือ เป็นเหตุใกล้ทำให้เกิดฌาน เรียกว่า สมาบัติ ๘ หรือสมาบัติ ๙

วิปัสสนายานิก แปลว่า ผู้ปฏิบัติเป็นยาน เรียกเต็มเพื่อย้ำความหมายให้หนักแน่นว่า สุทวิปัสสนายานิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาล้วนๆ เป็นยาน การเจริญวิปัสสนายานิก หมายถึง การปฏิบัติวิปัสสนาล้วนๆ เป็นยาน โดยอาศัยขณิกสมาธิ ที่มีเฉพาะอยู่ในอารมณ์ปัจจุบันขณะนั้นๆ เป็นการเจริญปัญญา ได้แก่ ชั้นธ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ไตรลักษณ์ อนุสสนา ๓ รูปนาม และญาณ ๑๖

การปฏิบัติในขณะฟังธรรม การฟังในพระพุทธศาสนานั้น ถือว่าเป็นสิ่งที่ช่วยยกระดับจิตใจของมนุษย์ได้สูงสุด จนกระทั่งหมดกิเลสเป็นพระอรหันต์ การฟังในที่นี้ก็คือ การฟังธรรมนั่นเอง อันเป็นปัจจัยแห่งความสำเร็จของการฟังธรรม ผู้แสดงธรรมต้องเป็นผู้มีความสามารถในการแสดงธรรมให้ผู้ฟังเข้าใจได้ และผู้ฟังต้องมีความพร้อมในการฟังธรรม รวมไปถึงอุปนิสัยของผู้ฟังที่สั่งสมมาในอดีต และการสั่งสมอุปนิสัยในปัจจุบัน สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือ องค์กรธรรมแห่งการฟังธรรมนั่นเอง คือ การคบหาสัตบุรุษ ตั้งใจฟังสัทธรรมด้วยศรัทธา และมีโยนิโสมนสิการ เช่น การบรรลุดธรรมในขณะฟังธรรมของบัณฑิตสามเณร เป็นต้น

ธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุดธรรม คือ ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งอริยบุคคล หรือมรรคญาณนั่นเอง ธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ เรียกว่า โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ แบ่งเป็น ๗ หมวด ดังนี้ สติปฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมืองค์ ๘ สมบูรณ์ขณะใด ขณะนั้นก็เป็นมรรคสัจ หรืออริยมรรคมืองค์ ๘ ส่วนธรรมที่ตรงกันข้ามเป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุดธรรม ไม่สามารถเข้าถึงกระแสองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ และรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุดธรรม ๔ ประการ คือ อุปาทาน ๔ นีวรณ ๕ อนุสัย ๗ และมิฉฉัตตะ ๘ อธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุดธรรม ดังนั้นจึงต้องมีวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุดธรรมด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยผ่านกระบวนการปฏิบัติตามหลักสติปฏฐาน ๔

บทที่ ๓

ประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร

บัณฑิตสามเณร เป็นสามเณรอรหันต์รูปหนึ่งในจำนวนสามเณรทั้งหมด ๑๔ รูปในสมัยพุทธกาล เด็กน้อยบัณฑิตเกิดในตระกูลอุปัฏฐากพระสารีบุตร เมื่อเจริญวัยได้ ๗ ขวบจึงขออนุญาตบรรพชาโดยพระสารีบุตรเป็นผู้บวชให้ จนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ตั้งแต่ต้นยังมีได้บรรลุฉันทิภาวะ ซึ่งมีปรากฏหลักฐานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ตั้งต้นแต่การสั่งสมบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะและพระพุทธเจ้าพระนามว่าโคตมะ จนกระทั่งชาติสุดท้ายได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์เพียงเพราะฟังปัญหา ๔ ข้อที่พระพุทธเจ้าตรัสถามพระสารีบุตร ทำให้สามเณรที่กำลังบำเพ็ญสมณธรรมอยู่นั้นได้ยิน จึงนำมาพิจารณาจนบรรลุธรรม ดังนั้น ผู้ศึกษาจึงนำประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณรมาศึกษา ดังนี้

- ๓.๑ การสั่งสมบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในอดีตชาติ
- ๓.๒ ประวัติบัณฑิตสามเณรสมัยพระพุทธเจ้าโคตมะ
- ๓.๓ การบรรพชาของบัณฑิตสามเณร
- ๓.๔ ลักษณะการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร
- ๓.๕ สรุป

๓.๑ การสั่งสมบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในอดีตชาติ

การสั่งสมบารมีของบัณฑิตสามเณร มีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท ได้เล่าประวัติของตนในอดีตชาติสมัยพระพุทธเจ้าทั้งหลาย และได้สั่งสมบารมีไว้ ดังนี้

๓.๑.๑ สมัยพระพุทธเจ้ากัสสปะ

ในสมัยพระกัสสปะสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งพระองค์มีพระชินาสพ ๒ หมื่นรูปเป็นบริวาร พระองค์ได้เสด็จไปสู่กรุงพาราณสี มนุษย์ทั้งหลายได้ถวายอาคันตุกะทานแล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสอนุโมทนากราถา ชายบัณฑิตคนหนึ่งซึ่งยืนอยู่ใกล้ได้ยินอนุโมทนาภาษานั้นแล้วเกิดความเลื่อมใส จึงคิดว่า “บัดนี้ เราจักทำอย่างที่ดีที่สมบัตินี้สองจักมีแก่เรา” จึงได้ทูลนิมนต์พระศาสดาพร้อมกับภิกษุ ๒ หมื่นรูปแล้ว เมื่อพระศาสดาทรงรับนิมนต์แล้ว เขาได้เดินบอกบุญในหมู่บ้าน เมื่อชาวบ้านรับเลี้ยงภิกษุได้ตามกำลังก็รูปก็จัดบันทึกลงในบัญชี^๑ ในสมัยนั้น เมืองนั้นได้มีชายคนหนึ่งชื่อว่า “มหาทุคตะ” เพราะความเป็นผู้ยากจนยิ่งนัก ชายบัณฑิตนั้นได้บอกเขาว่า “ข้าพเจ้าได้นิมนต์ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประธานไว้ เพื่อฉันในวันพรุ่งนี้ แกจักเลี้ยงภิกษุสักกี่รูป” มหาทุคตะจึงตอบว่า “ผมไม่ต้องการแม้ข้าวปลาอาหารเพื่อวันพรุ่งนี้ก็ยังไม่ค่อยเลย”

^๑ ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๑/๖๔/๒๖๒.

ชายบัณฑิตนั้นได้อ้อนวอนมหาหุคตะอยู่จนเกิดความสลดใจ จึงประสงค์จะถวายทานแก่ภิกษุรูปหนึ่ง มหาหุคตะก็ได้กลับไปยังเรือนแล้วก็พูดกับภรรยา ฝ่ายภรรยาก็ไม่ได้พูดอะไร เพียงแต่พูดว่า “แกทำดีแล้ว เมื่อก่อนเราไม่เคยให้อะไรใคร ชาตินี้เลยเกิดมาเป็นคนยากจน”

มหาหุคตะก็ขอเข้าทำงานในเรือนของมหาเศรษฐีด้วยการรับจ้างผ่าฟืน มหาเศรษฐีเกิดความเลื่อมใสในตัวเขาเพราะเห็นว่า เขายันทำงานเพื่อเลี้ยงภิกษุรูปหนึ่ง ฝ่ายภรรยาก็ขอเข้าทำงานในโรงกระเบื้องด้วยการตำและผัดข้าว มหาเศรษฐีก็เกิดความเลื่อมใสในนางเพราะรู้นางทำงานเพื่อเลี้ยงภิกษุรูปหนึ่งเช่นกัน มหาเศรษฐีเลยให้ข้าวสาร ๘ ทะนานสำหรับค่าจ้างแก่เขา ทั้ง ๒ ฝ่ายเมียได้จัดแจงอาหารซึ่งมีปลาตะเพียน ๔ ตัวที่ชาวประมงนำมาเพื่อนำไปถวายภิกษุในวันรุ่งขึ้น

ในวันนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงตรวจดูสัตว์โลก ได้เห็นมหาหุคตะเข้าไปในข่ายพระญาณของพระองค์ เมื่อพระองค์ทรงทราบความดำริของมหาหุคตะแล้ว ทรงตั้งพระทัยที่จะสงเคราะห์มหาหุคตะ เมื่อทำวสัฏฐะทรงรู้เข้า ก็ทรงจำแลงเพศมิให้ใครรู้จัก เสด็จไปใกล้เรือนของมหาหุคตะ ทำหน้าที่เป็นพ่อครัว จึงสั่งให้มหาหุคตะนำข้าวสารเป็นต้นมาแล้ว ให้ไปนิมนต์ภิกษุที่ถึงแก่ตนมา ฝ่ายผู้จัดการทานจึงบอกว่า “ฉันลืมนิมนต์ภิกษุสำหรับแกเสียแล้ว” มหาหุคตะประคองแขนร่ำไห้ เขาละอายใจที่มีผู้คนมาต่อว่า

มหาหุคตะไปยังพระคันธกุฎีที่พระพุทธเจ้าทรงประทับ ทำการอ้อนวอนเพื่อให้พระองค์ทรงทำความอนุเคราะห์ตัวเขา พระศาสดาเสด็จออกมาแล้วประทานบาตรให้ในมือของมหาหุคตะ พระศาสดาเสด็จไปยังเรือนของมหาหุคตะเพื่อฉันภัตตาหาร เมื่อพระองค์ทรงทำภารกิจเสร็จแล้วทรงทำอนุโมทนา และแล้วฝนแก้ว ๗ ประการก็ตกลงเต็มบ้านของนายมหาหุคตะ พระราชาทรงเห็นความอัศจรรย์ จึงได้พระราชทานเกวียน ๑,๐๐๐ เล่มตามที่นายมหาหุคตะนั้นต้องการเพื่อแลกกับทรัพย์ของเขา หลังจากนั้นพระราชาทรงพระราชทานตำแหน่งเศรษฐีให้แก่เขา^๒

มหาหุคตะเศรษฐีปลูกเรือนเสร็จเรียบร้อยแล้ว ได้ถวายมหาทานแก่ภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขตลอด ๗ วัน และไม่ประมาทในชีวิต เพราะรู้แจ้งในชะตากรรมของตนจึงยึดมั่นในพระธรรมคำสอน บำเพ็ญทานศีลและภาวนาจนสิ้นอายุขัย เมื่อสิ้นชีวิตแล้วได้ไปบังเกิดในเทวโลก เสวยทิพยสมบัติ^๓

๓.๑.๒ มหาหุคตะตายแล้วเกิดในกรุงสาวัตถี

นายมหาหุคตะเมื่อเสวยสมบัติสิ้นพุทธานุสรณ์หนึ่งแล้ว ได้จุติจากเทวโลกนั้นถือปฏิสนธิในท้องของธิดาคณโฑในตระกูลที่อุปัฏฐากพระสารีบุตรเถระในกรุงสาวัตถี นางเกิดอาการแพ้ท้อง ด้วยต้องการว่า “เราพึงถวายทานแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูป ด้วยรสปลาตะเพียนแล้วนุ่งห่มผ้าย้อมน้ำฝาด บริโภคภัตที่เป็นเดนของภิกษุเหล่านั้น” นางบอกมารดาแล้วได้ทำตามประสงค์ อาการแพ้ท้องก็หายไป

^๒ ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๑/๖๔/๒๖๓.

^๓ พระเทพโพธิวิเทศ, ๗ อรหันต์น้อย, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท พรินท์ซิติ จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๕๙.

๓.๒ ประวัติบัณฑิตสามเณรสมัยพระพุทธเจ้าโคตมะ

บัณฑิตสามเณรเกิดในตระกูลอุปัฏฐากพระสารีบุตร ในกรุงสาวัตถี ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าโคตมะ ในวันตั้งชื่อ มารดาได้พบกับพระสารีบุตรว่า “ขอให้ท่านได้ให้สักขาบทแก่เด็กน้อยนี้เถิด” พระเถระจึงถามมารดาว่า “เด็กนี้ชื่ออะไร” มารดาก็ตอบว่า “ตั้งแต่เด็กคนนี้ปฏิสนธิในท้องของดิฉัน คนที่เื่องอะงะ พุดกันไม่รู้เรื่องในบ้าน ก็กลับเป็นคนฉลาด เพราะฉะนั้น บุตรของดิฉันจึงมีชื่อว่า “หนูบัณฑิต เกิด” พระเถระจึงให้สักขาบททั้งหลายแล้ว หลังจากนั้นมารดาของเขาก็มิได้ทำลายอัยาศัยของบุตร เมื่อหนูบัณฑิตเจริญวัยได้ ๗ ขวบ ก็คิดอยากจะบวชในสำนักพระเถระ เมื่อเป็นไปตามที่นึกไว้มารดาก็อนุญาตให้เขาบวช^๔

๓.๓ การบรรพชาของบัณฑิตสามเณร

เมื่อเด็กน้อยบัณฑิตอายุ ๗ ขวบ ก็ขอบรรพชาเป็นสามเณรโดยมีพระสารีบุตรเป็นอุปัชฌาย์ หลังจากบรรพชาแล้วได้ไปบิณฑบาตกับพระสารีบุตร ระหว่างทางเห็นคนชกน้ำจากเหมืองเกิดสงสัย จึงถามว่า “น้ำมีจิตใจหรือไม่”

พระเถระตอบว่า “น้ำไม่มีจิตใจ”

สามเณรจึงคิดว่า เมื่อคนสามารถชกน้ำซึ่งไม่มีจิตใจไปสู่ที่ๆ ตนเองต้องการได้ แต่เหตุใดจึงไม่สามารถบังคับจิตใจให้อยู่ในอำนาจได้

สามเณรเดินต่อไป ได้เห็นคนกำลังใช้ไฟลนลูกศรเพื่อจะตัดให้ตรง จึงถามว่า “ลูกศรนั้นมีจิตใจหรือไม่”

เมื่อพระเถระตอบว่า “ลูกศรไม่มีจิตใจ”

สามเณรจึงคิดว่า คนสามารถตัดลูกศรให้ตรงได้ แต่ไม่สามารถบังคับจิตใจให้อยู่ในอำนาจได้ สามเณรเดินต่อไปได้เห็นคนกำลังถากไม้ทำเกวียนอยู่ จึงถามว่า “ไม้นั้นมีจิตใจหรือไม่”

เมื่อพระเถระตอบว่า “ไม้ไม่มีจิตใจ”

สามเณรจึงคิดว่า คนสามารถนำเอาท่อนไม้ที่ไม่มีจิตใจมาทำเป็นล้อได้ แต่ทำไมไม่สามารถบังคับจิตใจได้ ทันใดนั้น สามเณรได้เกิดความคิดที่จะปฏิบัติธรรมขึ้น จึงได้ขอให้พระเถระนำอาหารมาฝากตนด้วย พระเถระได้รับปากและมอบลูกดาลให้พร้อมกับสั่งให้ไปปฏิบัติธรรมในห้องของท่าน สามเณรก็ได้ทำตามทุกอย่าง และก็เริ่มบำเพ็ญสมณธรรม^๕

๓.๔ ลักษณะการบรรลุลหกรรมของบัณฑิตสามเณร

สามเณรบัณฑิตกำหนดจิตให้เกิดอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว คือ เอกัคคตา พิจารณาความเป็นไปของอัฐภาพและสังขารของตน จนสามารถบรรลุเป็นพระอนาคามีผลในระยะไม่นานนัก ท่านพระสารีบุตรเถระเดินเข้าไปยังหมู่บ้าน ท่านพิจารณาถึงสามเณรที่นั่งบำเพ็ญสมณธรรมในวิหาร ท่านค่อยๆ กำหนดจิตว่า จักได้ภักตสำหรับสามเณรในตระกูลอุปัฏฐากของท่าน จากนั้นจึงไปยังบ้านที่ท่านกำหนดไว้ อุบาสกอุบาสิกาในตระกูลนั้นมีความเคารพนับถือต่อท่านพระเถระอย่างยิ่ง พวกเขาเฝ้าคอย

^๔ ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๑/๖๔/๒๗๓.

^๕ ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๑/๖๔/๒๗๓-๒๗๖.

การมาถึงเรือนของท่านพระเถระอย่างจืดจ่อ คนรับใช้ของตระกูลซื้อปลาตะเพียนมาหลายตัว พวกเขาจึงทำภัตจากปลาตะเพียนจัดเตรียมไว้อย่างบริบูรณ์

เมื่อพระเถระมาถึงเรือน เวลาสว่างเลยสู้อยามสายเกินกว่าปกติ พวกเขาไม่ได้ถามถึงสาเหตุที่ท่านมายังเรือนของตนล่าช้า ท่านต้องมีสาเหตุอันควรอยู่ พอพวกเขา มองเห็นพระเถระต่างลุกขึ้นต้อนรับท่าน นิมนต์ท่านให้เข้าไปยังเรือน ถวายข้าวยาคุและของขบเคี้ยวนานาชนิด พระเถระแสดงอาการว่าจะรับนำเอาภัตกลับไปยังวิหาร พวกเขาจึงกล่าวว่า “นิมนต์ท่านฉันเถิดขอรับ ยังมีภัตที่ท่านจะนำกลับไปส่วนหนึ่งอยู่” เมื่อพระสารีบุตรเถระฉันภัตเสร็จ พวกเขาจึงนำภัตอีกส่วนหนึ่งใส่ลงในบาตรแล้วถวายท่าน พระเถระจึงกล่าวสัมโมทนียกถาแล้วรีบกลับไปยังวิหาร เพราะเกรงว่าสามเณรตัวน้อยๆ ที่บำเพ็ญเพียรอยู่จะเกิดความหิว แม้พระบรมศาสดาก็ทรงสวดยแต่เช้า พระองค์ไม่ได้แสดงพระธรรมเทศนาเช่นทุกวัน หลังเสร็จภัตกิจ พระองค์เสด็จไปยังพระวิหาร และทรงใคร่ครวญถึงสามเณรบัณฑิต พระองค์ทรงทราบเรื่องต่างๆ ที่เกิดด้วยพระญาณ และทรงทราบว่าเวลานั้นสามเณรได้บรรลุเป็นพระอนาคามีแล้ว พระองค์ทรงทราบว่าอุปนิสัยแห่งพระอรหัตของสามเณรจักมีก่อนเวลานั้นภัต ถ้าท่านพระสารีบุตรเถระจะไม่กลับมาถึงพระวิหารเสียก่อน

พระบรมศาสดาทรงรู้ว่า ถ้าพระสารีบุตรเถระนำภัตมาถึงก่อน สามเณรก็ไม่อาจบรรลุเป็นพระอรหันต์ในวันนี้ พระบรมศาสดาจึงเสด็จไปยืนรออยู่ที่ทางเข้าพระวิหาร พระองค์ทรงเป็นยามดูแลเพื่อให้สามเณรได้บำเพ็ญสมณธรรมอีกพระองค์หนึ่ง เมื่อพระสารีบุตรนำภัตกลับมา พระเถระเห็นพระบรมศาสดาประทับยืนอยู่ที่หน้าซุ้มประตูพระวิหาร ท่านพระเถระรีบวางบาตรลง ก้มลงกราบพระบรมศาสดา ณ ที่ตรงนั้น พระบรมศาสดาทรงถามปัญหาท่านพระเถระ ๔ ข้อ เพื่อถ่วงเวลาให้สามเณรมีเวลาพิจารณาสมณธรรม ปัญหาทั้ง ๔ ข้อนั้น คือ

พระศาสดาตรัสถามว่า “สารีบุตร เธอได้อะไรมาหรือ”

พระสารีบุตรเถระกราบทูลว่า “อาหาร พระเจ้าข้า”

พระศาสดาตรัสถามว่า “ชื่อว่าอาหาร ย่อมนำอะไรมา สารีบุตร”

พระสารีบุตรเถระกราบทูลว่า “เวทนา พระเจ้าข้า”

พระศาสดาตรัสถามว่า “เวทนาย่อมนำอะไรมา สารีบุตร”

พระสารีบุตรเถระกราบทูลว่า “รูป พระเจ้าข้า”

พระศาสดาตรัสถามว่า “ก็ รูปย่อมนำอะไรมา สารีบุตร”

พระสารีบุตรเถระกราบทูลว่า “ผัสสะ พระเจ้าข้า”

นัยแห่งพระธรรมทั้งหลายนั้น พระอรรถกถาจารย์ท่านได้แจกแจงคำอธิบายคำถามและคำตอบดังนี้ คือ อาหารที่คนหิวบริโภคแล้ว ก็กำจัดความหิวของเขาแล้วนำสุขเวทนามาให้ เมื่อสุขเวทนาเกิดขึ้นแก่ผู้มีความสุขเพราะการบริโภคอาหาร วรรณะสมบัติย่อมมีในสรีระ คือ มีวรรณะแฝงใส่ขึ้น เวทนาชื่อว่านำรูปมาให้ด้วยอาการอย่างนี้ ผู้มีสุขเมื่อเกิดสุขโสมนัสด้วยอำนาจรูปอันสมบูรณ์ที่เกิดจากอาหาร นอนอยู่ก็ตาม นั่งอยู่ก็ตาม ด้วยคิดว่า บัดนี้ ความพึงพอใจเกิดแก่เราแล้ว ย่อมได้สุขสัมผัสดังนี้^๖

^๖ พระสิริมังคลาจารย์, ธมมปทฎกถา ฉบับบาลี, พิมพ์ครั้งที่ ๓๐, (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๓๘-๓๙.

เมื่อพระเถระแก้ปัญหาทั้ง ๔ ข้ออย่างนั้นแล้ว สามเณรก็บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วย ปฏิสัมภีทา พระศาสดาตรัสว่า "ไปเถิด สารีบุตร จงให้ภักต์แก่สามเณรของเธอ"

พระเถระถวายบังคมพระศาสดาแล้ว อุ้มบาตรเดินไปยังห้องของตน เมื่อเคาะประตู สามเณรออกมาต้อนรับจากมือพระเถระ วางไว้ ณ ส่วนข้างหนึ่งแล้ว นำพัดก้านตาลพัดให้พระเถระ ไม่แสดงอาการของความหิวโหยให้ปรากฏ พระเถระพิจารณาท่าทางอย่างนั้นของสามเณรคนหนึ่ง ท่านจึงกล่าวว่า "สามเณร จงฉันเถอะ" สามเณรเรียนว่า "ก็ท่านเล่า ขอรับ" พระเถระตอบว่า "เราฉันแล้ว เธอจงฉันเถิด"

เด็กอายุ ๗ ขวบบวชเป็นสามเณรเพียง ๘ วันแล้วบรรลุพระอรหัตผล เปรียบเหมือน ปทุมชาติที่แย้มกลีบแข่งแสงอรุณ สีหน้าของผู้ไร้กิเลสและมลทินเป็นอย่างไร ใบหน้าของสามเณรน้อย ก็ผุดผ่องเช่นนั้น สามเณรนั่งพิจารณาภาวนาขณะที่เสกด้วยความสะดวกสบาย ท่านฉันภัตตาหารด้วยความ สงบสำรวม อาการชุกชอนเยี่ยงเด็กชายทั้งหลายก็หายไป นั่นคือ วิถีแห่งพระอริยะชั้นสูงสุดที่สามเณร ได้บรรลุแล้ว^๗ หลังจากนั้นพระศาสดาจึงตรัสพระคาถานี้ว่า

“อันคนไขน้ำทั้งหลายย่อมไขน้ำ ช่างครทั้งหลายย่อมตัดศร
ช่างถากไม้ทั้งหลายย่อมถากไม้ บัณฑิตทั้งหลายย่อมฝึกตน”^๘

๓.๕ สรูป

ประวัติของบัณฑิตสามเณรตั้งต้นแต่ชาติก่อนสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะ เคย เกิดเป็นมหาทศตะ เป็นคนยากจนอย่างหนัก วันหนึ่งได้ทราบข่าวการมาของพระภิกษุซึ่งมี พระพุทธเจ้าเป็นประมุข ตนพร้อมกับภรรยาจึงมีความต้องการจะถวายภิกษาแก่ภิกษุสักรูปหนึ่ง จึงได้ ทำงานรับจ้างเศรษฐีด้วยการผ่าฟืนและตำและฝัดข้าวในโรงกระเดื่อง เศรษฐีเห็นความตั้งใจของทั้ง ๒ แล้ว จึงให้ข้าวสาร ๘ ทะนานเป็นค่าจ้าง ทั้ง ๒ จึงได้จัดแจงหาอาหารมาจัดเตรียมไว้ ทันใดนั้น ชาวประมงทราบข่าวว่า สามเณรทั้ง ๒ ต้องการหาอาหารเพื่อจะถวายพระภิกษุจึงได้ให้ปลา ตะเพียนมา ๔ ตัว สูดท้ายมหาทศตะได้ถวายภิกษาแก่พระกัสสปะสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะธรรมดา พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงทำความอนุเคราะห์ส่งเคราะห์แก่บุคคลผู้เข็ญใจ เมื่อพระศาสดาทรงทำ ภัตกิจเสร็จแล้วทรงอนุโมทนา แก้ว ๗ ประการก็ตกลงเต็มบ้านของมหาทศตะ พระราชาทรงทราบจึง เกิดความอัศจรรย์ใจ จึงทรงตั้งมหาทศตะนั้นไว้ในตำแหน่งเศรษฐี เศรษฐีมหาทศตะได้ทำบุญจนสิ้น อายุขัย จึงได้ไปบังเกิดในเทวโลก เสวยสมบัติอยู่สิ้นพุทธรันดรหนึ่ง จุดจากนั้นแล้วถือปฏิสนธิในท้อง ของธิดาคณโฑในตระกูลอุปัฏฐากพระสารีบุตร ในกรุงสาวัตถี ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่า โคตมะ มารดาจึงได้ตั้งชื่อทารกนั้นว่า “บัณฑิต” เหตุเพราะเมื่อเขาได้มาปฏิสนธิในครรภ์มารดา ก็ปรากฏว่า คนในบ้านเรือนมีแต่ความฉลาดปราดเปรื่องมากขึ้น เมื่อทารกเจริญวัยจึงได้อนุญาตให้หนูน้อยบัณฑิต บวชในสำนักพระสารีบุตร

บัณฑิตสามเณรบวชตอนอายุได้ ๗ ขวบ สามารถสำเร็จอรหัตในวันที ๘ ของการบวช ในวันที่สามเณรน้อยตั้งใจบำเพ็ญเพียรปฏิบัติธรรม อาสน์ (ที่นั่งประทับ) ของท้าวสักกะเทวราช เทวดาผู้ปกครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เกิดอาการร้อนขึ้นมา พระองค์จึงได้ลงมาอารักขาที่ประตูหน้ากุฏิ

^๗ ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๑/๖๔/๒๗๖-๒๗๙.

^๘ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒๕/๕/๒๘.

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ทิศ ได้ห้ามพระอาทิตย์และพระจันทร์ไม่ให้หมุน และไล่เสียงนกกาโดยรอบไม่ให้รบกวนแก่สามเณร องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งทรงทราบเหตุการณ์ทุกอย่างด้วยพระญาณ ก็ทรงไปช่วยดูแลที่ซุ้มประตูวัด เพื่อเหนี่ยวรั้งการเข้าไปของพระสารีบุตรด้วยการตรัสถามปัญหา ๔ ข้อ เพื่อให้สามเณรได้บำเพ็ญเพียงสำเร็จเป็นพระอรหันต์ก่อน

สาเหตุที่สามเณรตั้งใจปฏิบัติธรรมจนบรรลุเป็นพระอรหันต์ได้สำเร็จ เพราะเห็นเหตุการณ์ ๓ อย่างก่อน คือ

๑. เห็นคนชักน้ำ จึงคิดว่า เมื่อคนสามารถชักน้ำซึ่งไม่มีจิตใจไปสู่ที่ที่ตนเองต้องการได้ แต่เหตุใดจึงไม่สามารถบังคับใจให้อยู่ในอำนาจได้

๒. เห็นคนกำลังใช้ไฟลนลูกศรเพื่อจะตัดให้ตรง จึงคิดว่า คนสามารถตัดลูกศรให้ตรงได้ แต่เหตุใดไม่สามารถบังคับใจให้อยู่ในอำนาจได้

๓. เห็นคนกำลังถากไม้ทำเกวียนอยู่ จึงคิดว่า คนสามารถนำเอาท่อนไม้ที่ไม่มีจิตใจมาทำเป็นล้อได้ แต่ทำไมไม่สามารถบังคับใจได้

บทที่ ๔

วิเคราะห์การบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธเจ้าทรงวางหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ ธรรมที่เป็นเครื่องสำหรับอบรมทางกาย ทางจิต และทางปัญญา หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิปัสสนากรรมฐาน คือ อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งสมถยานิก และวิปัสสนายานิก เพื่อให้เข้าถึงการบรรลุธรรม ถึงแม้จะมีวิธีปฏิบัติที่แตกต่างกันก็ตาม แต่ภาวนาทั้งสองต่างช่วยสนับสนุนเกื้อกูลให้เข้าถึงการบรรลุธรรมและสามารถละกิเลสคือสังโยชน์ในแต่ละระดับได้แล้ว ยังทำให้เกิดการรู้แจ้งในอริยมรรค รู้แจ้งอริยสัจ ๔ บรรลุมรรค ผลนิพพาน ตามลำดับ ส่วนลักษณะการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณรที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งหมด ล้วนมีเหตุปัจจัยที่ทำให้บัณฑิตสามเณรได้บรรลุมรรคผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์ เป็นเพราะว่าท่านเคยบำเพ็ญบารมีมาก่อนตั้งแต่อดีตชาติ และตั้งความปรารถนาที่จะทำบุญสำคัญเอาไว้ และชวนชวายเป็นเพื่อบรรลุมรรคผลในปัจจุบันชาติ ผู้วิจัยจึงนำเรื่องการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณรมาวิเคราะห์ได้ ดังนี้

- ๔.๑ แนวทางการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร
- ๔.๒ การบรรลุโลกุตตรธรรมของบัณฑิตสามเณร
- ๔.๓ ระดับการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร
- ๔.๔ ประเภทของพระอรหันต์ที่บัณฑิตสามเณรได้รับ
- ๔.๕ การบรรลุธรรม ๕ ขณะของบัณฑิตสามเณร
- ๔.๖ การบรรลุธรรม ๗ แบบของบัณฑิตสามเณร
- ๔.๗ ธรรมที่สนับสนุนให้บัณฑิตสามเณรบรรลุธรรม
- ๔.๘ ธรรมที่อาจเป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร
- ๔.๙ สรุป

๔.๑ แนวทางการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร

ในอดีตชาติ ก่อนที่บัณฑิตสามเณรจะลงมาเกิดในโลกสมัยพระพุทธเจ้าโคตมะ ท่านเคยเกิดเป็นนายมหาทุคตะมาก่อน ได้เคยถวายอาหารบิณฑบาตแก่พระพุทธเจ้ากัสสปะ ถือว่าเป็นผู้มีบุญญาธิการมากที่พระพุทธเจ้ากัสสปะได้ทรงทำความอนุเคราะห์แก่คนยากจนเช่นนายมหาทุคตะคน นี้ จึงเป็นผู้มีบุญที่ได้สั่งสมไว้ในอดีตชาติ เมื่อถวายทานแก่พระภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุขตลอดอายุขัยแล้ว ก็ได้ไปบังเกิดในเทวโลก เพราะเหตุที่ได้ถวายทานตลอดชีวิต ประกอบกับเป็นผู้มีจิตยินดีในการถวายทาน เมื่อถึงเวลาก็ตกลงมาจุติในกรุงสาวัตถี มารดาจึงตั้งชื่อว่า "บัณฑิต" เหตุเพราะเมื่อสามเณรได้มาปฏิสนธิในครรภ์มารดา ก็ปรากฏว่า คนในบ้านเรือนมีแต่ความฉลาดปราดเปรื่องมากขึ้น บัณฑิตสามเณรบวชตอนอายุได้ ๗ ขวบ สามารถสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันที่ ๘ ของการบวช

สาเหตุที่สามเณรตั้งใจปฏิบัติธรรมจนบรรลุพระอรหันต์ได้สำเร็จ เพราะเห็นเหตุการณ์ ๓ อย่าง คือ

๑. เห็นคนชักน้ำ จึงคิดว่า เมื่อคนสามารถชักน้ำซึ่งไม่มีจิตใจไปสู่ที่ๆ ตนเองต้องการได้ แต่เหตุใดจึงไม่สามารถบังคับใจให้อยู่ในอำนาจได้

๒. เห็นคนกำลังถากไม้ทำเกวียนอยู่ จึงคิดว่า คนสามารถนำเอาท่อนไม้ที่ไม่มีจิตใจมาทำเป็นล้อได้ แต่ทำไมไม่สามารถบังคับใจได้

๓. เห็นคนกำลังใช้ไฟลนลูกศรเพื่อจะตัดให้ตรง จึงคิดว่า คนสามารถตัดลูกศรให้ตรงได้ แต่เหตุใดไม่สามารถบังคับใจให้อยู่ในอำนาจได้

เมื่อบัณฑิตสามเณรคิดดังนั้นแล้ว จึงอยากจะบำเพ็ญสมณธรรม ในวันที่สามเณรน้อยตั้งใจบำเพ็ญเพียรปฏิบัติธรรม อาสน์ (ที่นั่งประทับ) ของท้าวสักกะเทวราช เทวดาผู้ปกครองสวรรค์ชั้นที่สอง คือ ชั้นดาวดึงส์ เกิดอาการร้อนขึ้นมา พระองค์จึงได้เสด็จลงมาอารักขาที่ประตูหน้ากุฏิ ท้าว महाराช ทั้ง ๔ ทิศ (เทวดาผู้ปกครองสวรรค์ชั้นแรก ชั้นจางุมหาราชิกา) ได้ห้ามพระอาทิตย์และพระจันทร์ไม่ให้หมุน และไล่เสียงนกกาโดยรอบไม่ให้รบกวนแก่สามเณร องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งทรงทราบเหตุการณ์ทุกอย่างด้วยพระญาณ ก็ทรงไปช่วยดูแลที่ซุ้มประตูวัด เพื่อเหนี่ยวรั้งการเข้าไปของพระสารีบุตรด้วยการตรัสถามปัญหา ๔ ข้อ เพื่อให้สามเณรได้บำเพ็ญเพียงสำเร็จเป็นพระอรหันต์ก่อน

บัณฑิตสามเณรเป็นผู้มีธรรมเบื้องต้นก่อนจะตั้งใจลงมือบำเพ็ญสมณธรรม สามารถจำแนกได้ ดังนี้

๑. เป็นผู้ที่มีศีลบริสุทธิ์ มีความเพียรพยายามเพื่อระงับโทษทางกายและวาจา อันเป็นเพียงกิเลสหายามีให้กำเริบขึ้น

๒. สามารถตัดปณิธาน ความกังวลน้อยใหญ่ต่างๆ ออกไปจากจิตใจ

๓. แสวงหากัลยาณมิตรที่เคยปฏิบัติมาแล้ว และประกอบด้วยคุณธรรม ในที่นี้ กัลยาณมิตรที่ใกล้ชิดบัณฑิตสามเณรที่สุดก็คือ พระสารีบุตรและพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นผู้ช่วยให้บัณฑิตสามเณรสามารถบรรลุธรรมได้เร็วขึ้น

๔. เป็นผู้เคยศึกษากัมมัฏฐานที่เหมาะสมกับจริตของตนกับพระสารีบุตรซึ่งเป็นพระอุปัชฌาย์

๕. เป็นผู้หลีกเลี่ยงการปฏิบัติอันจะเป็นโทษแก่การปฏิบัติ คือ สถานที่ๆ ปฏิบัติแล้วทำให้การปฏิบัติไม่เจริญก้าวหน้า

๖. เป็นผู้ปฏิบัติในอยู่สถานที่ๆ สะดวกสบายแก่การปฏิบัติ คือ สถานที่ๆ ปฏิบัติแล้วทำให้การปฏิบัติเจริญก้าวหน้า

หลังจากนั้น บัณฑิตสามเณรจึงใช้สมถกัมมัฏฐานอันเป็นกัมมัฏฐานเบื้องต้นในการปฏิบัติธรรม ถือได้ว่าเป็นหัวใจหลักในการเจริญสมาธิ ทำให้สามเณรบัณฑิตเกิดความสงบทางจิตด้วยสมาธิ ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ สามารถทำจิตให้สงบจากนิวรณ์ มีจิตสงบตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว ไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่าน มีจิตสงบจากองค์ฌาน ยังวิตก เป็นต้น ให้สงบ คือ ไม่ให้เกิด จนเกิดฌานสมาธิที่เรียกว่า เอกัคคตาจิต เมื่อเจริญสมถกัมมัฏฐานเป็นเบื้องต้นแล้ว ได้ยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยอาศัยขณิกสมาธิที่มีเฉพาะอยู่ในอารมณ์นั้นๆ เป็นการเจริญปัญญา เข้าไปสู่ภาวะของรูปนามตามความเป็นจริง คือ รู้แจ้งในอารมณ์ต่างๆ ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นรูปนามว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยใช้องค์ธรรมดังต่อไปนี้

๑. ชั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

๒. आयตนะ ๑๒ แบ่งเป็นอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์

๓. ธาตุ ๑๘ ได้แก่ จุกุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัทธาธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพะธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธัมมธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ

๔. อินทรีย์ ๒๒ ได้แก่ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ปุริสินทรีย์ อิตถินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ สุขินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมณัสสินทรีย์ ทุกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญาตัญญูสัมผิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์

๕. อริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค

๖. ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ สามารถกล่าวถึงความเกิดขึ้นและความดับลง อันสืบต่อกันโดยเหตุและผล คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมณัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงมี เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับเพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมณัส และอุปายาสจึงดับ

๗. ไตรลักษณ์ ๓ ได้แก่ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตา

๘. อนุปัสสนา ๓ ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา

นอกจากนี้ บัณฑิตสามเณรยังใช้การฟังธรรมเป็นเครื่องช่วยในการที่จะได้พิจารณาธรรมอีกด้วย การฟังธรรมของบุคคลทั่วไปเพียงหวังให้ตนนั้นได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์นั้น เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ใครนิกจะทำก็ทำได้ เป็นสิ่งที่ยากสำหรับทุกคน ดังนั้น บุคคลจึงเปรียบได้กับดอกบัว ๔ เหล่า คือ บางคน พอยกหัวข้อธรรมขึ้นก็สามารถบรรลุธรรมได้เลยทันที บางคน พอยกหัวข้อธรรมขึ้นเพียงแค่อธิบายนิทหน้อยก็สามารถบรรลุธรรมได้ บางคน ยกหัวข้อธรรมขึ้นแล้วต้องอธิบายโดยละเอียดจึงจะเข้าใจจนบรรลุธรรมได้ บางคน ยกหัวข้อธรรมก็แล้ว อธิบายก็แล้ว ก็ไม่สามารถเข้าใจในธรรมนั้นได้เลย จึงไม่สามารถบรรลุธรรมนั้นได้ สมดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “สุสุสุ สกเต ปณฺณ” ฟังด้วยดี ย่อมได้ปัญญา อันที่จริง การบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์เพราะการได้ฟังธรรมนั้น เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก อีกอย่างหนึ่ง ก็ต้องอาศัยบุญบารมีที่ตนได้สั่งสมมาในกาลก่อนด้วย เพื่อจะเป็นสิ่งเกื้อกูลให้ตนได้บรรลุธรรมในชาติปัจจุบัน ดังเช่นบัณฑิตสามเณรที่บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์เพียงเพราะได้ยื่นปัญหาที่พระพุทธองค์ตรัสถามพระสารีบุตร คือ

พระศาสดาตรัสถามว่า “สารีบุตร เธอได้อะไรมาหรือ”

พระสารีบุตรเถระกราบทูลว่า “อาหาร พระเจ้าข้า”

พระศาสดาตรัสถามว่า “ชื่อว่าอาหาร ย่อมนำอะไรมา สารีบุตร”

พระสารีบุตรเถระกราบทูลว่า “เวทนา พระเจ้าข้า”

พระศาสดาตรัสถามว่า “เวทนาย่อมนำอะไรมา สารีบุตร”

พระสารีบุตรเถระกราบทูลว่า “รูป พระเจ้าข้า”

พระศาสดาตรัสถามว่า “ก็ รupaya่อมนำอะไรมา สารีบุตร”

พระสารีบุตรเถระกราบทูลว่า “ผัสสะ พระเจ้าข้า”

บัณฑิตสามเณรเป็นผู้ศรัทธา คือ มีความเชื่อในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เป็นผู้มีความระจิดถึงธรรมอันยิ่ง เป็นผู้มือนทรีย์แก่กล้า เป็นผู้ที่มีสภาวะธรรมถึงพร้อม เมื่อได้ย่นการตรัสถามปัญหาของพระพุทธเจ้าซึ่งมีพระสารีบุตรเป็นคนตอบนั้นแล้ว ก็พิจารณาถึงธรรมดังกล่าวโดยโยนิโสมนสิการ ถือได้ว่าบัณฑิตสามเณรเป็นอุคฆฏิตัญญบุคคล เปรียบเสมือนบัวที่พ้นจากน้ำ เมื่อพิจารณาธรรมก็สามารถบรรลุธรรมได้ทันที ราวกะว่าบัวเมื่อต้องแสงอาทิตย์ก็เบ่งบานทันที ซึ่งเป็นบุคคลผู้พ้นจากอาสวะกิเลส สิ้นทุกข์โดยสิ้นเชิง เหมือนบัวที่ห่างจากปลาและเต่าซึ่งห่างไกลจากอันตรายทั้งปวง ไม่นานบัณฑิตสามเณรก็บรรลุธรรมขั้นสูงสุด คือ พระอรหันต์

๔.๒ การบรรลุโลกุตตรธรรมของบัณฑิตสามเณร

การบรรลุโลกุตตรธรรมของบัณฑิตสามเณรนั้น เบื้องต้นสามเณรเป็นผู้ฉลาด สามารถนำตัวเองข้ามผ่านความเป็นปุถุชนสามารถยถาภูมิจิตขั้นสู่ความเป็นพระอรหันต์บุคคลด้วยการบำเพ็ญสมณธรรมสามารถรับโลกุตตรอารามณ์ ประหาณอนุสัยกิเลสได้โดยเด็ดขาด ทำให้สามเณรบรรลุมรรค ๔ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค หลังจากนั้นเสพอารามณ์โดยความเป็นขวนะ คือ รับพระนิพพานเป็นอารามณ์ สามารถบรรลุผล ๔ โดยไม่ต้องรอกาลเวลา หลังจากนั้นบรรลุผลทั้ง ๓ แล้ว คือ บรรลุโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล ทำตนให้ถึงความพ้นทุกข์ ดับกิเลสได้โดยสิ้นเชิงแล้ว ซึ่งเป็นภาวะที่สูงที่สุด เพราะไร้กิเลส ไร้ทุกข์ เป็นอิสรภาพสมบูรณ์ เมื่อถึงความซีกิตักขัยแล้วก็เข้าถึงพระนิพพานได้เลย

๔.๓ ระดับการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร

ระดับการบรรลุธรรมที่บัณฑิตสามเณรได้รับ และสังโยชน์ที่บัณฑิตสามเณรสามารถละได้ โดยสามารถแบ่งเป็นขั้นๆ ได้ดังนี้ คือ

๑. ระดับพระโสดาบัน คือ สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสึลล์พตปรามาส

๒. ระดับพระสกทาคามี คือ สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสึลล์พตปรามาส

๓. ระดับพระอนาคามี คือ สามารถละสังโยชน์ได้ ๕ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สึลล์พตปรามาส กามราคะ และพยาบาท

๔. ระดับพระอรหันต์ คือ สามารถละสังโยชน์ได้ ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สึลล์พตปรามาส กามราคะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา

บัณฑิตสามเณรตั้งใจปฏิบัติเพื่อบรรลुरुธรรมชั้นสูงสุด คือ ความเป็นพระอรหันต์ และสามารถละสังโยชน์ได้ตามลำดับขั้นของการบรรลुरुธรรมแต่ละขั้น

๔.๔ ประเภทของพระอรหันต์ที่บัณฑิตสามเณรได้รับ

บัณฑิตสามเณรพยายามปรารภความเพียรเพื่อความหลุดพ้นจากสังสารวัฏจนสามารถบรรลुरुธรรมเป็นพระอรหันต์ได้ ถือว่าบัณฑิตสามเณรเป็นพระอรหันต์จำพวก ปัญญาวิมุตติ คือ พระอรหันต์ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญาของตัวเอง และจำพวก อุภโตภาควิมุตติ แต่ไม่สามารถเข้านิโรธสมบัติได้ ไม่ได้โลกียอภิญญา ๕ และไม่ได้โลกียวิชชา เป็นต้น

บัณฑิตสามเณรเป็นพระอรหันต์จำพวก เจริญวิปัสสนาล้วน (สุขวิปัสสโก) ได้มาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาในภายหลัง (ปัญญาวิมุตติ) และบรรลุปฏิสัมภิตา ๔ คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ (ปฏิสัมภิตที่ปัตโต) คือ

๑. ปัญญาแตกฉานในอรรถ หรือปริชาแจ้งเจนในความหมาย
๒. ปัญญาแตกฉานในธรรม หรือปริชาแจ้งเจนในหลัก
๓. ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ หรือปริชาแจ้งเจนในภาษา
๔. ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ หรือปริชาแจ้งเจนในความคิดทันการ

๔.๕ การบรรลुरुธรรม ๕ ขณะของบัณฑิตสามเณร

การบรรลुरुธรรมของบัณฑิตสามเณรสามารถจำแนกประเภทได้ ๕ ประเภท คือ

๑. วิกขัมภนนิพพาน คือ การดับกิเลสด้วยการข่มไว้
 ๒. ตทังคนิพพาน คือ การเจริญสมาธิถึงขั้นชำแรกกิเลส ดับความเห็นผิดต่างๆ ลงได้ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน
 ๓. สมุจเฉทนิพพาน คือ การเจริญโลกุตตรมรรค ซึ่งให้ถึงความสิ้นกิเลส ดับกิเลสได้ด้วย การตัดขาด
 ๔. ปฏิปัสสัทธินิพพาน คือ การดับกิเลสในขณะแห่งผล โดยภาวะที่กิเลสราบคาบไปแล้ว
 ๕. นิสสรณนิพพาน คือ การดับกิเลสที่เป็นภาวะพ้นออกไปแล้วจากกิเลส
- กล่าวได้ว่า บัณฑิตสามเณรบรรลुरुธรรมโดยวิกขัมภนนิพพานและตทังคนิพพานอันเป็นโลกุตตรวิมุตติ คือ การข้ามพ้นจากโลกภายนอก และโดยสมุจเฉทนิพพาน ปฏิปัสสัทธินิพพาน และ นิสสรณนิพพานอันเป็นโลกุตตรวิมุตติ คือ การหลุดพ้นอย่างสูงสุดจากโลก

๔.๖ การบรรลुरुธรรม ๗ แบบของบัณฑิตสามเณร

การบรรลुरुธรรม ๗ แบบของบัณฑิตสามเณรสามารถจำแนกได้ ดังนี้

๑. ท่านเป็นอุภโตภาควิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน กล่าวคือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยนามรูป และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค
๒. ท่านเป็นปัญญาวิมุตติ คือ หลุดพ้นด้วยปัญญา กล่าวคือ เป็นผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนๆ มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา
๓. ท่านเป็นกายสักขี คือ ผู้เป็นพยานในนามกาย กล่าวคือ ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา

๔. ท่านเป็นทิฏฐิปัตตะ คือ บรรลุสัมมาทิฏฐิ กล่าวคือ เข้าใจอริยสัจถูกต้องและอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปด้วยปัญญา

๕. ท่านเป็นสัทธาวิมุตติ คือ หลุดพ้นด้วยศรัทธา

๖. ท่านเป็นธัมมานุสारी คือ เล่นไปตามธรรม

๗. ท่านเป็นศรัทธาอนุสारी คือ เล่นไปตามศรัทธา

ดังนั้น บัณฑิตสามเณรท่านเป็นผู้มีศรัทธา มีปัญญาสามารถยังจิตให้เล่นไปตามธรรม เป็นผู้มีความเห็นถูกต้องหรือมีความเห็นชอบ ปฏิบัติจนเป็นปัญญาวิมุตติ หลุดพ้นได้ด้วยปัญญา เป็นกายสักขี คือ เป็นพยานในนามกาย จนกระทั่งเป็นอุกโตภาควิมุตติ คือ หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วนในที่สุด

๔.๗ ธรรมที่สนับสนุนให้บัณฑิตสามเณรบรรลุธรรม

บัณฑิตสามเณรปฏิบัติธรรมโดยใช้หลักธรรมในการบรรลุพระอรหันต์ สามารถวิเคราะห์ได้ดังนี้

๑. สติปัฏฐาน ๔ คือ การมีสติระลึกอยู่เป็นที่ตั้ง ประกอบด้วย พิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม ในการทำลายอภิชฌา ความยินดี โทมนัส ความยินร้าย ระลึกรู้อย่างมั่นคงในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม จนเกิดปัญญาหยั่งรู้ มีสติอยู่เสมอ โดยความไม่เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปตามความเป็นจริง

๒. สัมมปธาน ๔ คือ ความเพียร ประกอบด้วย สังวรปธาน เพียรเพื่อไม่ทำกุศลใหม่ ปหานปธาน เพียรเพื่อละอกุศลเก่า ภาวนापธาน เพียรเพื่อทำกุศลใหม่ อนุรักษนาปธาน เพียรเพื่อนุรักษ์กุศลเก่า

ความเพียรทั้ง ๔ นั้น เป็นความเพียรอย่างแรงกล้าในการเจริญกุศล เป็นธรรมที่บัณฑิตสามเณรใช้ในการเจริญสมณธรรม

๓. อิทธิบาท ๔ คือ ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จจมาน อภิญญา มรรค ผล ประกอบด้วย ฉันทะ มีความพอใจในธรรมอันเป็นกุศล วิริยะ มีความปรารถนาอย่างแรงกล้า มีความเพียรทางใจ มีความพยายามอย่างแรงกล้าที่จะทำกุศล จิตตะ รู้จักนึกคิดที่จะเจริญธรรมที่เป็นกุศลอย่างแรงกล้า วิมังสา มีปัญญาชนิดที่เป็นความรู้ชัด ไม่หลง ซึ่งเป็นสัมมาทิฏฐิ

๔. อินทรีย์ ๕ คือ ธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่อย่างหนึ่งๆ ประกอบด้วย สัทธินทรีย์ มีศรัทธา กล่าวคือ มีศรัทธาในตถาคตโพธิ์ น้อมใจตั้ง มุ่งตั้งใจ ปลงใจ ปกใจ มีความเชื่อที่มีเหตุผล มั่นใจในความจริง วิริยินทรีย์ มีความเพียร กล่าวคือ มีความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม และทำกุศลให้ถึงพร้อม มีความแก่กล้าบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในการกุศลธรรม สตินทรีย์ มีสติ กล่าวคือ มีสติคอยดูแลและกำกับจิตไม่ให้กวัดแกว่ง มีสติมั่นคงในการเจริญกัมมัฏฐาน สมานินทรีย์ มีสติ กล่าวคือ ทำภาวะปล่อยวางให้เป็นอารมณ์ จนเกิดสมาธิ ได้เอกัคคตาจิต ปัญญินทรีย์ มีปัญญา กล่าวคือ สามารถรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง ประกอบด้วยปัญญาที่หยั่งถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมสิ้นไป สามารถทำลายกิเลสได้สิ้นเชิง

๕. พละ ๕ คือ สภาวะกำลัง ประกอบด้วย ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ถือว่าเป็นแม่ทัพหลวงที่มีความกล้าหาญในการรบกับข้าศึก คือ สักกายทิฏฐิ จนสามารถทำให้สักกายทิฏฐิพินาศลงได้

๖. โภชนงค์ ๗ คือ องค์แห่งการตรัสรู้ ประกอบด้วย สติ ความระลึกได้ ฉัมมวิจยะ ความเพียรธรรม วิริยะ ความเพียร ปิติ ความอิ่มใจ ปัสสัทธิ ความสงบกายระงับใจ สมาธิ ความตั้งจิตมั่น อุเบกขา ความวางใจเป็นกลาง รวมถึงตัดตรมัมชฌัตตตา คือ พยายามที่จะให้หลุดพ้นจากกิเลส จนถึง โภชนงค์พิเศษ สามารถนำตนให้พ้นจากกิเลสได้

๗. มรรคมีองค์ ๘ คือ หนทางที่ทำให้หมดจากกิเลส ประกอบด้วย สัมมาทิฐิ เห็นชอบ สามารถเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ เห็นไตรลักษณ์ รู้กุศลและอกุศลมูลกับกุศลและอกุศลมูล เห็นปฏิจสมุปปาธ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ตรีภยอยู่ในเรื่องราวที่เป็นกุศล สัมมาวาจา เจรจาชอบ ประพฤติชอบด้วยวาจา คือ งดเว้นและประพฤติตรงข้ามกับมุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา และ สัมผัสปลลาปะ สัมมาภิมันตะ การกระทำชอบ ประพฤติชอบด้วยกาย คือ งดเว้นและประพฤติตรงข้ามกับปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิจฉาจาร สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ งดเว้นอย่างเด็ดขาดจากวจีทุจริต ๔ และกายทุจริต ๓ ที่เกี่ยวข้องกับาชีพ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ มีความเพียรพยายามในอรรถกัมมัญฐานตั้งแต่การเจริญสติปัฏฐานดำเนินไปตามสัมมัปปธาน ๔ ต่อไป ถึงวิริยทธิบาท วิริยอินทรีย์ วิริยสัมโภชนงค์ สัมมาวายามะ สัมมาสติ ความระลึกชอบ มีสติระลึกอยู่ แต่เฉพาะอรรถกัมมัญฐาน ๔ จนถึงมรรค ผล เป็นที่สุด สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบ มีความตั้งใจมั่นในอรรถกัมมัญฐาน จิตจดจ่ออยู่กับรูปนาม และศีล สมาธิ จนกระทั่งมรรค มี โสดาปัตติมรรคญาณ เป็นต้น

ดังนั้น บัณฑิตสามเณรใช้หลักธรรมทั้งหมดนั้นในการบำเพ็ญสมณธรรมตั้งต้นแต่การเจริญสมถกัมมัญฐานอันเป็นกัมมัญฐานเบื้องต้นในการปฏิบัติธรรม จนถึงการใช้ปัสสนากัมมัญฐานอันเป็นการใช้ความเพียรพยายามในการใช้ปัญญาพิจารณาถึงความเป็นจริงแห่งสรรพสิ่ง กว่าจะถึงขั้นบรรลุเป็นพระอรหันต์ ต้องใช้ความเพียรพยายามอย่างยิ่งยวดเพื่อนำตนให้ถึงจุดมุ่งหมายสูงสุด นั่นก็คือพระอรหันต์ และบัณฑิตสามเณรก็สามารถทำได้โดยการใช้หลักธรรมข้างต้นนั้นจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์

๔.๘ ธรรมที่อาจเป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร

ถ้าจะกล่าวถึงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณรนั้น ก็เห็นจะไม่มี แต่ทว่า หากพระพุทธเจ้าไม่ทรงทำการห้ามการเข้าไปของพระสารีบุตรขณะนั้น บัณฑิตสามเณรก็ไม้อาจที่จะบรรลุธรรมได้ เพราะมีนิวรณ์เข้าปิดกั้นการบรรลุธรรม คือ ความฟุ้งซ่าน รำคาญใจ จนจิตเกิดการกวัดแกว่ง โทวกเหวก กระสับกระส่าย ไม่สามารถหยั่งจิตลงสู่สภาวะธรรมได้ แต่ถึงอย่างไร ก่อนที่พระสารีบุตรจะเดินทางมาถึงหน้าซุ้มประตูเพื่อนำอาหารมาให้บัณฑิตสามเณร ขณะนั้นบัณฑิตสามเณรก็ได้บรรลุเป็นพระอนาคามีแล้ว แต่ถ้าหากถูกบางสิ่งมารบกวนขณะนั้นก็อาจจะไม่บรรลุพระอรหันต์ได้ อย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าก็ทรงห้ามการเข้าไปของพระสารีบุตร รวมไปถึงท้าวสักกะก็ทรงช่วยอารักขา อีกทั้งมีท้าวมหาธาตทั้ง ๔ ก็ช่วยกันเหนี่ยวรั้งการหมุนเวียนของพระอาทิตย์และพระจันทร์ ไม่ให้รบกวนสามเณร สามเณรจึงได้บรรลุเป็นพระอรหันต์โดยสมบูรณ์ก่อนเวลาอันภักตอาหาร

บัณฑิตสามเณรถือว่าเป็นเด็กตัวน้อยที่น่าอัศจรรย์ในครั้งสมัยพุทธกาล ดังนั้น กิเลส อาสวะ ความยึดมั่นถือมั่น อนุสัย มีจิตตะอะไรต่างๆ จึงไม่มีแก่เด็กตัวน้อยๆ อย่างเช่นบัณฑิตสามเณร เป็นต้น แต่อาจจะมีนิวรณ์ซึ่งเป็นธรรมอย่างหนึ่งซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม เช่น ความฟุ้งซ่าน ความง่วง ความหดหู่ ความกระสับกระส่าย เป็นต้น ซึ่งเป็นเครื่องกีดกันให้บัณฑิตสามเณรไม่อาจจะบรรลุธรรมได้ ด้วยมานะบากบั่น ความพยายาม จึงทำให้บัณฑิตสามเณรบรรลุจุดประสงค์อันสูงสุดได้

๔.๙ สรุป

บัณฑิตสามเณรก่อนที่จะมาเกิดในโลกสมัยพระพุทธเจ้าโคตมะ เคยได้ทำบุญไว้ก่อนในอดีตชาติ จึงเป็นผู้มีบุญญาธิการมาก เมื่อเกิดมาในชาติปัจจุบันจึงเป็นผู้มีอุปนิสัยที่จะบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ เมื่อโตวัยอายุได้ ๗ ขวบ มารดาจึงพาไปบวชกับพระสารีบุตร สาเหตุที่ทำให้บัณฑิตสามเณรต้องการจะปฏิบัติธรรมมีด้วยกัน ๓ ประการ คือ

๑. เห็นคนชักน้ำ จึงคิดว่า เมื่อคนสามารถชักน้ำซึ่งไม่มีจิตใจไปสู่ที่ที่ตนเองต้องการได้ แต่เหตุใดจึงไม่สามารถบังคับใจให้อยู่ในอำนาจได้

๒. เห็นคนกำลังถากไม้ทำเกวียนอยู่ จึงคิดว่า คนสามารถนำเอาท่อนไม้ที่ไม่มีจิตใจมาทำเป็นล้อได้ แต่ทำไมไม่สามารถบังคับใจได้

๓. เห็นคนกำลังใช้ไฟลนลูกศรเพื่อจะตัดให้ตรง จึงคิดว่า คนสามารถตัดลูกศรให้ตรงได้ แต่เหตุใดไม่สามารถบังคับใจให้อยู่ในอำนาจได้

สามเณรจึงได้บำเพ็ญโดยใช้วิธีการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน เมื่อบัณฑิตสามเณรบำเพ็ญสมณธรรมพิจารณาธรรมตามสมควรแก่ธรรมแล้ว สามารถละสังโยชน์ได้ตามลำดับ บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันจนถึงพระอนาคามี ในขณะที่พระสารีบุตรกำลังนำอาหารมาให้สามเณร พระพุทธองค์ทรงทราบ ว่า หากพระสารีบุตรเข้าไปหาสามเณรผู้กำลังบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ สามเณรก็จะไม่สามารถบรรลุเป็นพระอรหันต์ในขณะนั้นได้ จึงได้ตรัสถามปัญหา ๔ ข้อกับพระสารีบุตรเพื่อเหนี่ยวรั้งหรือถ่วงเวลาให้สามเณรได้ปฏิบัติจนบรรลุธรรมขั้นสูงสุด ขณะนั่นเอง บัณฑิตสามเณรได้ยื่นการตรัสถามปัญหา ๔ ข้อของพระพุทธองค์ จึงได้พิจารณาธรรมนั้นด้วยการใช้วิปัสสนากัมมัฏฐาน สามเณรจึงได้รู้แจ้งในอรรถ ธรรม นิรุตติ และปฏิภาณ สามารถขมกิเลสไว้ ชำแวกกิเลส เจริญโลกุตตรมรรค ซึ่งให้ถึงความสิ้นกิเลส ดับกิเลสได้ด้วยการตัดขาด ดับกิเลสในขณะแห่งผล โดยภาวะที่กิเลสราบคาบไปแล้ว และดับกิเลสที่เป็นภาวะพ้นออกไปแล้วจากกิเลสได้โดยสิ้นเชิง

บัณฑิตสามเณรพยายามปรารภความเพียรเพื่อความหลุดพ้นจากสังสารวัฏจนสามารถบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ได้ ถือว่าบัณฑิตสามเณรเป็นพระอรหันต์จำพวก ปัญญาวิมุตติ คือ พระอรหันต์ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญาของตนเอง และจำพวก อุภโตภาควิมุตติ แต่ไม่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ ไม่ได้โลกียอภิญญา ๕ และไม่ได้โลกียวิเศษ เป็นต้น

บัณฑิตสามเณรเป็นพระอรหันต์จำพวก เจริญวิปัสสนาล้วน (สุขขวิปัสสโก) ได้ฉาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาในภายหลัง (ปัญญาวิมุตติ) และบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ (ปฏิสัมภิทูปัตโต)

ดังนั้น ใจความสำคัญของเรื่องนี้อยู่ที่การฝึกตน ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้เป็นบทความ
ประพันธ์ไว้ว่า

“อันคนไข่น้ำทั้งหลายยอมไข่น้ำ ช่างศรทั้งหลายยอมตัดศร
ช่างถากไม้ทั้งหลายยอมถากไม้ บัณฑิตทั้งหลายยอมฝึกตน”

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์การบรรลุลุทธิธรรมของบัณฑิตสามเณร ผู้วิจัยได้กำหนดวัตถุประสงค์การศึกษาไว้ ๓ ประการ คือ การบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุลุทธิธรรมของบัณฑิตสามเณร และวิเคราะห์การบรรลุลุทธิธรรมของบัณฑิตสามเณรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส หนังสือ เอกสาร ตำรา ผลงานทางวิชาการ และรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาเรียบเรียงนำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา โดยสรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะได้ ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

ผู้วิจัยสามารถสรุปผลการศึกษาวิเคราะห์การบรรลุลุทธิธรรมของบัณฑิตสามเณรในครั้งนี้ตามวัตถุประสงค์ ดังต่อไปนี้

๕.๑.๑ การบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

การบรรลุลุทธิธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง สำเร็จ หรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้นๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจ เข้าถึงธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตตระ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกปรี้อพัฒนามนุษย์ ดังนั้น คนที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้ว ย่อมประสบเป็นพระอรหันต์บุคคลระดับต่างๆ กันไป

การบรรลุลุทธิธรรม ๕ ขณะ กล่าวได้ว่า วิภังคนิพพานและตถังคนิพพาน จัดเป็นโลกียวิมุตติ ส่วนสมุจเจตนิพพาน ปฏิปัสสัทธินิพพาน และนิสสรณนิพพาน จัดเป็นโลกุตตรวิมุตติ

กล่าวโดยย่อ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ สามารถละสังโยชน์ได้ตามลำดับของการบรรลุลุทธิธรรม มี ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลพตปราคาสกามราคะ ปฏิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา ส่วนท่านผู้สำเร็จกิจบรรลุลุทธิธรรม พระอรหันต์ ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วนๆ ก็ดี ได้เฉพาะรูปฌานก็ดี ได้ทั้งรูปฌานและอรูปฌานและนิโรธสมาบัติก็ดี ย่อมได้ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติทั้งหมด

วิปัสสนา หมายถึง การอบรมกาย อบรมจิต และการอบรมปัญญา โดยการทำให้มีขึ้นในจิตใจ สำรวมใจให้แน่น มีสติ เป็นสมาธิ เพื่อทำลายโมหะ ทำให้กุศลเจริญขึ้นจนมีปัญญาเห็นแจ้งถึงสภาวะธรรม นาม รูป ชันธ ๕ ด้วยอาการต่างๆ ตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน วิปัสสนาสามารถจำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ สังขารปริคคัณหนกวิปัสสนา ผลสมาบัติวิปัสสนา นิโรธสมาบัติวิปัสสนา การปฏิบัติวิปัสสนา ๔ แบบนี้ หมายถึง การปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาเป็นธรรมคู่กัน คือ

การปฏิบัติวิปัสสนามี ๔ อย่าง ได้แก่ สมถพุทฺพังคมวิปัสสนา คือ วิปัสสนามีสมณานำหน้า วิปัสสนาพุทฺพังคมสมณะ คือ สมณะมีวิปัสสนานำหน้า ยุคนี้ทศสมถวิปัสสนา คือ สมณะและวิปัสสนาคู่กัน และธัมมูทฺตัจจวิคคหิตมานัส คือ วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรม บรรดาวิธีทั้ง ๔ ที่กล่าวมานี้ จัดได้ว่ามีวิธีที่เป็นหลักใหญ่เพียง ๒ อย่าง คือ วิปัสสนามีสมณานำหน้า และสมณะมีวิปัสสนานำหน้า ข้อตกลงเบื้องต้นในการปฏิบัติธรรม ได้แก่ ตั้งตนอยู่ในศีล ตัดปถิโพธ แสวงหากัลยามิตรที่เคยปฏิบัติมาแล้ว และประกอบด้วยคุณธรรม ต้องศึกษาอบรมกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของตน หลีกเลี้ยงสถานที่ๆ เป็นโทษแก่การปฏิบัติ และอยู่ในสถานที่ๆ สะดวกสบายแก่การปฏิบัติ

สมถยานิก แปลว่า ผู้มีสมณะเป็นยาน หมายถึง ผู้บำเพ็ญสมณะก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนาทีหลัง เป็นการเพ่งอารมณ์ไว้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวหรือที่ตั้งมั่นของจิตเพื่อให้เกิดความสงบ มีวิธีการปฏิบัติทั้งหมด ๔๐ ประการ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปมัณฺญา ๔ อาหारे ปฏิกุสสฺสญฺญา ๑ จตุธาตฺววัตถาน ๑ และอรุปรกรรมฐาน ๔ สมถกรรมฐาน ๔๐ ประการ ที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้ คือ การเพ่งอารมณ์ไว้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวหรือที่ตั้งมั่นของจิตเพื่อให้เกิดความสงบแก่ผู้ปฏิบัติตามแต่จริตของตน และมีสมาธิ ๒ ประการ คือ อุปะจารสมาธิกับอัปนาสมาธิเป็นปฏิฐาน คือ เป็นเหตุใกล้ทำให้เกิดมาน เรียกว่า สมาบัติ ๘ หรือสมาบัติ ๙

วิปัสสนายานิก แปลว่า ผู้ปฏิบัติเป็นยาน เรียกเต็มเพื่อย้ำความหมายให้หนักแน่นว่า สุทฺถวิปัสสนายานิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาล้วนๆ เป็นยาน การเจริญวิปัสสนายานิก หมายถึง การปฏิบัติวิปัสสนาล้วนๆ เป็นยาน โดยอาศัยขณิกสมาธิ ที่มีเฉพาะอยู่ในอารมณ์ปัจจุบันขณะนั้นๆ เป็นการเจริญปัญญา ได้แก่ ชันธ์ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ไตรลักษณ์ อนุสสนา ๓ รูปนาม และญาณ ๑๖

การปฏิบัติในขณะฟังธรรม การฟังในพระพุทฺธศาสนานั้น ถือว่าเป็นสิ่งที่ช่วยยกระดับจิตใจของมนุษย์ได้สูงสุด จนกระทั่งหมดกิเลสเป็นพระอรหันต์ การฟังในที่นี้ก็คือ การฟังธรรมนั่นเอง อันเป็นปัจจัยแห่งความสำเร็จของการฟังธรรม ผู้แสดงธรรมต้องเป็นผู้มีความสามารถในการแสดงธรรมให้ผู้ฟังเข้าใจได้ และผู้ฟังต้องมีความพร้อมในการฟังธรรม รวมไปถึงอุปนิสัยของผู้ฟังที่สั่งสมมาในอดีต และการสั่งสมอุปนิสัยในปัจจุบัน สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือ องค์ธรรมแห่งการฟังธรรมนั่นเอง คือ การคบหาสัตบุรุษ ตั้งใจฟังสัทธรรมด้วยศรัทธา และมีโยนิโสมนสิการ เช่น การบรรลุธรรมในขณะฟังธรรมของบัณฑิตสามเณร เป็นต้น

ธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุธรรม คือ ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งอริยบุคคล หรือมรรคญาณนั่นเอง ธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ แบ่งเป็น ๗ หมวด ดังนี้ สติปฏิฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมืองค์ ๘ สมบูรณ์ขณะใด ขณะนั้นก็เป็นมรรคสัจ หรืออริยมรรคมืองค์ ๘ ส่วนธรรมที่ตรงกันข้ามเป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม ไม่สามารถเข้าถึงกระแสองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ และรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม ๔ ประการ คือ อุปาทาน ๔ นิเวรณ ๕ อนุสัย ๗ และมีฉันทะ ๘ อธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม ดังนั้นจึงต้องมีวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยผ่านกระบวนการปฏิบัติตามหลักสติปฏิฐาน ๔

๕.๑.๒ ประวัติการสั่งสมบารมีและการบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร

ประวัติของบัณฑิตสามเณรตั้งต้นแต่ชาติก่อนสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ เคยเกิดเป็นมหาทุคตะ เป็นคนยากจนอย่างหนัก วันหนึ่งได้ทราบข่าวการมาของพระภิกษุซึ่งมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ตนพร้อมกับภรรยาจึงมีความต้องการจะถวายภิกษาแก่ภิกษุสักรูปหนึ่ง จึงได้ทำงานรับจ้างเศรษฐีด้วยการผ่าฟืนและตำและฝัดข้าวในโรงกระเดื่อง เศรษฐีเห็นความตั้งใจของทั้ง ๒ แล้ว จึงให้ข้าวสาร ๘ ทะนานเป็นค่าจ้าง ทั้ง ๒ จึงได้จัดแจงหาอาหารมาจัดเตรียมไว้ ทันใดนั้น ชาวประมงทราบข่าวว่า สามภรรยาทั้ง ๒ ต้องการหาอาหารเพื่อจะถวายพระภิกษุจึงได้ให้ปลา ตะเพียนมา ๔ ตัว สูดท้ายมหาทุคตะได้ถวายภิกษาแก่พระกัสสปะสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะธรรมดาพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงทำความอนุเคราะห์สงเคราะห์แก่บุคคลผู้เข้ใจ เมื่อพระศาสดาทรงทำ ภารกิจเสร็จแล้วทรงอนุโมทนา แก้ว ๗ ประการก็ตกลงเต็มบ้านของมหาทุคตะ พระราชาทรงทราบจึง เกิดความอัศจรรย์ใจ จึงทรงตั้งมหาทุคตะนั้นไว้ในตำแหน่งเศรษฐี เศรษฐีมหาทุคตะได้ทำบุญจนสิ้น อายุขัย จึงได้ไปบังเกิดในเทวโลก เสวยสมบัติอยู่สิ้นพุทธันดรหนึ่ง จุดจากนั้นแล้วถือปฏิสนธิในท้อง ของธิดาคนโตในตระกูลอุปัฏฐากพระสารีบุตร ในกรุงสาวัตถี ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าโคตมะ มารดาจึงได้ตั้งชื่อทารกนั้นว่า “บัณฑิต” เหตุเพราะเมื่อเขาได้มาปฏิสนธิในครรภ์มารดา ก็ปรากฏว่า คนในบ้านเรือนมีแต่ความฉลาดปราดเปรื่องมากขึ้น เมื่อทารกเจริญวัยจึงได้อนุญาตให้หนูน้อยบัณฑิต บวชในสำนักพระสารีบุตร

บัณฑิตสามเณรบวชตอนอายุได้ ๗ ขวบ สามารถสำเร็จอรหัตต์ในวันที่ ๘ ของการบวช ในวันที่สามเณรน้อยตั้งใจบำเพ็ญเพียรปฏิบัติธรรม อาสน์ (ที่นั่งประทับ) ของท้าวสักกะเทวราช เทวดาผู้ปกครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เกิดอาการร้อนขึ้นมา พระองค์จึงได้ลงมาอารักขาที่ประตูหน้ากุฏิ ท้าวมหาพรหมทั้ง ๔ ทิศ ได้ห้ามพระอาทิตย์และพระจันทร์ไม่ให้หม่น และไล่เสียงนกกาโดยรอบไม่ให้ รบกวนแก่สามเณร องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งทรงทราบเหตุการณ์ทุกอย่างด้วยพระญาณ ก็ ทรงไปช่วยดูแลที่ซุ้มประตูวัด เพื่อเหนี่ยวรั้งการเข้าไปของพระสารีบุตรด้วยการตรัสถามปัญหา ๔ ข้อ เพื่อให้สามเณรได้บำเพ็ญเพียงสำเร็จเป็นพระอรหัตต์ก่อน

สาเหตุที่สามเณรตั้งใจปฏิบัติธรรมจนบรรลุเป็นพระอรหัตต์ได้สำเร็จ เพราะเห็นเหตุการณ์ ๓ อย่างก่อน คือ

๑. เห็นคนชกน้ำ จึงคิดว่า เมื่อคนสามารถชกน้ำซึ่งไม่มีจิตใจไปสู่ที่ที่ตนเองต้องการได้ แต่ เหตุใดจึงไม่สามารถบังคับใจให้อยู่ในอำนาจได้
๒. เห็นคนกำลังใช้ไฟลนลูกศรเพื่อจะตัดให้ตรง จึงคิดว่า คนสามารถตัดลูกศรให้ตรงได้ แต่เหตุใดไม่สามารถบังคับใจให้อยู่ในอำนาจได้
๓. เห็นคนกำลังถากไม้ทำเกวียนอยู่ จึงคิดว่า คนสามารถนำเอาท่อนไม้ที่ไม่มีจิตใจมาทำ เป็นล้อได้ แต่ทำไมไม่สามารถบังคับใจได้

๕.๑.๓ วิเคราะห์การบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

บัณฑิตสามเณรก่อนที่จะมาเกิดในโลกสมัยพระพุทธเจ้าโคตมะ เคยได้ทำบุญไว้ ก่อนในอดีตชาติ จึงเป็นผู้มีบุญญาธิการมาก เมื่อเกิดมาในชาติปัจจุบันจึงเป็นผู้มีอุปนิสัยที่จะบรรลุ ธรรมเป็นพระอรหัตต์ เมื่อโตวัยอายุได้ ๗ ขวบ มารดาจึงพาไปบวชกับพระสารีบุตร สาเหตุที่ทำให้ บัณฑิตสามเณรต้องการจะปฏิบัติธรรมมีด้วยกัน ๓ ประการ คือ

๑. เห็นคนชักน้ำ จึงคิดว่า เมื่อคนสามารถชักน้ำซึ่งไม่มีจิตใจไปสู่ที่ที่ตนเองต้องการได้ แต่เหตุใดจึงไม่สามารถบังคับใจให้อยู่ในอำนาจได้

๒. เห็นคนกำลังถากไม้ทำเกวียนอยู่ จึงคิดว่า คนสามารถนำเอาท่อนไม้ที่ไม่มีจิตใจมาทำเป็นล้อได้ แต่ทำไมไม่สามารถบังคับใจได้

๓. เห็นคนกำลังใช้ไฟลนลูกศรเพื่อจะตัดให้ตรง จึงคิดว่า คนสามารถตัดลูกศรให้ตรงได้ แต่เหตุใดไม่สามารถบังคับใจให้อยู่ในอำนาจได้

สามเณรจึงได้บำเพ็ญโดยใช้วิธีการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน เมื่อบัณฑิตสามเณรบำเพ็ญสมณธรรมพิจารณาธรรมตามสมควรแก่ธรรมแล้ว สามารถละสังโยชน์ได้ตามลำดับ บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันจนถึงพระอนาคามี ในขณะที่พระสารีบุตรกำลังนำอาหารมาให้สามเณร พระพุทธองค์ทรงทราบว่า หากพระสารีบุตรเข้าไปหาสามเณรผู้กำลังบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ สามเณรก็จะไม่สามารถบรรลุเป็นพระอรหันต์ในขณะนั้นได้ จึงได้ตรัสถามปัญหา ๔ ข้อกับพระสารีบุตรเพื่อเหนี่ยวรั้งหรือถ่วงเวลาให้สามเณรได้ปฏิบัติจนบรรลุธรรมขั้นสูงสุด ขณะนั้นเอง บัณฑิตสามเณรได้ยินการตรัสถามปัญหา ๔ ข้อของพระพุทธองค์ จึงได้พิจารณาธรรมนั้นด้วยการใช้วิปัสสนากัมมัฏฐาน สามเณรจึงได้รู้แจ้งในอรรถ ธรรม นิรุตติ และปฏิภาณ สามารถข่มกิเลสไว้ ชำแรกกิเลส เจริญโลกุตตรมรรค ซึ่งให้ถึงความสิ้นกิเลส ดับกิเลสได้ด้วยการตัดขาด ดับกิเลสในขณะแห่งผล โดยภาวะที่กิเลสราบคาบไปแล้ว และดับกิเลสที่เป็นภาวะพ้นออกไปแล้วจากกิเลสได้โดยสิ้นเชิง

บัณฑิตสามเณรพยายามปรารภความเพียรเพื่อความหลุดพ้นจากสังสารวัฏจนสามารถบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ได้ ถือว่าบัณฑิตสามเณรเป็นพระอรหันต์จำพวก ปัญญาวิมุตติ คือ พระอรหันต์ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญาของตัวเอง และจำพวก อุภโตภาควิมุตติ แต่ไม่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ ไม่ได้โลกียอภิญญา ๕ และไม่ได้โลกีย์วิชา เป็นต้น

บัณฑิตสามเณรเป็นพระอรหันต์จำพวก เจริญวิปัสสนาล้วน (สูงขวิปัสสโก) ได้มาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาในภายหลัง (ปัญญาวิมุตติ) และบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ (ปฏิสัมภิตัปัตโต)

ดังนั้น ใจความสำคัญของเรื่องนี้อยู่ที่การฝึกตน ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้เป็นบทคาถา ประพันธ์ไว้ว่า

“อันคนไขน้ำทั้งหลายย่อมไขน้ำ ช่างศรทั้งหลายย่อมตัดศร
ช่างถากไม้ทั้งหลายย่อมถากไม้ บัณฑิตทั้งหลายย่อมฝึกตน”

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

งานวิจัยนี้ มุ่งศึกษาการบรรลุธรรมเฉพาะบุคคลผู้เดียว คือ การบรรลุธรรมของบัณฑิตสามเณร เป็นผู้ที่ได้สั่งสมบารมีมามากเพื่อการบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ ซึ่งในสมัยของพระพุทธเจ้า พระองค์หนึ่งๆ จะมีเพียงไม่กี่องค์เท่านั้น รายละเอียดและการบรรลุธรรมจึงไม่อาจจะเทียบเคียงกับบุคคลทุกคนและทุกระดับได้ งานวิจัยนี้จึงมีข้อเสนอแนะ ดังต่อไปนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้

การนำผลการวิจัยนี้ไปใช้ คือ การปฏิบัติตามสมถยานิกและวิปัสสนายานิก ซึ่งมีทางปฏิบัติในกัมมัฏฐาน ๔๐ กอง เป็นเบื้องต้น และสติปัฏฐาน ๔ เป็นเบื้องปลาย เป็นแนวทางที่สามารถจะบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลชั้นต่างๆ ได้ ผู้นำผลการวิจัยนี้ไปใช้จะต้องเข้าใจความ

แตกต่างกันของแต่ละบุคคล และต้องปฏิบัติให้ถูกต้องครบถ้วนตามแนวทางที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ จึงจะมีความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมได้

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการศึกษาครั้งต่อไป

งานวิจัยนี้ เป็นการศึกษาเฉพาะกรณีบุคคล ถ้าจะศึกษาในเรื่องเดียวกันนี้ จึงมีข้อเสนอแนะในการศึกษาครั้งต่อไป ดังนี้

๑. ศึกษาการบรรลุธรรมของพระอริยสาวกในพระพุทธศาสนาเถรวาท
๒. ศึกษาการบรรลุธรรมของพระเถรีในพระพุทธศาสนาเถรวาท
๓. ศึกษาการบรรลุธรรมของอุบาสกอุบาสิกาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

_____ . พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

_____ . พระไตรปิฎกและอรรถกถา ฉบับฉลองพระชนมายุ ๙๐ พรรษา สมเด็จพระญาณ
สังวรสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (สวทพัฒน์มหาเถร). กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย-บาลี ฉบับเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ใน
โอกาสทรงครองสิริราชสมบัติครบ ๖๐ ปี. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท อมรินทร์
พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๕๑.

ฉันทนา อุตสาหลักษณ์. พุทธปัญญา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนัชการพิมพ์ จำกัด,
๒๕๔๙.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บุญศิริ
การพิมพ์, ๒๕๕๒.

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระ
ไตรปิฎก. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการ พิมพ์,
๒๕๕๘.

_____ . อานาปานสติภาวนา. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์น
ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระคันธสาราภิวังศ์. เนตติอรรถกถา. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอเซ็น
เตอร์, ๒๕๕๑.

_____ . โปธิปักขิยธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด,
๒๕๕๕.

- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ. **ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.
- พระเทพญาณมงคล (เสริมชัย ชยมงคล). **สมถวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ถึงธรรมกายและพระนิพพานของพระพุทธเจ้า**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. นครปฐม: เพชรเกษมการพิมพ์, ๒๕๕๖.
- พระเทพโพธิวิเทศ. **๗ อรหันต์น้อย**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท พรินท์ซิติ้ จำกัด, ๒๕๕๖.
- พระปราโมทย์ ปาโมชโช. **การเดินทางสู่ความดับสนิทแห่งทุกข์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เมื่อดทราย, ๒๕๕๘.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนรัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๓.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัท เอส.อาร์. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖.
- _____. **พุทธธรรม ฉบับปรับขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๕.
- _____. **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- _____. **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.
- พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.
- พระเมธีกิตติยดม. ธนิต อัญโพนี. **วิสุทธิมรรค เล่ม ๓**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๑.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพยวิสุทธี, ๒๕๕๖.
- _____. **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓-๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- _____. **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๘ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี**, พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพยวิสุทธี, ๒๕๕๖.
- _____. **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๘ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธี, ๒๕๕๔.

_____ . **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔.

พระสิริมงคลอาจารย์. **ธมมปทฎกถา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, Ph.D.) ตรวจชำระ. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๑.

_____ . **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.

_____ . **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, Ph.D.) ตรวจชำระ. นครปฐม: หจก. ซี ไอ เอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๕.

_____ . **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, Ph.D.) ตรวจชำระ. พิมพ์ครั้งที่ ๑. นครปฐม: หจก. ซี ไอ เอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๕.

_____ . **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒.

ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริย อัครมหาภิกษุผู้มีปฏิญาณจริยะ. **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๔.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. **สัมมาทิฐิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๖.

หลวงพ่อธี วิจิตตธมโม. **หนังสือทางเดินสู่พระนิพพาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สามลดา, ๒๕๕๐.

อรรถนิติ ลิมปิยมิตร. **ศึกษานิพพานในทัศนะของพุทธศาสนิกชน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑, เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สำนักหอสมุด, ๒๕๓๐.

(๒) วิทยานิพนธ์ :

ณัฐพร จงกลการพาณิชย์. “การศึกษาวิเคราะห์ผัสสะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาภาคสนาม ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. สาขาวิปัสสนาภาวนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

พระครูนนทธรรมาภิมุข (ผิน อชิต). “ศึกษาวิปัสสนาภาวนาเพื่อการรู้แจ้งพระนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

พระมหาวิสุทธิ ธมมธีโร. “ศึกษากัลยาณมิตรที่มีผลต่อการบรรลุธรรมในพระพุทธานุศาสนเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

- พระมหาสามารถ อธิจิตโต. “ศึกษาการบรรลุธรรมด้วยการเจริญอานาปานสติในคัมภีร์พระพุทธานุชาตนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.
- พระมหาอดุลย์ ยโสธโร (บุตรตะเคียน). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องบัณฑิตศึกษากับการบรรลุธรรม”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.
- พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง). “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธานุชาตนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง). “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธานุชาตนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พระระพี พุทธิสาร, ดร. “พระอรหันต์สร้างทางความเชื่อในสังคมไทย: การเปลี่ยนแปลงจากความจริงสู่ความลวง”. **วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๑**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- พระสมุห์พรเลิศ วิสุทธีโล. “การศึกษามรรคมืองค์ ๘ เพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธานุชาตนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- พระสมุห์มานัส อคฺคคมโม. “ศึกษาเมตตาเจโตวิมุตติอันเป็นบาทฐานในการบรรลุธรรม”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.
- วิระดา แก่นกระโทก. “ศึกษาวิเคราะห์การบรรลุธรรมของกลุ่มบุคคลหลากหลายอาชีพในพระพุทธานุชาตนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.
- เสฐียร ทั้งทองมะดัน. “สมถกัมมัฏฐานในฐานะเป็นบาทฐานของวิปัสสนากัมมัฏฐาน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- อัมพร จันทร์ตัน. “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติถูกต้องกับการบรรลุธรรมในพระพุทธานุชาตนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

(๓) เอกสารวิชาการ :

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **บาลีไวยากรณ์ วจิวภาคที่ ๒ หลักสูตรเปรียญธรรมตรี**. พิมพ์ครั้งที่ ๔๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	: พระมหาวชิราวุฒิ วชิรเมธี (แก้วจันทร์)
วัน/เดือน/ปี เกิด	: ๒๐ กันยายน ๒๕๓๕
สถานที่เกิด	: ๒๕๘ หมู่ที่ ๖ ตำบลคลองขุด อำเภอเมืองสตูล จังหวัดสตูล
การศึกษา	: ประถมศึกษาปีที่ ๖ โรงเรียนวัดหน้าเมือง อำเภอเมืองสตูล จังหวัดสตูล : มัธยมศึกษาปีที่ ๓ โรงเรียนสตูลวิทยา อำเภอเมืองสตูล จังหวัดสตูล : นักธรรมชั้นเอก สำนักศาสนศึกษาวัดกะพังสุรินทร์ คณะจังหวัดตรัง : เปรียญธรรม ๖ ประโยค สำนักศาสนศึกษาวัดกะพังสุรินทร์ คณะจังหวัดตรัง : ปริญญาตรีพุทธศาสตรบัณฑิต (พระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
บรรพชา	: ๒ เมษายน ๒๕๕๑ ณ วัดถ้ำเขาจีนฉัตรประดิษฐ์ อำเภอเมืองสตูล จังหวัดสตูล โดยมี พระมงคลวรนายก เป็นพระอุปัชฌาย์
อุปสมบท	: ๒ สิงหาคม ๒๕๕๕ ณ พัทธสีมาวัดดูลยาราม อำเภอเมืองสตูล จังหวัดสตูล โดยมี พระเทพคุณาธาร เป็นพระอุปัชฌาย์ พระมหาสุวรรณ วิฑูชาโร เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระครูวินัยธรสุวิจักขณ์ มหาปัญญา เป็นพระอนุสาวนาจารย์
สังกัดนิกาย	: มหานิกาย
ปีเข้าศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๕๘
ประสบการณ์ทำงาน	: เลขานุการเจ้าคณะตำบลพิมาน : เลขานุการเจ้าคณะอำเภอเมืองสตูล : ครูสอนพระปริยัติธรรม แผนกบาลี สังกัดแม่กองบาลีสนามหลวง : ครูสอนพระปริยัติธรรม แผนกบาลี ประจำโรงเรียนธรรมจักรวิทยา พระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษา สังกัดสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดดูลยาราม ตำบลฉลุง อำเภอเมืองสตูล จังหวัดสตูล
ปีสำเร็จการศึกษา	: พุทธศักราช ๒๕๖๑